

Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун

Історія України

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
ТОВ «ФОЛІО»
2016

УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721
Г93

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 № 491)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Темірова Н. Р., завідувач кафедри спеціальних галузей історичної науки
Донецького національного університету, доктор історичних наук, професор;

Островський В. В., доцент кафедри теорії та методики навчання,
методист лабораторії суспільно-гуманітарних дисциплін Івано-Франківського
обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, кандидат історичних наук;

Голдаєв С. Г., учитель ЗОШ I–III ступенів
с. Яковлівка Роздільнянського району Одеської області, вчитель-методист.

*Автори підручника висловлюють подяку за наукову співпрацю Віталію Штефану –
співробітнику науково-організаційного відділу Інституту педагогіки НАПН України*

Гупан Н. М.

Г93 Історія України : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч.
закл. / Н. М. Гупан, І. І. Смагін, О. І. Пометун. — Х. : ФОЛІО,
2016. — 320 с.

ISBN 978-617-7012-36-7.

**УДК 94(477)(075.3)
ББК 63.3(4Укр)я721**

Усі права захищені. Жодна частина, елемент, ідея, композиційний підхід цього видання не можуть бути копіюваними чи відтвореними в будь-якій формі та будь-якими засобами — ні електронними, ні фотомеханічними, зокрема копіюванням, записом або комп'ютерним архівуванням, — без письмового дозволу видавця.

ISBN 978-617-7012-36-7

© Гупан Н. М., Смагін І. І., Пометун О. І., 2016
© Видавничий дім «Освіта», оригінал-макет, 2016
© ТОВ «ФОЛІО», 2016

Зміст

§ 1. Вступ. Історія України — складова європейської історії.....	6

Розділ I. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в XVI ст.

§ 2. Політичне становище та соціальна структура населення у першій половині XVI ст.	12
§ 3. Економічне життя та самоврядування на українських землях у першій половині XVI ст.	18
§ 4. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на українські землі	26
§ 5. Виникнення Запорозького козацтва.	31
§ 6. Українське козацтво у XVI ст.	40
§ 7. Практичне заняття. Повсякденне життя українського населення у XVI ст.	49
§ 8. Особливості релігійного життя на українських землях у XVI ст.	57
§ 9. Освіта і книгодрукування на українських землях у XVI ст.	64
§ 10. Розвиток містобудування, архітектури та образотворчого мистецтва на українських землях у XVI ст.	70
<i>Перевірте свої знання з розділу I «Українські землі в XVI ст.».....</i>	80

Розділ II. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

§ 11. Берестейська церковна унія	81
§ 12. Кримське ханство в XVI ст.	87
§ 13. Походи козаків на Туреччину і Крим у XVI — першій половині XVII ст.....	93
§ 14. Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного. Хотинська війна 1621 р. .	101
§ 15. Практичне заняття. Українське козацтво.....	108
§ 16. Відновлення православної ієрархії.....	115
§ 17. Козацько-селянські повстання 20–30-х рр. XVII ст.	121
§ 18. Розвиток освіти і культури в першій половині XVII ст.	128
<i>Перевірте свої знання з розділу II «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.» .....</i>	137

Розділ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

§ 19. Початок Національно-визвольної війни українського народу.....	138
§ 20. Українська козацька держава Війська Запорозького.....	145
§ 21. Практичне заняття. Богдан Хмельницький як політик і особистість	152
§ 22. Від Зборівського договору до Кам'янецької угоди	157
§ 23. Військово-політичний союз із Московським царством і похід на західноукраїнські землі	163
<i>Перевірте свої знання з розділу III «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» .....</i>	171

Розділ IV. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 24. Україна за гетьмана Івана Виговського	172
§ 25. Від Переяславського договору до Андрусівського перемир'я	178
§ 26. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина у 60–80-х рр. XVII ст.	183
§ 27–28. Україна в останній чверті XVII ст.	192
§ 29. Практичне заняття. Руїна: причини і наслідки.....	201
§ 30. Україна за гетьманування Івана Мазепи.....	205
§ 31. Пилип Орлик і його Конституція.....	215
§ 32. Церковне й культурне життя в другій половині XVII — на початку XVIII ст.	222

<i>Перевірте свої знання з розділу IV «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.» .....</i>	<i>233</i>

Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х рр. XVIII ст.

§ 33. Гетьманщина в першій половині XVIII ст.	234
§ 34. Ліквідація гетьманства в Україні.....	242
§ 35. Ліквідація Запорозької Січі	248
§ 36. Південноукраїнські землі й Крим у XVIII ст.....	256
§ 37. Правобережжя та західноукраїнські землі у 20–60-х рр. XVIII ст.	262
§ 38–39. Правобережжя та західна Україна в останній третині XVIII ст.	271
§ 40. Розвиток освіти і науки на українських землях у 20–90-х рр. XVIII ст.	280
§ 41. Розвиток архітектури, образотворчого та музичного мистецтва у 20–90-х рр. XVIII ст.	288
§ 42. Практичне заняття. Козацькі літописи XVII–XVIII ст. як історичні джерела	300

<i>Перевірте свої знання з розділу V «Українські землі у 20–90-х рр. XVIII ст.» .....</i>	<i>308</i>

ДОДАТКИ

Словник історичних термінів.....	309
Карти	314

Шановні восьмикласники!

Минулого навчального року ви вивчали історію середньовічної України. Цьогоріч запрошуємо вас до захопливої подорожі шляхами України Ранньомодерної доби, або раннього Нового часу.

Вашим путівником у цій мандрівці буде підручник, користування яким стане зручнішим, коли ви розумітимете піктограми.

На початку уроку ми пропонуємо вам виконати завдання, що допоможуть з'ясувати, які знання ви маєте з нової теми.

— Перед вами завдання, які треба виконати під час або після читання тексту пункту параграфа.

— Завдання, які виконуватимете на уроці самостійно, разом з однокласниками в парі чи в малій групі.

Перевірте засвоєне на уроці — таку рубрику ви знайдете після кожного параграфа. Надруковані звичайним шрифтом запитання та завдання спрямовані на повторення змісту параграфа. Виділені *курсивом* завдання — складніші, вони спрямовані на перевірку вашого розуміння матеріалу уроку загалом. Не залишайте їх поза увагою, намагайтеся відповісти на запитання всіх типів, працюючи в класі або вдома.

Домашнє завдання треба виконати вдома. Частина таких завдань передбачає обмірковування теми уроку, відвідування бібліотеки, проведення екскурсії чи пошук необхідної інформації в енциклопедіях, в Інтернеті.

Для того щоб успішно виконати домашнє завдання, обов'язково повторіть матеріал теми за підручником і дайте відповіді на запитання попередньої рубрики.

Історичний калейдоскоп задовольнить вашу допитливість: тут розміщено цікавинки з теми уроку.

У тексті підручника вам траплятимуться слова, позначені різним шрифтом:

- поняття чи дати, виділені **жирним шрифтом**, наприклад «**Ранньомодерна доба**», необхідно запам'ятати й уміти пояснювати. Допоможуть вам у цьому визначення виділених слів, що подані в стилізованих рамках;

- імена діячів та назви, без яких неможливо відтворити історичну розповідь, позначено **курсивним жирним шрифтом**;

- слова, виділені *курсивом*, наприклад «*періодизація*», потребують вашої уваги, оскільки без з'ясування їхнього значення зрозуміти текст і відповісти на запитання буде складно. Значення деяких слів розтлумачено у виносках унизу сторінки.

Під час уроків ви працюватимете в парах і групах, у загальному колі. Для цього варто пригадати правила колективної роботи, які ви знайдете в пам'ятці, розміщеній у підручнику.

Сподіваємося, що занурення у вир подій ранньомодерної історії нашої країни буде для вас цікавим і корисним.

З повагою — автори

§ 1. Вступ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ — СКЛАДОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІСТОРІЇ

1. ЩО НАЗИВАЄМО СЕРЕДНЬОВІЧНОЮ СПАДЩИНОЮ УКРАЇНИ

- 1) Пригадайте, що таке «історія». Що вона вивчає? А що вивчає історія Середніх віків?
- 2) Спираючись на вивчене минулого року, вставте пропущені слова і запишіть текст у зошит.

Історія України — частина ... .. Середньовічна історія розповідає про події, які відбувалися в період з ... і до кінця ... століття. Опановуючи середньовічну історію України, ви дізнались, як виникла і розвивалася одна з найбільших держав європейського Середньовіччя — ... . Ви ознайомилися з історією іншого потужного державного утворення на території України — ... і простежили, як і чому у другій половині XIV — XV ст. українські землі опинились у складі ..., ... та інших держав.

Пропущені слова: Галицько-Волинське князівство, Київська держава, XV, Польське королівство, Всесвітня історія, Велике розселення слов'ян, Велике князівство Литовське.

3) З якими подіями і явищами середньовічної історії України пов'язані наведені ілюстрації?

1

2

3

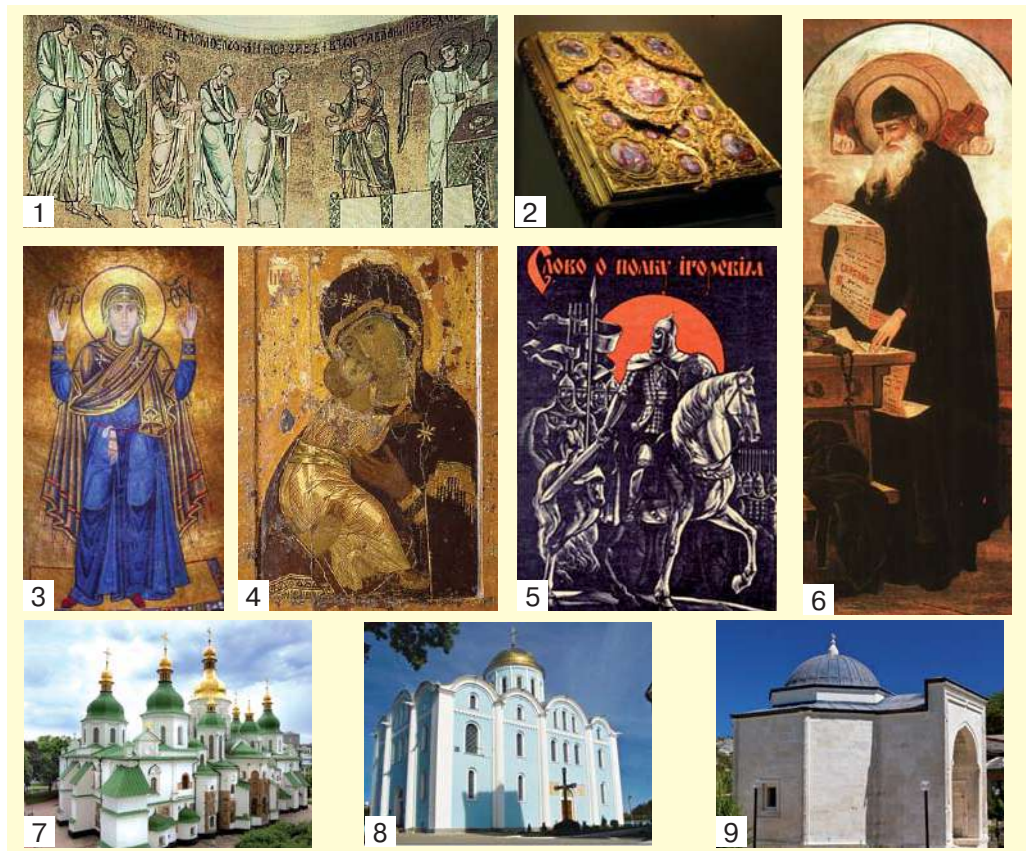

4

4) Що ви знаєте про історичних діячів середньовічної України, чії портрети вміщено на цій сторінці?

5) Назвіть визначні здобутки українського суспільства в IX–XV ст. та його внесок у загальноєвропейську спадщину, скориставшись ілюстраціями.

2. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ РАНЬНОМОДЕРНОЇ ДОБИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Складіть 3–4 запитання за опрацьованим текстом. Запропонуйте відповіді на ці запитання одне одному (в парах), а найбільш цікаві — класові.

Історію України поділяють на певні історичні періоди її політичного, суспільного й культурного розвитку, які характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви, відповідно до усталеної *періодизації*¹, вивчали давню й середньовічну історію України. Наступним періодом історії вважають ранню Нову історію, або історію раннього Нового часу.

Ранній Новий час, або Ранньомодерна доба, — період Всесвітньої історії, що тривав від Середньовіччя до кінця XVIII ст. Термін «ранньомодерна» походить від слова *сучасна історія* (англ. — *Modern history* або укр. — *Модерна доба*).

Історія України — складова Всесвітньої історії, в якій у межах Нової історії (кінець XV — поч. XX ст.) виокремлюють історію **раннього Нового часу, або Ранньомодерної доби** (кінець XV — XVIII ст.). Історія України, яку ви вивчатимете у 8 класі, ознайомить вас із Ранньомодерною добою в історії українського народу. Події, пов'язані з особливостями розвитку суспільства в українських землях у зазначений період, так чи інакше відображають загальні процеси, що відбувалися в історії людства.

У зошиті нанесіть на лінію часу вже вивчені вами періоди історії України та нові.

1 млн років тому IV–V ст.

XV–XVI ст.

XVII ст.

Переломним моментом історії України вважають появу на політичній мапі Європи нової держави — Речі Посполитої. Із формуванням цієї держави пов'язаний перехід під владу Корони Польської значної частини українських земель, що раніше належали Великому князівству Литовському. Особливість української історії цієї доби полягає в тому, що вона стала частиною спільного історичного минулого народів, які певний час прожили «під одним дахом» у складі однієї з наймогутніших держав

¹ *Періодизація історії* — поділ її на окремі періоди, що відрізняються один від одного якісними особливостями соціально-економічного, політичного, духовно-культурного розвитку суспільства.

тогочасної Європи: українського, польського, литовського та білоруського. Це зумовило різноманітність етносів і етнічних груп, культур, релігій, традицій, що співіснували на українських землях, збагачуючи та доповнюючи одне одного, набуваючи історичного досвіду діалогу та співжиття.

Та найвизначнішим етапом в історії України, що зберігся в пам'яті народу, є Доба козаччини, пов'язана із формуванням української нації. Найбільшим здобутком цієї доби вважають утворення в середині XVII ст. української козацької держави — Війська Запорозького (Гетьманщини). Це державне утворення уславилося визначними історичними діячами, такими як Богдан Хмельницький, Іван Виговський, Іван Мазепа та ін., які доклали чимало зусиль для формування і розвитку української державності.

Кожний історичний період по-своєму особливий, і українська Ранньомодерна доба — не виняток. Досліджувати його науковцям допомагають історичні джерела. Перекази, прислів'я, звичаї, літописи, угоди, знаряддя праці та предмети побуту, архітектурні споруди — усе це необхідне для всебічного, об'єктивного вивчення минулого та його розуміння.

Використовуючи ілюстрації, пригадайте, що називають «історичними джерелами» і на які види їх поділяють.

Історичні джерела Ранньомодерної доби в Україні більш різноманітні і краще збережені, ніж середньовічні, тому висвітлюють цей період ґрунтовніше. Найчисленніші серед них писемні. Зміни в економічному і соціальному житті Ранньомодерного суспільства, прогрес виробництва, зростання торгівлі, розбудова козацької держави привели до

вдосконалення ділових і державотворчих документів (закони, акти, угоди тощо). Підвищення рівня культури та розбудова освіти зумовили розповсюдження мемуарної літератури, щоденників, приватних листів, що дають змогу досліджувати всі сторони дійсності, зокрема побут, звичаї, сімейні стосунки, світосприйняття людей епохи. У цей період через велику кількість і повноту наявного документального матеріалу дещо знижується значення літописів й інших оповідних пам'яток. На зміну літописам постали історичні твори, у яких уже наявні елементи наукового дослідження. З розвитком книгодрукування тексти стали набагато доступнішими.

Цінними історичними джерелами стали також пам'ятки художньої літератури з їх яскравими національними особливостями, а також народна поезія, пісенна творчість, популярна сатира. Важко переоцінити і значення зображувальних джерел (витворів мистецтва, ремесел), що свідчать про погляди й настрої людини того часу, її здібності, потреби, світогляд. Як і в дослідженні попередніх періодів, історики також спираються на речові й етнографічні джерела.

У чому, на думку автора літопису, полягає значення історії? А яке значення має історія особисто для вас?

З Густинського літопису

Чому кожній людині читання історії дуже корисне? Бо коли б не описано і світу не подано, разом би з тілом безвісті все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали, що за минулих часів діялося.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть хронологічні межі Ранньомодерної доби (раннього Нового часу).
2. Чому період Нової історії називають Модерною добою?
3. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи історію Модерної доби України?
4. Уявіть себе вченим-істориком. Уважно роздивіться світліни пам'яток, пов'язаних з епохою видатного діяча української історії Ранньомодерної доби — гетьмана Богдана Хмельницького. Оберіть одну з них, розкажіть, до якого виду історичних джерел належить ця пам'ятка і про що вона може розповісти.
5. Які пам'ятки і символи ви пов'яжете з Ранньомодерною добою в Україні?
6. Що саме нині можна вважати спадщиною Ранньомодерної доби української історії? У чому полягає її значення для сучасної людини? А для вас особисто?

1 — військовий прапор Хмельницького; 2 — Гетьман України Богдан Хмельницький (за гравюрою *В. Гондіуса*); 3 — нагай Б. Хмельницького, плетений з волової сириці (завдовжки — понад 1 м, дерев'яне руків'я — майже 4 см в діаметрі); 4 — фотокопія звернення Б. Хмельницького до московського царя; 5 — перше зображення Січової Ради; 6 — схема розташування січей у різні періоди

Домашнє завдання

1. Заповніть таблицю «Джерела вивчення історії».

Етнографічні джерела	Речові джерела	Писемні джерела	Зображувальні джерела

2. Згадайте курс історії 7 класу та визначте, до складу яких держав входили українські землі наприкінці XV ст.

А) Чернігово-Сіверщина	1. Велике князівство Литовське
Б) Крим і частина Північного Причорномор'я	2. Польське королівство
В) Північна Буковина	3. Угорське королівство
Г) Закарпаття	4. Молдовське князівство
Д) Подляшшя, Волинь, Східне Поділля, Київщина	5. Кримське ханство
Е) Галичина, Белзщина, Холмщина, Західне Поділля	6. Велике князівство Московське

Розділ I.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.

§ 2. ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ТА СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ у першій половині XVI ст.

1. ЯКИМ БУЛО ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У чому виявляються особливості становища українських земель у першій половині XVI ст.?

На початку XVI ст. українські землі опинилися у складі шести сусідніх держав. Більшість територій, а саме: Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина входила до складу Великого князівства Литовського. Галичина, Белзщина, Холмщина і Західне Поділля належали Польському королівству. Буковина належала Молдовському князівству, яке згодом опинилося в залежності від Османської імперії. А після втрати Угорщиною незалежності на початку XVI ст. західна частина Закарпаття відійшла Австрії, а східна — Трансильванському князівству, залежному від турків-османів. У Криму і частині Північного Причорномор'я існувало Кримське ханство, яке визнало васальну залежність від Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн опинилася під владою Москви.

Під тиском зовнішніх воєнних загроз панівні прошарки суспільства Польщі й Литви прагнули міждержавного об'єднання — унії під владою єдиного монарха. Таких спроб відомо декілька: Кревська унія 1385 р., Городельська унія 1413 р. та інші, метою яких було створення династичного союзу між монархами і зближення двох держав.

Тож таке становище українських земель на початку XVI ст. визначало їхній нерівномірний економічний і соціальний розвиток, заважало збереженню і розвитку спільної культури українського народу, ускладнювало спілкування населення різних територій.

Знайдіть на карті 1 українські землі, що входили до складу різних держав і були об'єктом експансії¹ з боку сусідніх держав. Зробіть припущення, як це могло вплинути на розвиток українських земель.

¹ *Експансія* — прагнення держави до захоплення нових територій.

2. ЯКА СКЛАДАЛАСЯ СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

Ким були представлені в українському суспільстві ті, хто «воює, молиться і працює»? Які верстви належали до привілейованих, а які — ні? Чому?

У XVI ст. станова організація суспільства в українських землях була ідентична до населення тих держав, у складі яких вони перебували. Формування станів відбувалося на підставі юридично визнаних прав, привілеїв та обов'язків. Це майже унеможливило перехід з одного стану до іншого.

Існували привілейовані та непривілейовані **соціальні верстви**.

Соціальна верства — велика група людей, які мають однакові права й обов'язки у суспільстві.

До верхівки суспільства належали **магнати** — нащадки удільних князів та боярських родів (серед них — і українці), які були великими землевласниками. Їх підтримувала влада Польського королівства та Великого князівства Литовського, тому їхні права, відповідно, були такими самими, як у польських і литовських магнатів.

Магнати — феодали, великі землевласники Королівства Польського та Великого князівства Литовського, які мали значний вплив на політичне життя країни; велика шляхта.

Найвпливовішими магнатами Волині у XVI ст. були роди Острозьких, Сангушків, Вишневецьких, Корецьких, Чарторийських та інших — усього приблизно 30 родів. Це були найзнатніші та найбагатші землевласники.

Магнати обіймали найвищі посади в державі, а судити їх міг тільки великий князь. Із представників цієї соціальної верстви складалася великокнязівська рада. У військові походи магнати вирушали зі своїми загонами під власними знаменами, на яких зображували родові герби. Магнатам належали спадкові землеволодіння, де вони мали право судити своїх підданих, установлювати податки й повинності, надавати їм землю за умови несення служби.

Основну частину панівного стану складала **шляхта** — привілейована верства населення, яка за свою військову службу отримувала земельні володіння. Її верхівкою — панами — була заможна шляхта, яка вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і певними привілеями.

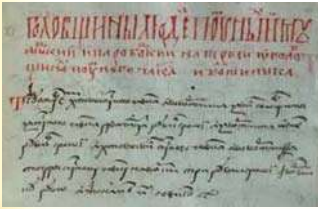
Шляхта (пол. *szlachta*) — привілейований соціальний стан у Великому князівстві Литовському, Польському королівстві та інших державах.

Дрібні шляхтичі, які склали більшість шляхти, залежали від магнатів і здобували шляхетство та право на володіння землею, виконуючи військову службу. Поступово, протягом XVI ст., вони набували прав і привілеїв, що забезпечували їм панівний стан у суспільстві. Представники цієї соціальної верстви брали участь у самоврядуванні, могли вільно виїжджати за кордон, розпоряджатися власними землями та займатися торгівлею. Їх не можна було заарештувати без рішення суду.

Які положення документа свідчать про привілейований стан шляхти?

Із Литовського статуту¹ про привілеї шляхти

За вбивство шляхтича шляхтич сплачує 100 коп² грошей родині вбитого і стільки ж... великому князеві. За вбивство панцирного слуги — 60 коп ... челядина — 10 коп. Коли шляхтич вдарить шляхтича, то сплатить 12 коп грошей... А коли людина простого звання вдарить шляхтича... вона позбавляється руки.

Окрему верству українського суспільства становило **духовенство**. Воно поділялося на «біле» та «чорне» (ченці). Церкву підтримувала значна частина населення, завдяки чому вона зберігала свій авторитет в умовах двовір'я (православ'я і католицизму), яке утверджувалося серед населення Великого князівства Литовського.

На правовий статус міщан вплинуло поширення Магдебурзького права (системи самоврядування), надання центральною владою мешканцям міст юридичних та економічних привілеїв. Однак у цей період більшість міст залежала від феодалів, відповідно їхні міщани мали менше прав.

У соціальній структурі населення міст вирізнялися три основні групи. Міську верхівку — *патриціат* — становили багаті купці, цехові майстри. До середнього прошарку належало *бюргерство* — середні та дрібні крамарі, заможні мешканці міст і ін. Та найбільше податків сплачував *плебс* — ремісники, підмайстри й учні, наймити.

Найчисленнішою верствою було селянство. Селяни, які об'єднувалися у громади, спільно користувались угіддями, іноді орними землями, виконували повинності на користь феодалів і держави.

За повинностями селян поділяли на три групи. Першу становили *слуги* — особисто вільні селяни, які за службу своєму володарю отримували землю і звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі дрібні шляхтичі. *Данники* (друга група) становили більшість населення. Як вільні селяни, вони сплачували державі податок продуктами власного господарства або грошима. *Тягловими селянами* (третья група)

¹ Литовські статuti — основні збірки законів Великого князівства Литовського.

² *Копа* — тогочасна грошова одиниця, що дорівнювала 60 гробшам.

називали тих, хто не мав власної землі. За користування землею пана вони відбували повинності на користь землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Тяглові селяни були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

У густонаселених регіонах, підпорядкованих Польщі (Галичина, Холмщина), де бракувало вільних земель, селяни вже на початку XVI ст. були фактично безправним станом. Утверджувалося прикріплення селян до оброблюваної ними землі, що призводило до того, що землевласники безконтрольно розпоряджалися працею, майном і власне їхнім життям.

У Великому князівстві Литовському схожі процеси відбувалися повільніше. Тут селянські повинності обмежувалися продуктивними податками, виконанням робіт з утримання мостів, доріг тощо. Іноді частина повинностей і данини, або й увесь їх обсяг, замінювалися на *чинш* — платіж, що поступово ставав грошовим.

На основі тексту визначте, представники яких верств населення зображені на ілюстраціях, і стисло схарактеризуйте кожен з них.

Художник-реконструктор —
З. Васіна.
Одяг різних верств населення

У XVI ст. права й обов'язки станів були чітко визначені і закріплені тогочасним кодексом законів — *Литовським статутом* (від лат. «установлюю, вирішую»). Цей документ було видано у трьох редакціях: 1529 р., 1566 р., 1588 р. Мета його — захистити інтереси держави і шляхти, впорядкувати відносини в суспільстві відповідно до норм польського права. Він закріпив феодальну власність на землю, що на той момент було прогресивним, але наслідком його стало обмеження українських селян у правах і потрапляння їх у залежність від феодалів.

На основі схеми поясніть, як Литовські статuti вплинули на соціальні відносини в країні та яке значення мало впровадження положень статутів на українських землях.

3. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ВАСИЛЬ-КОСТЯНТИН ОСТРОЗЬКИЙ

Спробуйте оцінити діяльність князя Василя-Костянтина Острозького. Аргументуйте власну думку.

Діяльність князя

Василя-Костянтина Острозького (1526–1608)

В.-К. Острозький.
Копія портрета, ХІХ ст.

Герб роду Острозьких

- Обіймав посади володимирського старости і правителя Волинської землі, очолював шляхетське ополчення у краю, керував шляхтою Волинської землі та Брацлавщини. З 1559 р. — київський воевода.

- Уважався одним із найзаможніших магнатів Речі Посполитої. Зосередив у своїх руках значні земельні володіння Правобережної України. Наприкінці ХVІ — поч. ХVІІ ст. став власником нових територій на Київщині. Здобув володіння на перемиській, галицькій, львівській землях. Володів містом Тарнів та селами у Східній Галичині.

- Розпочав військову службу у 18-річному віці, брав участь у багатьох битвах із татарами.

- Як київський воевода упродовж майже 50 років боронив південно-східні кордони українських земель.

- Брав участь у створенні європейської антитурської ліги й у військових походах на Москву.

- Направив надвірне військо для придушення повстання козаків на чолі з Криштофом Косинським.

- Прославився меценатством в освіті та культурі. Став на захист православ'я. Впливав на добір

кандидатур на заміщення високих церковних посад, матеріально підтримував православні церкви й монастирі. Виступав за реформування православної церкви та підвищення освітнього рівня духовенства.

- Сприяв заснуванню (у родовому містечку — Острозі) Слов'яно-греко-латинської школи.
- Відкрив в Острозі друкарню та перетворив своє місто на науково-культурний осередок.
- Толерантно ставився до єзуїтів, протестантів і представників інших конфесій. Вільно спілкувався з ними, дозволяв оселятися у своїх володіннях.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Схарактеризуйте особливості політичного становища українських земель у першій половині XVI ст.
2. Якими були основні верстви населення українських земель у першій половині XVI ст.?
3. Поясніть поняття *шляхта, магнати, міщани*.
4. Які верстви населення українських земель першої половини XVI ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище?
5. Порівняйте становище селян на українських землях, що були підпорядковані Великому князівству Литовському й Польському королівству.
6. Схарактеризуйте діяльність Василя-Костянтина Острозького.

Домашнє завдання

1. Складіть схему «Привілейовані та непривілейовані верстви населення українського суспільства у першій половині XVI ст.»
2. Підготуйте повідомлення на тему «Життєпис князя Василя-Костянтина Острозького».

Історичний калейдоскоп

У 1898 р. в соборі Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерського монастиря поруч із надгробком князя Костянтина Острозького було знайдено олов'яні посудини та дерев'яну діжку з австрійськими, данськими, норвезькими, німецькими, польськими, шведськими, французькими і московськими монетами XIV — другої половини XVI ст. Загалом скарб складався з 6184 золотих і 9895 срібних монет, загальна вага яких сягнула майже 312 кг.

Серед монет були й унікальні медальйони, зокрема золота медаль XVI ст., на якій можна побачити останній реалістичний портрет Василя-Костянтина Острозького та його герб. Ця медаль, на думку дослідників, виконана наприкінці життя князя або посмертно на замовлення його сина — Януша Васильовича Острозького.

У 1899 р. Синод Православної російської церкви, яка володіла Києво-Печерським монастирем, продав знайдений скарб Ермітажу (м. Санкт-Петербург, Росія).

§ 3. ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ ТА САМОВРЯДУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у першій половині XVI ст.

1. ЧОМУ ПОШИРИЛОСЯ ФІЛЬВАРКОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Складіть план тексту і стисло перекажіть його за цим планом.

У першій половині XVI ст. на українських землях відбулися суттєві зміни в економічному житті сільського населення. Зокрема, стрімко поширювалися фільваркові господарства.

Фільварок (від нім. *vorwerk* — хутір, ферма) — господарство, що базувалося на праці залежних селян і орієнтувалося на ринок.

Із середини XVI ст. система фільваркового господарства поширилася на більшості територій, що перебували у складі Великого князівства Литовського.

У 1557 р. було прийнято правовий документ — «Устава на волоки», згідно з яким усі землі Великого князівства Литовського поділялися на ділянки площею 19,5 га кожна — *волоки*. Найкращими орними землями володіли держава та шляхта. Решту земель віддавали у користування селянам (переважно тягловим). За користування волокою селяни зобов'язувалися відпрацьовувати два дні на тиждень на панщині (в основному у фільварку).

Фільварок став найбільш економічно вигідною організаційною формою господарювання. Тому магнати і шляхта активно створювали їх у своїх маєтках. Усередині огорожених фільварків розміщували житлові приміщення, будівлі господарського призначення (для великої рогатої худоби, свинарники, комори для збіжжя тощо).

Способи ведення господарства вдосконалювалися повільно та, незважаючи на це, врожайність основних зернових культур (жита, пшениці, ячменю, вівса) була високою. Обсяги вирощуваного зерна упродовж XVI ст. зросли удвоє. Окрім основних зернових культур, вирощували й інші: гречку (татарку), просо, горох, а з технічних — льон і коноплі, залежно від потреб фільварків.

Спираючись на текст, ілюстрацію і документ, поясніть, як було влаштовано фільваркове господарство. Яку робочу силу використовували в господарствах? Як оплачували працю людей у фільварку?

Український історик Андрій Гурбик про фільваркове господарство

Невеликі фільварки забезпечували лише внутрішні потреби помістя в продуктах, а у великих (часто багатогалузевих) господарствах виробляли товарне збіжжя і продукти тваринництва. Господарство фільварку велося працею дворової челяді та селян навколишніх сіл, для яких установлювалася певна норма панщинних днів.

Адміністрації фільварку за роботу виплачувалися солярій (грошова частина) та ординарія (натуральна частина), обсяги яких залежали від доходності господарства і сумлінності посадовців.

Фільварок (3D-реконструкція)

Продукцію з фільварків збували на внутрішньому і зовнішньому ринках. Великі географічні відкриття спричинили наплив золота і срібла до Європи, що призвело до значного зростання цін і підвищення попиту на збіжжя. Цим і скористалася Корона Польська, збільшивши поставки товарного зерна до західноєвропейських країн.

З'ясуйте, до якого типу фільварку належить той, що описано у фрагменті документа: вузькопрофільних (спеціалізувалися переважно на зернових культурах) чи широкопрофільних (вирощування зернових поєднували з іншими видами продукції).

З опису Звягельського фільварку

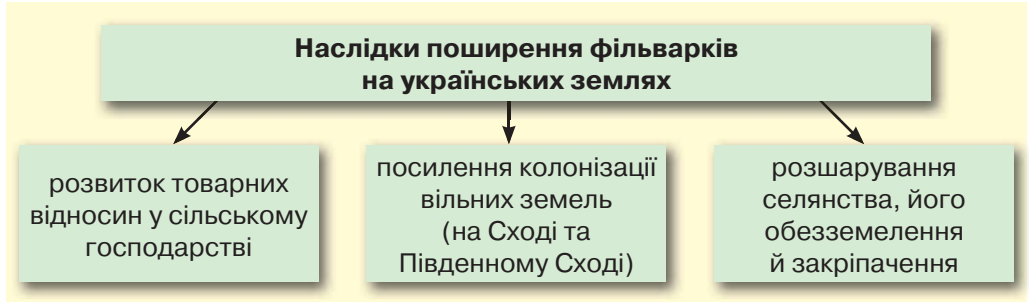
Серед будівель — дім, дві пекарні, комора для молочних продуктів, курник, велика стайня. На території зберігалось 7 скирт і 522 копи жита, 58 кіп пшениці, 200 кіп ячменю, одна скирта гороху, 520 кіп вівса, 122 копи татарки (гречки). Тут було робочих волів 15, коней — 20, великої рогатої худоби — 34, овець — 130, кіз — 63, свиней — 69, домашньої птиці — 150.

В українських землях Корони Польської найбільше фільварків було в районах Західного Бугу, Сяну та інших річок Балтійського басейну. Цими річками зерно та інші товари транспортували до портів Балтійського моря.

Розвиток фільваркового господарства призвів до того, що селяни стали залежними від землевласника і прикріплювалися до землі.

Поясніть сутність кожного з перелічених нижче наслідків на конкретних прикладах.

2. ЩО НОВОГО З'ЯВИЛОСЬ У РЕМІСНИЦТВІ

Що було характерним для розвитку ремесла в XVI ст.?

Економічне життя у містах значною мірою залежало від розвитку ремесла. Ремісники об'єднувалися в цехи, діяльність яких регулювали спеціальні статuti, що періодично підтверджували королівські грамоти. Статuti визначали диференціацію працівників цеху, їхні права та обов'язки, вимоги до продукції, оплату праці та ін.

Розквіт цехової організації ремесла припав на українських землях на XVI–XVII ст., коли в Західній Європі цехова система вже занепадала.

З'ясуйте, хто входив до складу цеху. Як визначався та яким був асортимент продукції?

Із книжки «Історія декоративного мистецтва України»

Дерший в Україні цех столярів був створений у Львові 1585 року. У його складі працювало 6–8 майстрів, окрім підмайстрів. Вироби львівських столярів правили за взірць для майстрів Руського, Волинського, Подільського воеводств і Покуття. Асортимент продукції відомий з тогочасних цехових книг. Насамперед це традиційні для українців скрині, розписані або різьблені. Такі скрині були обов'язковою складовою випробування на звання майстра. Доповнювали їх різноманітні стільці, шафи та інші вироби.

Майстрів очолював виборний цехмістер. До цеху входили помічники майстрів — підмайстри, а також учні. Аби стати майстром, підмайстер мав попрактикуватися в цехах великих міст королівства або за кордоном і повернутися з відповідним свідоцтвом. Таке навчання завершувалося випускною роботою, яка підтверджувала кваліфікацію майстра.

На початку XVI ст. цехи діяли в Києві та в інших тогочасних великих містах. Загалом у середині XVI ст. на українських землях налічувалося понад 130 міських спеціальностей, серед яких приблизно 80 — ремісничих.

Розглянувши ілюстрації, назвіть найпоширеніші ремесла тих часів.

1

3

4

2

- 1 — посуд; 2 — оправа Євангелія;
3 — меблі, виготовлені львівськими майстрами;
4 — шаблі-чечуги, виготовлені вірменськими майстрами у Львові

3. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ВНУТРІШНЯ І МІЖНАРОДНА ТОРГІВЛЯ

Знайдіть на карті 1 центри торгівлі та торговельні шляхи, про які йдеться у тексті параграфа. Сформулюйте висновки щодо значення торгівлі для розвитку українських земель у XVI ст.

Торговельні відносини на українських землях мали свої особливості. Характерним у ті часи було збільшення кількості торговців-виробників, тобто тих, хто торгував власною продукцією, і торговців-перекупників, які зосереджувалися суто на торговельних операціях.

Осередками щоденної міської торгівлі були стаціонарні лавки і торговельні ряди. До постійної торгівлі належала скупка заготівельниками продукції промислів у містах і селах, а також пересувна торгівля крамарів.

Значно більшими обсягами й ширшим асортиментом товарів відзначалися місцеві торги та базари, які влаштовували в містах один раз на тиждень. У деяких містах торги відбувалися двічі на тиждень, і тільки у великих центрах торгівля на ринках і базарах була щоденною. Торгували зазвичай продукцією сільського господарства, промислів і виробами ремісників.

Найбільшими осередками української торгівлі (часто гуртової) були ярмарки. Дозволи на їх проведення надавала державна влада, зазвичай — на один великий щорічний ярмарок. Іноді великим торговельним центрам дозволяли проводити два ярмарки на рік (Київ, Дубно, Берестечко, Летичів). Тільки міста Львів, Луцьк, Ярослав, Бар, Острог, Торчин мали право на три ярмарки щороку. На ярмарках селяни та міські ремісники мали змогу продавати значні обсяги виробленої ними продукції. Внутрішня торгівля сприяла об'єднанню українських земель в єдиний економічний простір.

Міжнародна торгівля успішно розгорталася на центрально-українських і галицько-волинських землях. Дніпровський шлях обслуговував московсько-ординську торгівлю, з'єднуючи Крим і Північне Причорномор'я з Північно-Східною Руссю.

Торговельними шляхами ввозили різноманітні товари зі Сходу: килими, сап'ян, шовк-сирець, прянощі (шафран, перець, імбир), фарби, коштовності, ладан, зброю. Натомість із Півночі надходили хутро та шкіра, вироби з цих матеріалів.

Що нового з документа ви дізналися про міжнародну торгівлю XVI ст.?

**Із трактату XVI ст. Михалона Литвина
«Про звичаї татар, литовців і московитів»**

MICHALONIS LITVANI
**DE MORIBVS
TARTARORVM,
LITVANORVM ET MOS-
CORVM, FRAGMINA X.
multiplici Hilona
referta.**

A. P.
IOHAN. LASICI POLONI
DE DIIS SAMAGITARVM,
CETERORVMQ. SARMATARVM,
ET FALGORVM CHRISTIANORVM.

Item
DE RELIGIONE ARMENIORVM,
Et deinde Regionis Ispahani
Babaci.

Hinc primò per
LAC. GRASSERVM, C.P.
ex Praescripto Administrata.

BASILEA,
Apud CONRADVM WALDRECHTVM.
M DC XV.

Київ наповнений чужоземними товарами [...] Київські намісники, відкупники, купці, міняйли, власники човнів, візничі, провідники, корчмарі постійно збагачуються, і досі ще ні москвитин, ні турок, ні татарин на це не скаржилися. Каравани приносять вигоду киянам і тоді, коли, простуючи через непрохідні степи, гинуть у зимову негоду під сніговими заметами. Тому в непоказних київських хижках, переповнених плодами, овочами, медом, м'ясом і рибою, з'являються дорогоцінні шовки, коштовності, соболіні та інші хутра, прянощі в такій кількості, що я й сам, бувало, бачив там шовк, дешевший за полотно у Вільні, а перець, дешевший за сіль.

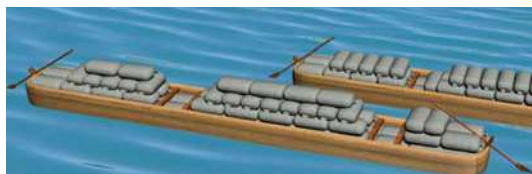
Чимало торговельних шляхів у Західну Європу пролягало через Галичину, Волинь і Поділля. Ними перевозили як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу, сіль, деревину тощо. Натомість торговці ввозили західноєвропейські тканини (сукно, атлас, оксамит), одяг, ремісничі вироби, залізо, вина. У XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку. Збільшення продуктивності досягалося за рахунок фільварків.

На основі документа і зображення поясніть, чому саме магнати поставляли великі обсяги товарного зерна до країн Західної Європи. Які транспортні засоби використовували для таких поставок? Чому?

«Економічна історія України» про тогочасні поставки зерна до країн Західної Європи

Найбагатші магнати (Заславські, Корецькі, Острозькі, Сангушки та ін.), які мали великі маєтки на Волині, Київщині й Поділлі, щорічно постачали на Захід збіжжя. Його доставляли

водними шляхами на так званих «ком'ягах». Тогочасні джерела рясніли повідомленнями про водні каравани українського збіжжя у напрямку Європи. Зокрема, в одному з них (1561 р.) сповіщалося, як князь Р. Сангушко поставив за контрактом (на 8 тис. грошей) до Гданська близько 130 т зерна.

Багато вивозилося в інші країни і великої рогатої худоби, зокрема з Волині.

4. ЯК ФУНКЦІОНУВАЛО МІСЬКЕ І СІЛЬСЬКЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Яким був рівень розвитку самоврядування на українських землях? Чим відрізнялося самоврядування в містах і селах різних територій України?

Наприкінці XVI ст. в Україні виникало все більше поселень міського типу. На початку наступного століття кількість їх сягнула близько тисячі. Вони поділялися на три категорії.

Великі міста	Середні міста	Малі міста
Понад 4 тис. мешканців	1,5–4 тис. мешканців	Понад 1 тис. мешканців
Київ, Львів, Кам'янець, Кременець та ін.	Вінниця, Збараж, Житомир, Канів, Луцьк та ін.	Звенигород, Любеч, Овруч, Рівне та ін.

У більшості міст управління належало магнатам, в інших містах — королівській владі або ж церкві. Так само, як у польській Галичині і Поділлі, у містах українських земель, що перебували у складі Великого князівства Литовського, діяло **Магдебурзьке право**.

Магдебурзьке право — збірник законів, що врегульовували життя міських громад міста Магдебург (Німеччина), які пізніше запозичили інші міста. На українські землі поширювалося з XIV ст. Згідно з цим правом міста набували самоврядування.

Протягом XVI ст. кількість українських міст, що мали Магдебурзьке право, збільшувалась. Однак зазвичай у них діяло не класичне Магдебурзьке право, а пристосоване до місцевих умов із певними обмеженнями у привілеях. Більшість українських міст мала неповне Магдебурзьке право, лише Львів, Київ і Кам'янець користувалися у повному обсязі правом самоврядування.

Магдебурзьке право регулювало діяльність органів влади та управління міста, цехів, норми цивільного і кримінального права, судоустрій і провадження справ у судах. Головним органом влади визначався *магістрат*, який складався з *ради* (розпорядчого органу) і *лави* (судового органу). До ради міста щорічно обиралися до 20 депутатів і писар, до лави — 12 присяжних на чолі із суддею. Війт уважався найвищим міським урядовцем. До молодших урядовців належали комісар (межувальник), городничий (комунальна служба), возний (судовий виконавець), кат, перекладачі, канцеляристи.

Міщани, які жили на Магдебурзькому праві, вважалися вільними, мали право власності в місті, платили податки в міську казну, виставляли ополчення.

Цивільні справи городян розглядали і рада, і лава, кримінальні — лише лава. Апелювати можна було тільки до королівського суду, який виносив вирок. Діловодство велося польською, руською або латинською мовами.

Як ви вважаєте, про що свідчать наведені ілюстрації? Чому отримання Магдебурзького права більшістю міст було важливим для подальшого розвитку України?

1 — пам'ятник Магдебурзькому праву в Києві;

2 — меморіальна дошка на честь надання Магдебурзького права м. Переяславу;

3 — пам'ятна монета, присвячена 500-річчю Магдебурзького права Києва, 1999 р.

У селі також існувало самоврядування, яке регулювали закони тих держав, у складі яких опинилися відповідні українські землі. Зокрема, на територіях, підпорядкованих Великому князівству Литовському, сільські громади обирали на зборах очільника (отамана або тіуна). Громада вирішувала власні, внутрішні суперечки та виступала відповідачем у справах, що виникали між її людьми. Вона розподіляла між селянами

землі громади та повинності по «димах» (тобто дворових господарствах). Селяни сплачували данину продукцією і зобов'язувалися виконувати певні роботи з утримання та будівництва замків, доріг, мостів.

Декілька громад об'єднувались у волость на чолі з отаманом, який представляв інтереси селян перед повітовою адміністрацією або шляхтичем (власником землі), опікувався збором данини і розподілом податків тощо.

Важливим органом сільського самоврядування були збори голів родин — «копа», де розглядали і вирішували різні громадські справи.

В українських землях Прикарпаття й Карпат села послуговувалися волоським звичаєвим і німецьким правом. За волоським правом сільська громада могла розпоряджатися землею і розподіляти між селянами повинності. Очолював поселення староста, якого вибирали селяни. Кілька сіл (як у приватних, так і в королівських маєтках) об'єднувались у більші адміністративні одиниці — *крайни* на чолі з *крайником*. Виборні представники сіл однієї крайни збиралися двічі на рік на *віче* (збори), де обговорювали важливі для селян питання.

Головна особливість, що вирізняла села на німецькому праві, полягала в тому, що тут повинності накладалися не на всю громаду, а на кожного господаря окремо. На чолі села стояв осадник — *війт* (солтис), який підпорядковувався своєму панові.

У XVI ст. процес втручання у життя селян із боку правлячої верхівки посилювався. Феодали систематично обмежували сільське самоврядування. Найактивніше цей процес відбувався на територіях, підпорядкованих Польському Королівству. Магнати та шляхта підкуповували сільських очільників і посилювали залежність селян. До згортання селянського самоврядування призвело і створення фільварків, надання сіл і волостей у володіння окремим феодалам.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що таке фільварок? Чому їх створювали і кому вони належали?
2. Як функціонували цехові об'єднання і яке значення вони мали для життя міст?
3. Які нові явища з'явилися у розвитку торгівлі?
4. Що отримували міста за Магдебурзьким правом?
5. Чому фільварки стрімко поширювались українськими землями?
6. Що спільного й відмінного в розвитку цехів Західної Європи та українських земель?
7. Назвіть особливості Магдебурзького права на різних територіях. Від чого це залежало?
8. Якими були тенденції сільського самоврядування XVI ст.?

Домашнє завдання

1. Розтлумачте поняття і терміни: *фільварок*, *Магдебурзьке право*, *цех*, *магістрат*, *ярмарок*.
2. Складіть розгорнутий план розповіді на тему «Господарський розвиток українських земель у XVI ст.»

§ 4. ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ 1569 р. ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

1. КОЛИ І НАВІЩО БУЛО УКЛАДЕНО ЛЮБЛІНСЬКУ УНІЮ

Якими були причини підписання унії? Яка боротьба розгорнулася довкола її змісту і чому?

Під тиском зовнішніх воєнних загроз панівні прошарки суспільства Польщі та Литви прагнули до більш тісного міждержавного об'єднання.

У чому вбачає історик причини прагнення Польщі до міждержавного об'єднання?

Український історик Наталя Яковенко про вплив Польщі на життя європейського суспільства XVI ст.

Польща була чи не єдиним острівцем громадянського миру і внутрішньої злагоди на тлі кривавих релігійних конфліктів, що вирували у тогочасній Європі: релігійні війни у Франції, розгул інквізиції в Іспанії, жорстокі переслідування протестантів в Англії, реформаційні війни в Німеччині, кривава опричнина в Росії. Це сприяло висуванню Польщі на роль головного експортера сільськогосподарської сировини на європейський ринок. У сферу торгівлі були втягнуті найширші кола купецтва і шляхти. Тому поляки остерігалися загрози своїй балтійській торгівлі з боку Москви, яка перемагала в Лівонській війні.

На початку XVI ст. у війнах із Московією Литва втратила майже третину своєї території. Щоб уникнути повного завоювання Московією, вона мусила знайти надійного союзника. З Польським королівством її пов'язували різноманітні міждержавні угоди — унії й особа спільного монарха — Польського короля і Великого князя литовського.

Окрім того, Польща і Литва мали схожий державний устрій. За польськими зразками литовці уже створили воєводства, місцеві органи управління (повітові шляхетські сеймики), нові судові органи. Правове становище шляхти було урівнено з магнатами. Вищими органами державної влади після монарха у Великому князівстві Литовському були пани — рада (Рада), а в Польщі — Сенат. Вони мали однакові функції: захист держави, укладання міжнародних угод, видання законів тощо.

Важливу роль в укладенні унії відіграло й те, що її прихильником виявився Польський король і Великий князь литовський Сигізмунд II Август.

Обговорення умов унії розпочали на Люблінському сеймі 1568 р. Воно супроводжувалося гострим протистоянням прихильників різних шляхів державного об'єднання, які відстоювали насамперед власні інтереси.

Так, польська сторона мала намір приєднати територію Великого князівства Литовського як невід'ємну частину своєї держави. Польща розраховувала на нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва.

Литовські магнати наполягали на створенні федеративної держави, прагнучи зберегти частину самостійної влади у Литві. Досягти цього можна було шляхом формування окремого сейму та окремого сенату тощо. Литовська верхівка усвідомлювала могутність Польщі й побоювалася втратити владу, вплив і статки.

Середня і дрібна українська шляхта очікувала від унії набуття рівності у правах із магнатами за польським зразком. Окрім того, представники української аристократії сподівалися, що новостворена держава захистить українські південні землі від татарських набігів і сприятиме налагодженню торговельних відносин із країнами Західної Європи, шляхи до яких пролягали Польщею.

Тож обговорення унії відбувалося складно, супроводжувалося непоступливістю польської сторони, що спонукало литовську делегацію навіть покинути Люблін на деякий час. На сеймі залишилися волинський маршалок і київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький, окремі земські підскарбії і кілька підляських послів.

Недовзі частина середньої та дрібної литовської шляхти, передусім з українських земель, висловилося за входження Брацлавського, Волинського, Київського воєводств безпосередньо до Польщі. Король Сигізмунд II Август дав згоду на приєднання цих воєводств до Корони Польської, залишивши в них місцеве судове право і гарантувавши непорушність прав і привілеїв панівної верстви.

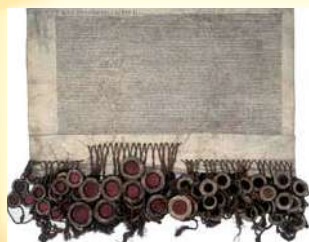
Улітку 1569 р. до Любліна повернулася литовська делегація і відновила переговори. Після дискусій представники Польського королівства та Великого князівства Литовського уклали угоду, яку роздільно затвердили учасники переговорів від Польщі і Литви. На початку липня 1569 р. унію затвердив король.

Невідомий художник.
Сигізмунд II Август

Яка головна ідея унії? Чи можна було, на вашу думку, реалізувати її? Чому?

Із тексту Люблінської унії

Корона Польська та Велике князівство Литовське є одне нероздільне [...] тіло, а також не окрема, а одна Річ Посполита, яка з двох держав і народів в один народ злилася і з'єдналася. А тому обом народам буде на вічні часи одна голова, один государ і один король.

Обидві держави об'єдналися в новоутворену Річ Посполиту. Передбачалося, що її очолюватиме виборний король, який титулувався *Королем польським і Великим князем Литовським*. Коронуватись він мав у Кракові. Влада короля була обмеженою, адже всі питання він вирішував зі згоди Сейму. Унія передбачала спільний Сейм і Сенат, а договори з іноземними державами мали укладати від імені Речі Посполитої. Пани обох держав діставали право на володіння маєтками на всій території Речі Посполитої. Митні кордони ліквідовувалися, запроваджувалася єдина монетна система. За Литвою зберігалася лише обмежена автономія у вигляді власного герба, права й суду, адміністрації, війська, скарбу й державної мови.

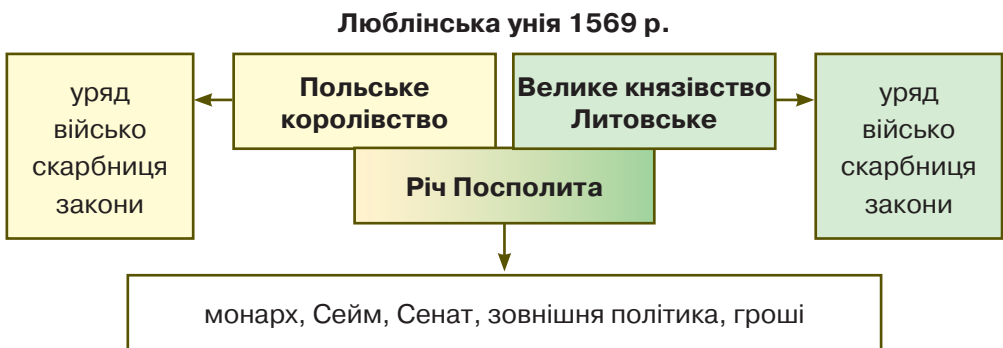
2. ЯКІ ЗМІНИ У ЖИТТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІДБУЛИСЯ ВНАСЛІДОК УНІЇ

Згідно з Люблінською унією Королівство Польське та Велике князівство Литовське об'єдналися в одну федеративну державу — Річ Посполиту. «Річ Посполита» означає «спільна справа».

Федерація (від лат. *foederatio* — союз, об'єднання) — форма державного устрою, де кілька держав добровільно утворюють єдину союзну державу, водночас зберігаючи певну політичну самостійність.

Розглянувши схему, поясніть державний устрій Речі Посполитої. Визначте, які питання відповідно до установлень Люблінського сейму вносили на загальне обговорення і спільне вирішення у новоствореній Речі Посполитій.

Люблінська унія спричинила зміни в адміністративному управлінні українських земель. Вони поділялися на шість воєводств: Руське, Белзьке, Волинське, Подільське, Брацлавське та Київське. У свою чер-

гу, воєводства поділялися на повіти, які очолювали старости, призначені королем.

Унія зумовила значне посилення позицій шляхти. Історик Михайло Грушевський щодо цього зазначав: «Князі й магнати, які перед тим мали дуже велику вагу і держали в своїх руках усю управу, тепер були зрівняні в правах із рядовою шляхтою, — хоч на ділі, завдяки своєму багатству, вони й далі високо підіймалися над нею... Податки і військову службу з шляхти знято, вона тепер не знала майже ніяких обов'язків, а дістала величезні права».

Звісно, Люблінська унія — це важлива історична подія, однак для України її наслідки були досить суперечливі.

З'ясуйте, чи були наслідки унії однозначними для різних верств українського населення. Які з них ви назвали б позитивними, а які — негативними? Прокоментуйте власну думку.

Наслідки Люблінської унії

- зміцнення військової могутності новоствореної союзної держави;
- зближення культури українських земель із західноєвропейськими: ідеї Відродження, Реформації й Контрреформації, потрапляючи на українське підґрунтя, збагачували вітчизняну культуру. Поширювалася західноєвропейська система освіти (українці навчалися в європейських університетах);
- піднесення культурно-просвітницького руху важливе за відсутності держави, коли культура залишалася єдиною сферою, за допомогою якої українці зберігали власну самобутність;
- колонізація шляхтою українських земель Речі Посполитої, що призвело до загострення соціальних суперечностей у центральних регіонах України;
- полонізація (ополячення) української знаті

Чи поділяєте ви думку американського історика? Чому?

Сучасний американський історик Тімоті Снайдер про значення Люблінської унії для України

Люблінська унія вперше в історії розмежувала землі, що є територіями сучасної Білорусі та сучасної України. Українська територія стала територією Польської корони, а решта — територією Великого князівства Литовського. І саме в часи Речі Посполитої українська історія була найбільш європейською.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були причини прийняття Люблінської унії?
2. Поясніть позицію української шляхти щодо прийняття унії.
3. Коли було прийнято Люблінську унію та в чому полягала сутність цього документа?
4. Покажіть на карті 1 польські воєводства на українських землях та їхні центри.
5. Поясніть, на чому ґрунтувався компроміс протиборчих сторін у прийнятті унії.
6. Схарактеризуйте зміни в державному та адміністративному устрої українських земель у новоствореній Речі Посполитій порівняно з попереднім періодом.
7. Розгляньте герб Речі Посполитої на королівському палаці у Вавельському замку (м. Краків) та з'ясуйте його ідею. Чи має вона щось спільне з основною ідеєю Люблінської унії? Поясніть свою думку.

Домашнє завдання

1. Дайте власну оцінку Люблінській унії. Для цього скористайтеся формулою: «Я вважаю що, ... Тому що ... . Наприклад, це призвело до ... . Отже, ...». Свою оцінку запишіть у зошит у вигляді есе.
2. Знайдіть на карті 1 українські землі, представники яких підтримали прийняття унії та територіальні зміни, які відбулися на українських землях унаслідок Люблінської унії.

Історичний калейдоскоп

Велика історична подія в живописі

Картина видатного польського художника **Яна Матейка «Люблінська унія»** (1869 р.) символічно відображає історичний процес створення Речі Посполитої, його складність і протиріччя в поглядах на унію серед її учасників.

Із розп'яттям у руках у центрі картини зображено короля Сигізмунда II Августа. Біля короля — розкрите Євангеліє, яке притримує архієпископ Польщі Якуб Уханський. Поруч із ним схилився на коліно краківський каштелян Мартин Зборовський, активний прихильник унії — саме тому сувій цього документа художник уклав йому в ліву руку. За архієпископом у рицарських обладунках стоїть київський каштелян князь Михайло Вишневецький. Внизу біля Зборовського зображено з мечем Миколая Радзівілла, єдиного литовського сенатора, який відмовився підписати акт унії.

Кардинала Станіслава Гозіюша зображено у червоному вбранні. Біля нього — познанський воєвода Лукаш Гурка. Далі сидить князь Василь-Костянтин Острозький зі своїм сином Янушем. Тлом картини вважають велику хоругву, центральним об'єктом якої є Польський Орел, обабіч якого менші герби — Галицький Лев і Литовська Погоня.

§ 5. ВИНИКНЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

1. КОЛИ І ЧОМУ ВИНИКЛО КОЗАЦТВО

Складіть план розповіді «Причини виникнення Запорозького козацтва» і поясніть кожен з причин на прикладах.

Уперше слово «козак», що означає «вільна людина, шукач пригод, воїн, який перебуває на передовій сторожі», знаходимо в джерелах кінця XIII ст. На той час уже були відомі тюркські козаки в Криму та Північному Причорномор'ї.

Запорозьке козацтво формувалося у другій половині XV ст. Причини його виникнення полягали в тогочасному соціально-економічному становищі українських земель.

Польща і Литва дедалі більше обмежували самоврядування підпорядкованих земель. Водночас зміцнювався клас феодалів. Шляхетське землеволодіння збільшувалося за рахунок селянських земель.

Основна маса населення зосереджувалася на обжитих землях Галичини, Поділля, Волині, Полісся. Тут відбувалося посилення панщини. Решта території України — на південь від Києва, Запорозжя — була майже незаселена. На межі з Диким полем¹ перебували прикордонні військові гарнізони (міста Остер, Канів, Брацлав, Вінниця). Далі простягалися незаймані землі, де було багато дичини, риби, диких коней. Ватаги так званих «ухідників» із прикордонних селищ оселялися на уходах — у

¹ Історична назва нерозмежованих і слабо заселених причорноморських степів від річки Рось до Чорного моря.

гирлах річок, де рибалили, добували мед, полювали. Вже у другій половині XV — на початку XVI ст. на цих територіях утворилися загопи вільних озброєних людей — представників різних верств населення.

Суттєвий вплив на формування козацтва мав воєнний чинник. На півдні України зберігалася небезпека з боку Кримського ханства і султанської Туреччини. Оскільки Литовський уряд недостатньо дбав про захист південних українських земель від нападів татар, то цей обов'язок узяла на себе місцева адміністрація.

Проте, захищаючи свої землі, козаки часто й самі нападали на турецькі й татарські обози, здійснювали походи в Туреччину. Вони оволодівали військовим мистецтвом, удосконалювали структуру власних збройних формувань, поповнювали своє майно (зброя, одяг, коні тощо).

Українські козаки — вільні люди, незалежні від феодала й уряду, члени самоврядних чоловічих військових громад, які з XV ст. існували на території Дикого поля.

Знайдіть на карті 1 географічні назви та покажіть відповідні території, пов'язані з виникненням козацтва. Поясніть цей взаємозв'язок.

Більшість козацької громади становили українці, однак були й представники інших народів, зокрема білоруси, поляки та ін. У другій половині XV — на початку XVI ст. виникло багато козацьких поселень — слобод і хуторів.

Якими рисами наділяє козаків Гійом Левассер де Боплан? Яким його свідченням ви довіряєте, а яким — ні? Чому?

З «Опису України» французького інженера і картографа Гійома Левассера де Боплана

Серед козаків трапляються знавці усіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони виготовляють селітру і роблять з неї гарматний порох. Їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Усі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви, варити пиво, оковиту тощо... Із родючих земель вони збирають стільки зерна, що часто не знають, що з ним робити... а звідси і їхні лінощі; вони беруться до роботи лише тоді, коли притискає їх біда. Задля вигоди краще підуть позичити щось у своїх добрих сусідів турків, аніж завдадуть собі труда це добути. З них досить, коли мають щось з'їсти і випити.

Поступово на нових землях, де оселялися козаки, зростала й поглиблювалася соціальна нерівність. Частина козаків вела власне господарство. Невдовзі почала виділятися заможна верхівка, що володіла хуторами, угіддями, табунами коней тощо. Проте залишалася й козацька біднота (голота, сірома), яка заробляла наймитуванням у заможних козаків, службою в загонах при замках.

2. ЯКИМИ БУЛИ ПЕРШІ КОЗАЦЬКІ СІЧІ

Як виникли Січі? У чому полягали особливості таких поселень?

У XVI ст. центром розселення козацтва стало Запорозжя, або Низ (територія Дніпровських порогів). Звідси й назва козаків — запорозькі, або низові. Постійна загроза військових нападів змушувала козаків турбуватись передусім про оборону, що, зокрема, виявлялося у створенні січей (від слова «сікти») — укріплень зі стовбурів дерев, якими огороджували поселення. Козаки заселили та освоїли Середнє Подніпров'я, Запорозжя. У середині XVI ст. канівський і черкаський староста Дмитро Вишневецький об'єднав козаків у першу відому нам сьогодні Січ — фортецю на острові Мала Хортиця (1556 р.).

Січ — «засіка» — укріплена фортеця козаків на Дніпрі.

Улітку 1557 р. козаки під натиском турків і татарів були змушені залишити Хортицю. Тому Запорозьку Січ було побудовано на острові Томаківка. Цей острів на Дніпрі, поблизу сучасного м. Марганець, сьогодні залитий водами Каховського водосховища, колись мав надзвичайно вигідне розміщення. Окрім того, Томаківку пронизувала мережа дрібних річок, що давало змогу козакам швидко маневрувати на воді, а ворогам перешкоджало потрапити на Січ.

Спираючись на ілюстрацію та текст підручника, поясніть, де розміщувалася Томаківська Січ. Які території вона контролювала? Як вона була організована?

З опису Томаківської Січі польським хроністом Бартошем Папроцьким (80-ті роки XVI ст.)

Січ контролювала Подніпров'я від Черкас до Низу та територію Великого Лугу. На Січі збиралися козацькі ради. У середовищі запорозької громади виділялася козацька старшина. Були у козаків регалії найвищої влади, зокрема «булава гетьманська». У результаті нападу татарів у 1593 р. Томаківську Січ було знищено, а вцілілі запорожці перейшли на острів Базавлук в одному з рукавів Дніпра й заснували там Базавлуцьку Січ.

Розташування Томаківської Січі
(3D-реконструкція)

Козаки облаштували Січі на малодоступних островах чи півостровах, обираючи для них найвищу точку. Січ добре укріплювали, оточували глибоким ровом і високим валом із дерев'яним частоколом, а також кількома чатовими баштами.

Саме на Томаківці з кінця 1560-х років відбувалося становлення устрою Війська Запорозького Низового. І якщо раніше козаки гуртувалися розрізненими ватагами на Дніпровських островах без єдиного очільника, то відтепер у них

діяла власна військова організація, якою керували козацькі старшини.

Пізніше місце розташування Січі з різних причин ще не раз змінювалося.

Упродовж усієї історії доби Козаччини існувало сім, окрім першої — Хортицької, Запорозьких Січей: **Томаківська Січ** (1580-ті–1593 рр.), **Базавлуцька Січ** (1593–1638 рр.), **Микитинська Січ** (1639–1652 рр.), **Чортомлицька Січ** (1652–1709 рр.), **Кам'янська Січ** (1709–1711 та 1730–1734 рр.), **Олешківська Січ** (1711–1728 рр.), **Нова, або Підпільненська Січ** (1734–1775 рр.).

Козацька старшина — виборна верхівка.

У центрі Січі розміщувався майдан, де відбувалася козацька рада. Тут також зводили церкву, ставили канцелярію, стовп, де карали винних. Існували на Січі й інші господарські та ремісничі будівлі. Мешкали запорожці в куренях, які будували з верболозу, обмазували глиною й покривали очеретом. Розміщували курені довкола січового майдану — центру життя громади. Пізніше слово «курінь» набуло й іншого значення — військової одиниці на чолі з отаманом.

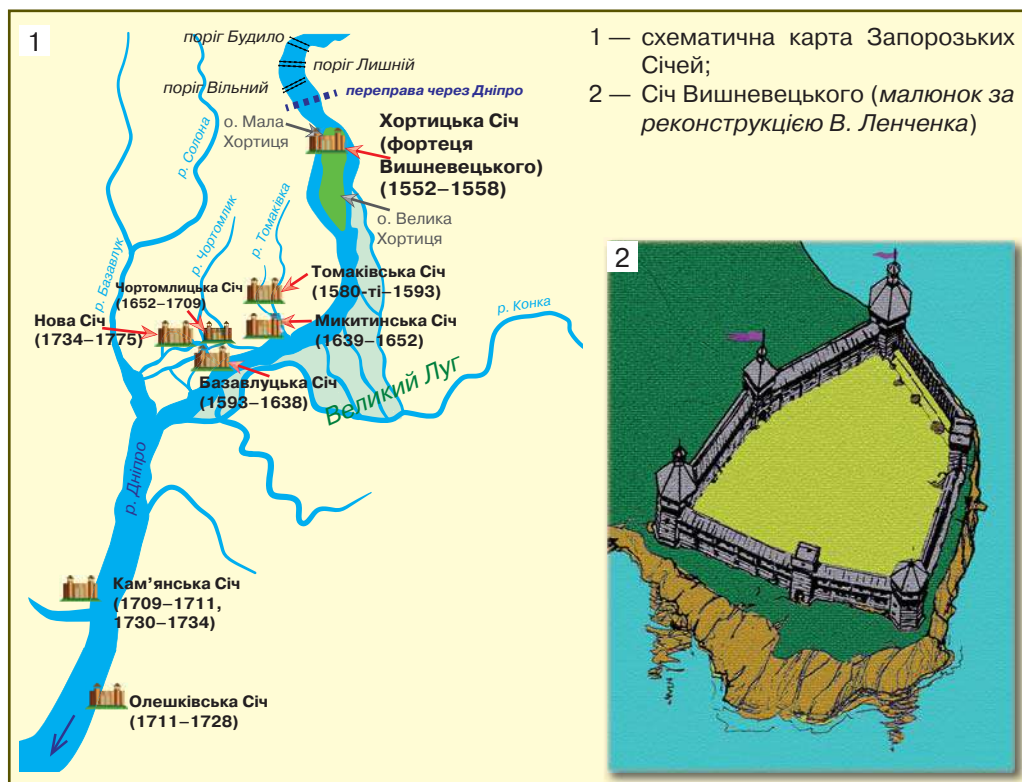
Курінь — будівля, у якій живуть козаки.

Часто назву куреням давали за місцевістю, з якої походили козаки: **Канівський курінь**, **Корсунський**, **Батуринський** та інші.

Постійні заняття військовою справою шліфували воєнну майстерність козаків. Основу війська становила піхота, посилена артилерією. Кіннота була менш численною. На озброєнні козаки мали мушкети, пістолі, шаблі, келепи (бойові молотки), луки та списи.

Знайдіть на схематичній карті Січі, перелічені в тексті параграфу. За реконструкцією поясніть, як розташовувалися Січі.

3. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ

Складіть історичний портрет Дмитра Вишневецького.

Дмитро Вишневецький, який увійшов в історію України під козацьким прізвиськом Байда (з татарської — «безтурботний чоловік»), відомий своїми походами проти турків і татарів.

Народився у м. Вишневеці, що на Волині, в родині князів Вишневецьких, які вели свій родовід від великого князя литовського Ольгерда.

У 1550 р. Сигізмунд II Август призначив князя Дмитра старостою міст-фортець Черкас і Канева. Відтоді оборона від татарських набігів стала його обов'язком.

О. Штанко.
Гетьман Вишневецький

Згодом король Сигізмунд II Август призначив Вишневецького стражником на Хортиці, де князь зводив фортифікаційні споруди. Звідси Байда вчиняв походи проти Османської імперії та Кримського ханства. Неодноразово він відбивав турецькі напади на Січ. Однак у жовтні 1557 р. Кримський хан організував похід на Січ. Вишневецький разом із козаками змушений був залишити Хортицю і відступити.

За таких обставин він перейшов на службу до московського царя Івана IV, де виконував обов'язки воєводи та воював з турками і татарами.

Невдовзі Вишневецький повернувся в підданство Сигізмунда II. У 1563 р. разом з польськими військовиками здійснив похід на Молдову. Під час однієї з битв зазнав поразки і пораненим потрапив у полон. Молдовські бояри відправили ув'язненого князя до Стамбула, демонструючи у такий спосіб свою вірність Османській імперії, супроти якої тривалий час боровся Д. Вишневецький. За наказом султана князя скинули на гаки з фортечного муру в одному зі стамбульських кварталів — Галаті.

Героїчна постать Вишневецького знайшла відображення в народній і літературній творчості. Так, козацькі чесноти, сила духу і незламність характеру Дмитра Вишневецького оспівуються в українській народній «Думі про Байду». Видатного письменника Пантелеймона Куліша цей історичний діяч надихнув на створення драми «Байда, князь Вишневецький». Його постаттю захоплювався історик Михайло Грушевський, який називав його «блискучим, променистим метеором».

Чому і як ушановують пам'ять Дмитра Вишневецького сьогодні?

1 — пам'ятник Дмитру Вишневецькому на Хортиці;
 2 — пам'ятник Д. Вишневецькому на Тернопільщині;
 3 — пам'ятна українська монета, присвячена Д. Вишневецькому;
 4 — поштова марка України «Дмитро Вишневецький (Байда)»

4. ЧОМУ ЗАПОРІЗЬКУ СІЧ УВАЖАЮТЬ КОЗАЦЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ

Визначте основні складники устрою Запорозької Січі, які свідчать про неї як про демократичну республіку.

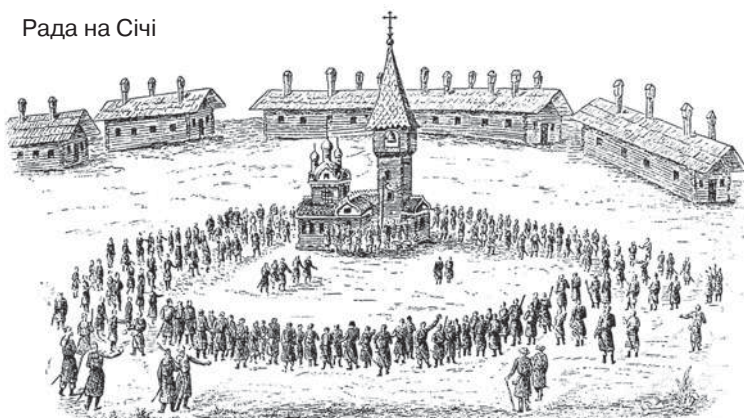
Запорозька громада поповнювалася здібними до військової справи представниками різних національностей і соціальних верств.

Основною військовою організаційною одиницею Січі був курінь на чолі з курінним отаманом, на якого покладалась обов'язки зарахування до війська та контроль за проходженням служби, розпорядження курінним майном. Окрім того, вони чинили суд над козаками свого куреня.

Вищим органом влади на Січі вважалася **козацька рада**. Право участі в ній мали усі козаки.

Козацька рада — збори козаків, на яких вирішували важливі питання (війни і миру, обрання гетьмана, козацької старшини тощо).

Рада на Січі

Ради збиралися періодично: на початку року в січні, на Великдень (навесні) та на свято Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня), а за потреби вирішення нагальних питань — у будь-який час. Зазвичай козацьку раду проводили на Січі. Однак відомі випадки, коли раду проводили поза межами Січі, там, де перебувало військо, тобто **кіш**.

Кіш — козацьке військо Січі.

На території Січі зазвичай зводили козацьку церкву. Найбільше козаки вшановували Пресвяту Богородицю. Свято Покрови вважалось у них одним із найголовніших.

Очілником коша був отаман, якого вибирали на щорічній січневій козацькій раді. Кошовий отаман видав військовим скарбом, представляв запорожців у зовнішніх відносинах, затверджував судові вироки. Його

помічниками були *писар, суддя, осавул*. Вони також обиралися на загальній раді з-поміж авторитетних запорожців.

До нижчої групи старшини належали: *довбиш* (сповіщав за допомогою литавр про початок ради та виконував поліцейські функції), *гармаш* (очільник артилерії), *товмач* (перекладач з інших мов), *кантаржій* (охоронець вагів і мір, що слугували еталоном для торгівців), *шафар* (збирач податків на перевозах, що йшли на потреби козацтва).

Клейноди (від нім. *kleinod* — коштовність) — символи військової та цивільної влади у XV–XVIII ст.

Козацькі клейноди:

- 1 — бунчук — відзнака гетьмана і кошового, зберігалася у бунчужного;
- 2 — булава — відзнака гетьманської влади та кошового отамана на Січі;
- 3 — пернач, або шестопер, — відзнака полковника полку і паланки;
- 4 — корогва — військова відзнака, зберігалася у хорунжого;
- 5 — литаври — військові клейноди, що зберігалася у довбиша;
- 6 — каламар — символ влади писаря;
- 7 — печатка — військова, січова, полкова або сотенна — зберігалася у генерального чи полкового судді, а сотенна — у сотника

Клейноди передавалися старшині після її обрання.

На Січі діяв військовий суд. Найтяжчими злочинами вважалися зрада, порушення військової дисципліни, вбивство товариша й посягання на січове майно.

На основі схеми доведіть, що Запорозька Січ була козацькою республікою. Які органи керували Січчю? Як їх формували? Які функції кожного з них?

КОЗАЦЬКА РАДА (збиралася тричі на рік, а також, у разі потреби, будь-який козак міг вимагати її скликання)		
ВИБИРАЛА	Гетьмана (кошового отамана)	ВИРІШУВАЛА ПИТАННЯ
	— головнокомандувач (влада не обмежена); — вища судова і виконавча влада; — політично представляв Військо Запорозьке під час переговорів і дипломатичних відносин	
Козацьку старшину		
— писар; — суддя; — обозний; — два осавули; — перначний; — бунчужний; — хорунжий; — булавний		
		— про війну і мир; — про зносини з польським королем та іншими володарями; — про розподіл землі; — про покарання винних; — про звільнення гетьмана і старшини

Домашнє завдання

1. Користуючись матеріалами підручника й іншими джерелами, підготуйте усне повідомлення або комп'ютерну презентацію на одну з тем: «Побут запорозьких козаків», «Запорозька Січ: адміністративний і політичний устрій».

2. Визначте причини і наслідки появи такої соціальної верстви, як козацтво.

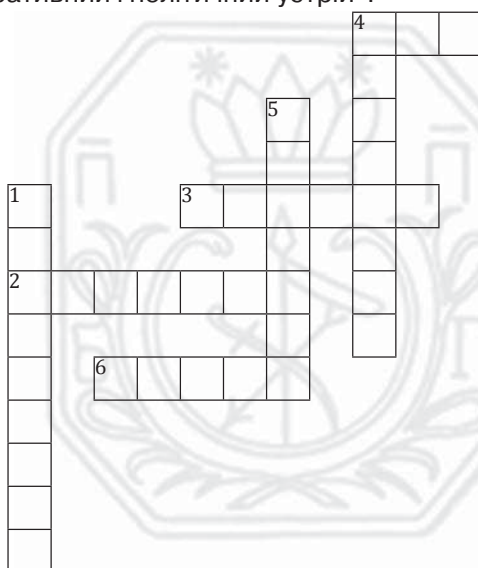
3. Розгадайте кросворд.

По горизонталі:

2. Найважливіше релігійне свято на Січі. 3. Назва загону на Січі. 4. Назва козацького війська. 6. Ім'я, під яким Д. Вишневецький відомий у народній творчості.

По вертикалі:

1. Місцевість по обидва береги Дніпра, нижче порогів. 4. Відзнаки запорозького війська. 5. Вогнепальна зброя у козаків.

§ 6. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО у XVI ст.

1. ЯК ВІДБУВАЛОСЯ ФОРМУВАННЯ КОЗАЦЬКОГО СТАНУ

З яких верств населення і чому формувався козацький стан? Складіть і стисло запишіть характеристику козацтва як окремого стану суспільства.

Із середини XVI ст. зростає кількість козаків та відбувається становлення козацтва як окремого суспільного стану. Помітна роль у цьому процесі належала дрібній шляхті. Покозачені¹ шляхтичі долучилися до організації Війська Запорозького.

Які ознаки козацтва як соціального стану відображає художник?

А. Теленик. Поручник козацької хоругви й український реєстровий козак

Поповнювалося козацтво і міщанами, невдоволеними свавіллям власників міст і старост. За підрахунками історика Івана Крип'якевича, у деяких прикордонних районах покозачилися від 50 до 80% міщан.

Поповнювалося козацтво й вихідцями з православного духовенства, невдоволеного погіршенням матеріального становища.

Із середини 90-х рр. XVI ст. розпочалося масове «покозачення» селян Київщини. Вже 1616 р. на цих територіях частка козаків серед їхніх мешканців становила понад 70%.

Історики наголошують, що в Україні, на відміну від інших держав, відбувалося становлення специфічного козацького господарства.

¹ Від «покозачитися» — стати козаком, здобути козацькі права та вольності.

Яку характеристику козацтва історик убачає основною? Чому?

**Український історик Дмитро Наливайко
про козацьке господарство**

Вусталених уявленнях про козака перша його іпостась, тобто виробничо-трудова, геть затінюється другою, воїнською; звідси поширене ототожнення козацтва з лицарством, зовсім не виправдане із соціально-економічного погляду. Насправді ж вільний труд на вільній землі невіддільний від самої суті козацтва і становить одну з його фундаментальних рис.

Козацтво швидко самоорганізовувалось як особлива група — стан населення. До середини XVII ст. завершується формування основних принципів «козацького устрою», який відзначався передусім демократичністю. Вони передбачали:

- ліквідацію феодальної залежності й станової нерівноправності;
- рівність у праві власності на землю та на сільськогосподарські угіддя;
- можливість займатися промислами й торгівлею;
- вільний вступ до козацького стану будь-кого незалежно від станової чи національної приналежності;
- право участі в органах самоуправління.

Козацтво спромоглося виробити кодекс своїх «прав і вольностей» — неписаних норм, які визначали його соціальний статус у суспільстві.

Які особливості козацького стану відображено на ілюстраціях? Поясність кожну з них.

Й. Брандт. Запорожці

Ф. Красицький. Гість із Запоріжжя

2. ЯКЕ КОЗАЦТВО НАЗИВАЛИ РЕЕСТРОВИМ

Як і чому було створено реєстрове козацтво? Як це вплинуло на формування козацького стану?

Я. Матейко.
Остафій Дашкович —
черкаський староста

Київські воєводи, черкаські і канівські старости підтримували тісні контакти з козаками, організовували козацькі загони для захисту прикордоння, постачали козакам коней, зброю, харчі. Навзамін отримували частину здобичі, захопленої вояками під час походів. Ці загони залучалися до служби у конвойних командах, які використовували для охорони під час поїздок або ж для відсічі ворожих нападів.

Південноукраїнські старости вважали козаків єдиною реальною силою в боротьбі проти татарської агресії, про що неодноразово доповідали уряду. З початком Лівонської війни між Литвою і Московським царством виникла потреба поповнити збройні загони магнатів.

Київський воєвода Костянтин Острозький запрошував козаків на службу за грошову плату. Цілком природно, що для обліку козаків упроваджувалися їхні списки, або ж реєстри.

Стурбовані чисельним зростанням козацтва правлячі кола Литви і Польщі намагалися його розколоти.

Універсалом від 5 червня 1572 р. король Сигізмунд II Август наказав провести набір козаків на військову службу. Такий загін у складі 300 осіб було підпорядковано «старшому судді усіх низових козаків», призначеному урядом. Прийнятих на державну службу вносили до реєстру, звідки вони й дістали назву «**реєстрових козаків**». Відтоді козаками офіційно визнавали тільки тих, кого було внесено до реєстру. Усі інші, тобто основна частина козаків, залишалися за межами стану.

Чисельний склад реєстрового війська не був сталим. Новий король Речі Посполитої Стефан Баторій у 1578 р. вибрав на службу з-поміж козаків шістьсот осіб. Їхнім вищим командиром призначався черкаський староста князь Михайло Вишневецький. Король дав реєстровцям козацькі клейноди.

Працюючи з документом, визначте, які обов'язки мали на державній службі реєстрові козаки. Які положення свідчать про те, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти низових козаків Запорозької Січі?

З «Постанови щодо низовців», затвердженої королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.

Неред паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому послушними бути... не воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити цареві кримському, його землям, людям, улусам... однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

Як одягалися та озброювалися реєстрові козаки?

За службу король платив козакам, віддав місто Чигирин під резиденцію і місто Трахтемирів із Зарубським монастирем — під шпиталь для старих і покалічених. Реєстрове військо дістало офіційну назву «Запорозького». На відміну від попередніх наборів, усім реєстровим козакам, окрім грошової винагороди, надавалися спеціальні суспільні права та привілеї. Вони звільнялися від сплати податків, вилучалися з підпорядкування місцевої адміністрації. За ними було також закріплено право на землеволодіння.

С. Шаменков. Реєстрові козаки кін. XVI — поч. XVII ст.

3. ЯКИМИ БУЛИ КОЗАЦЬКІ ВІЙНИ наприкінці XVI ст.

Якими були причини козацьких війн? Де і як вони відбувалися?

Наприкінці 70-х й у 80-ті роки XVI ст. козацькі загони здійснювали збройні напади на Молдову, на степові дороги Лівобережжя, на кримські улуси і навіть морем — на Гезлеве (сучасне м. Євпаторія). Як піддані короля Речі Посполитої такими діями вони створювали конфлікти між турецьким султаном і королем.

Влада Речі Посполитої намагалася приборкати козаччину заборонами на суходільні і морські походи. Так, у 1583 р. було страчено писаря Війська Запорозького і 30 козаків, яких звинуватили в нападі на турецькі укріплення на Дністрі та в розповсюдженні чуток, що вони зробили це за наказом короля.

Окрім того, деяким реєстровим козакам не виплачували гроші за службу короні, що також загострювало стосунки між державною владою і козацтвом.

У 1589 р. стався один із найбільших за ті часи татарських набігів на Поділля і Галичину. Татарські загопи дійшли до Львова, і тільки об'єднаними зусиллями шляхти та козаків їх удалося відбити. Одночасно султан почав готувати військовий похід, погрожуючи вислати в Україну 200 тис. вершників і самому винищити козаків, якщо вже Річ Посполита, як він заявляв, безпорадна щодо власних підданих. Унаслідок цього сейм ухвалив «Порядок щодо низовиків і України».

Які вимоги до козацтва містив документ? Як ви думаєте, чи були ним задоволені козаки? Чому?

«Із Порядку щодо низовиків і України»

Відносно людей, які перебувають на Низу в Запорозжжі: нехай коронний гетьман, зібравши... відомості про військо у тих місцях, так упорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони... підлягали владі призначеного їм начальника із числа шляхти. Усі повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни із сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина — без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, щоб той мав про них точні відомості.

Окрім того, місцевій шляхті під загрозою покарання заборонялося постачати козакам харчі і зброю.

Усе це призвело до загострення соціальних протиріч. У грудні 1591 р. загін реєстрових козаків під керівництвом гетьмана **Криштофа Косинського** здійснив наступ на м. Біла Церква проти князя Януша Острозького. Цей наступ реєстровців став поштовхом до збройного конфлікту, що згодом охопив Київське, Волинське, Брацлавське і Подільське воеводства.

У шляхетських маєтках, насамперед в Острозьких, повсталі забирали документи, зброю, коней, продовольство. Криштоф Косинський вимагав від населення присягати йому як козацькому гетьману. Таку присягу склали жителі Білої Церкви, Переяслава, Богуслава й Корсуня.

Король Речі Посполитої сприйняв ці події лише як особистий виступ К. Косинського

Невідомий художник.
К. Косинський

проти князя Януша Острозького і не надав йому допомоги. Тому Острозькі самостійно зібрали надвірне військо й почали наступ на козаків. На початку лютого 1593 р. під містечком П'ятка (нині Житомирська область) відбувся бій, у якому козаки зазнали поразки. Однак умови їхньої капітуляції зводилися лише до зобов'язання утримуватися від конфліктів із князями Острозькими, а також позбавити Косинського гетьманства. Невдовзі козаки відійшли на Запорозжя.

Навесні 1593 р. об'єктом козацьких претензій став черкаський староста князь Олександр Вишневецький, якому Косинський не міг пробачити участі в бою під П'яткою. Підступивши у травні під Черкаси, 2-тисячний козацький загін готувався до штурму, але після того, як в одній із сутичок загинув Косинський, козаки відступили. Улітку напад повторився, але цього разу — успішно, бо Вишневецький був змушений піти на поступки. Згідно з укладеною між ним і запорожцями угодою козаки отримали право вільно виходити на Низ і повертатися. Також учасникам воєнних дій 1591–1593 рр. гарантувалася амністія.

На основі схематичної карти, тексту й ілюстрації розкажіть про козацьку війну під проводом Криштофа Косинського.

Козаки в бою (сучасний малюнок)

Протягом 1594 — першої половини 1595 рр. козацтво, домагаючись розширення прав і вольностей, активно бере участь у боротьбі з турками і татарами на території Молдови. Козацькі походи на ці землі очолювали Григорій Лобода, Северин Наливайко та ін.

Схематична карта козацьких виступів 1591–1593 рр. під проводом К. Косинського

О. Базилевич. Брати Северин і Дем'ян Наливайки в Острозі

У 1594–1596 рр. спалахнуло нове повстання під керівництвом **Северина Наливайка**. Родом із Поділля, з родини дрібного боярина, спочатку він козакував, а згодом опинився на службі в Костянтина Острозького — командував надвірною сотнею. Навесні 1594 р. очолив загін «із охочих людей» і став іменуватися «запорозьким гетьманом», хоча насправді ним і не був. Завдяки організаторським і воєнним здібностям Наливайко став найвпливовішим керівником повстання. Протягом червня–липня зайняв Теробовлю, Городок, Гусятин, Сатанів та інші міста, спустошив чимало маєтків.

Після завершення молдовських походів козацтва, з вересня 1595 р., Северин Нали-

вайко основну увагу зосередив на українських і білоруських територіях. Він здійснив похід на Волинь (зайняв Луцьк) і південні землі Білорусі (дійшов до Могильова). Поруч із ним діяли загони Григорія Лободи та Матвія Шаули.

Простежте за схематичною картою, де і як відбувалися події козацьких війн 1594–1596 рр.

Проти повстанців виступило 6-тисячне польське військо. Роз'єднані сили повстанців змушені були відступити в район Києва. Звідти вони вирушили до Білої Церкви, де їм нарешті вдалося згуртуватися. Неподалік від неї на початку квітня відбулася битва, у якій обидві сторони зазнали значних втрат. Повстанці прорвалися до Трипілля, де переправилися через Дніпро.

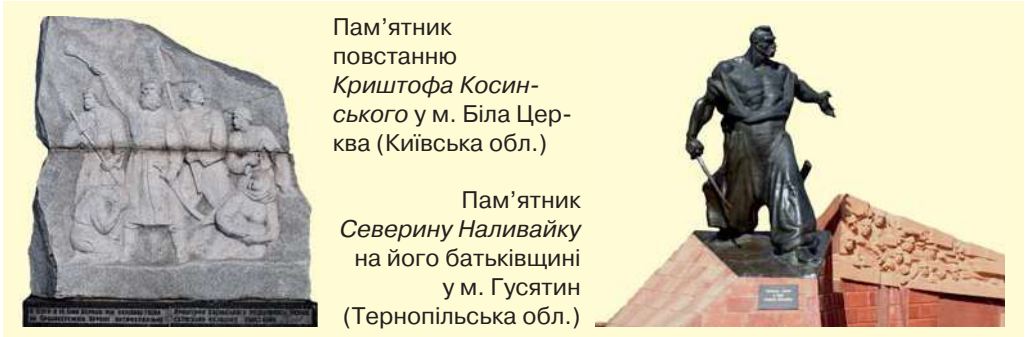
У травні 1596 р. каральне військо оточило повстанський табір у Солоніці. Упродовж двох тижнів повстанці оборонялися, але зрештою польське військо їх розгромило. Наливайка було страчено у Варшаві.

Причини поразки козацьких війн кінця XVI ст.

- Козаки-повстанці не мали чіткої програми дій.
- Серед повстанців не було згуртованості та єдності, протягом тривалого часу вони діяли розрізнено на різних територіях.
- У повстанському середовищі відбувалися внутрішні чвари.
- Низька маневреність повстанського війська.
- Повстання не переросло у загальнонародну національно-визвольну боротьбу, бо повсталі боролися не за свободу українського народу, а за власні станові інтереси.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і з кого формувався окремий стан суспільства — козацтво?
2. Коли з'явилося реєстрове козацтво?
3. Коли і як відбувалося повстання під проводом К. Косинського?
4. Які були основні події повстання С. Наливайка?
5. Які наслідки для подальшої історії козацтва мали козацькі війни кінця XVI ст.?
6. Які риси очільників і учасників козацьких війн відобразили автори сучасних пам'ятників?

Домашнє завдання

1. Поміркуйте, чи збігається ваше бачення історичної особистості Северина Наливайка з описом української поетеси Ліни Костенко.

***

*Був молодий і гарний був на вроду,
І жив, і вмер, як личить козаку.
За те, що він боровся за свободу,
Його спалили в мідному бичу.*

2. Подумайте, з якою метою С. Наливайка відображено на сучасних марках і монетах. Чому ви так вважаєте?

§ 7. Практичне заняття. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ у XVI ст.

Об'єднайтеся в малі групи й оберіть одне із запропонованих завдань. Після представлення результатів обговоріть, які зміни відбулися в житті різних верств населення у XVI ст. З чим вони були пов'язані?

Завдання для групи 1.

Пригадайте, яке місце посідала шляхта в соціальній структурі суспільства XVI ст. Які права мала і чим володіла?

На основі фрагментів тексту джерел та ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- житла й побуту шляхтичів;
- їхнього одягу та харчування;
- сімейного устрою та виховання дітей.

1) На одязі української знаті XVI ст. позначилися контакти з Польщею та Угорщиною. Українські шляхтичі почали вбиратися за зразками іноземної моди, поєднуючи елементи українського вбрання з польсько-литовськими й угорськими.

Чоловіче вбрання шляхти було барвистим. У тканинах переважали різні відтінки червоного, синього, зеленого кольорів. Вишукане вбрання декорували мереживом, комірами із перлами, золотом тасьмою, вишивкою шовковими і золотими нитками, ґудзиками з коштовним камінням. Одяг заможних городянок і шляхтянок вирізнявся, як і чоловічий, дорогими тканинами.

Одяг знаті і князів шили з привізних тканин: шовку, оксамиту, парчі, перетканой срібною або золотою ниткою. Верхній теплий одяг виготовляли із вичинених шкур свійських тварин, а також диких: ведмедів, лисиць, вовків, куниць, соболів, горностаїв.

За книгою «Історія української культури»

Традиційний шляхетський костюм XVI ст.

2) Відмінності в харчуванні людей вищих станів і простих людей були незначними. Різниця раціон страв і вишуканість у їх приготуванні. Страви залишалися традиційними, хоч дедалі частіше відбувалися запозичення, зокрема страв західної кухні. У раціоні представників вищого стану переважали страви з дичини (лебедів, голубів, павичів). Відмін-

Жіночі туфлі першої пол. XVII ст.

1

2

1 — Л. Кранах. Юна Барбара Радзивілл;
2 — І. ван де Блок. Група шляхтичів і гданчанок

ності полягали також у вживанні дуже дорогих тоді приправ (перець, шафран, імбир, мускат), імпортованих ласощів і вин. Заможні верстви населення вживали їжу з вишуканого посуду, який завозили купці з далеких країн.

За книгою «Історія української культури»

3) Життя шляхетського двору-садиби гуртувалося довкола членів шляхетської сім'ї. Голова родини мав необмежену владу стосовно кожного мешканця двору, зокрема і до членів власної сім'ї. Зазвичай після весілля чоловік перевозив дружину до свого маєтку. Жінка приносила в дім чоловіка «посаг», який складався з грошей, рухомого майна (худоба, коштовності, посуд, постільна білизна, одяг) і челяді.

Оскільки в ті часи смертність населення була високою, то нерідко траплялися повторні шлюби, а в одній родині часто проживали діти від попередніх шлюбів.

За книгою І. Ворончук «Населення Волині в XVI — першій половині XVII ст.»

4) Коли дитина починала говорити, її одразу ж навчали молитися... Шляхетним хлопчикам і дівчаткам прищеплювали такі чесноти, як християнська любов до ближнього, відданість Батьківщині, беззаперечний послух батькам, шанування законів і влади, які встановлені від Бога для дотримання порядку.

Завдання для групи 2.

Пригадайте, яке місце посідало духовенство в соціальній структурі суспільства XVI ст. З яких груп воно складалося і чим володіло?

На основі фрагментів тексту джерел та ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- становища православної і католицької церкви;
- ставлення простих українців і шляхти до православної церкви.

Митрополит

Монах

1) Духовенство оформилося в самостійний стан. Воно поділялося на біле — парафіяльні священнослужителі, і чорне — ченці, які жили в монастирях. Білому духовенству дозволялося одружуватися, але один раз у житті. Чорне духовенство (ченці) давало обітницю безшлюбності.

2) Історик Наталя Яковенко зауважує: «Хоча руських храмів... було незрівнянно більше, ніж костьолів..., однак православні храми, зважаючи на немаєтність своїх парафіян, безумовно поступалися католицьким».

3) Після Люблінської унії збільшується кількість переходів із православ'я на католицизм української еліти. І хоча мотиви тих, хто перейшов у католицьку віру, були різними (для одних — це шлях до привілеїв і посад, для інших — урівняння в правах із поляками), наслідок для православ'я був один — звуження каналів матеріальної підтримки. Адже саме князі та багаті роди будували храми, фінансували монастирі.

4) У постановах православного Собору 1509 р. зазначалось:

— наказ висвячувати у священники тільки достойних кандидатів за свідченням духовника та традиційним розшуком про моральність їхнього життя. Недостойних не поставляти навіть за наказом державця. В останньому випадку передбачалося скликати архієрейський собор при митрополиті й повідомляти владу про недостойність надісланого кандидата;

— єпископи зобов'язувалися «не віднімати без вин» церков і монастирів у священників та ігуменів. У разі неправедного життя чи недбалості служби єпископ мав тимчасово забороняти такому отцеві служіння, і лише коли той не виправиться, відлучати його соборно.

5) Під впливом церкви дедалі більше утверджувалися в побуті пости, яких, між тим, прості люди суворо не дотримувалися. Католики дивувалися суворості окремих православних українців, про що писав польський поет С. Ф. Кльонович:

* * *

*Дивно, одначе, як руси дотримують довгого Посту,
Перед святами вони ходять тверезі завжди.
Голод тамують у них не м'ясом, а їжею тою,
Що їй поле дає і невеличкий город.
Ріпу, капусту, салат і гриби вони в піст споживають,
Квас заступає тоді інше всіляке питво.
А молока, ані м'яса тоді не годиться торкатись.*

Завдання для групи 3.

Пригадайте, які верстви населення проживали в містах у XVI ст. Які права мали і чим володіли?

На основі фрагментів тексту джерел та ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- взаємин городян і королівської влади;
- їхнього одягу і сімейного устрою;
- традицій і свят.

1) У 1529 р. Сигізмунд I підтвердив привілей міщанам Києва, яким за міською громадою визнав право брати деревину для будівництва та на дрова в державних лісах навколо Києва... Коли 1556 р. міщани поскаржилися королю Августу на намісника митрополита, печерського архимандрита, а також на князів і панів, які поблизу Києва мають свої пущі, а дерево для будівництва та на дрова брати їм не дозволяють, вимагаючи з них за це сплати певної суми грошей, король дозволив їм рубати ліс в усіх означених землях.

Міщани XVI ст.

2) Міські мешканці носили сорочки та штани з вузьким кроєм. Теплим одягом слугували сукняні свити і кожухи. Кожухи городян шили із дешевого в ті часи хутра ведмедини, козини, а свити — із сукна домашнього виготовлення. Міські чоловіки вдягали шкіряні рукавиці й плетені шкарпетки. Також міщани, як і селяни, носили шапки із різноманітних тканин.

Жіноче вбрання міщанок було простим: полотняна сорочка; нагрудне вбрання — літник. Горловину сорочки декорували вишивкою. Верхнім одягом мешканок міст слугували свити з довгими рукавами. Головними уборами жінок були чепець і убрус, який мав прямокутну форму.

О. Кулаков.
Весілля

3) Схід вплинув на харчування всіх верств населення. Вважається, що вареники й голубці прийшли з Китаю за посередництва близькосхідних народів. Цілком природно, що татарські страви були відомішими в Україні, аніж далі на захід.

4) Упродовж XV–XVI ст. сім'я в Україні була патріархальною. Голові сім'ї — чоловікові — корилася дружина, яка мала бути вірною і слухняною. Вона весь час перебувала під чиеюсь опікою: доки не вийде заміж, нею опікувалися батьки. У разі їхньої смерті дівчину брали до себе найближчі родичі, а коли вона виходила заміж, нею вже опікувався чоловік.

Право охороняло життя, здоров'я, честь і особисту недоторканість жінки. Литовський статут передбачав покарання за поранення жінки та її вбивство (штраф і ув'язнення) в подвійному обсязі, порівняно з такими самими випадками, коли жертвами були чоловіки.

5) Із запровадженням Магдебурзького права в містах України утверджуються й нові традиції та обряди. Так, загальноміські святкування проводили переважно у дні головних християнських свят: відбувалися церковні служби, урочисті процесії, марші озброєної міської сторожі.

Члени цехів одягалися у святкове вбрання, відмінне для кожного об'єднання, несли прапори, геральдичні знаки.

До нових загальноміських урочистостей належали і вибори органів міського самоврядування, які відбувалися переважно у дні християнських свят і супроводжувалися святковою церковною службою.

Завдання для групи 4.

Пригадайте, яке місце посідали селяни в соціальній структурі суспільства XVI ст. Які права мали і чим володіли?

На основі фрагментів тексту джерел та ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- житла й побуту селян;
- їхнього одягу та харчування;
- традицій і свят.

1) Садиби селян найчастіше були прямокутної форми. До складу садиби належав житловий будинок, комори, стайня, хлів, курник, «холодник» та інші будівлі й огорожа. Усі будівлі були дерев'яні.

Житлове приміщення в середньому сягало 20–30 м². Важливе місце у хаті відводилося печі, яку робили глинобитною або з каміння. Усюди в Україні, за винятком деяких районів Карпат і Полісся, хати білили. Усередині хати стіни також білили, прикрашали витинанками, запашними травами.

2) У хаті біля стін стояли ослінчики¹, а вздовж тієї стіни, де стояла піч, робилася лавка, що замінювала ліжко. У покуті біля образів стояв довгий і вузький стіл.

Інтер'єр сільської хати на Поділлі

3) Здавна в харчуванні українців основними були страви із зернових, хліб і хлібні вироби. Маємо згадки про каші з проса, ячменю, вівса, пшениці, гороху, гречки. Хліб в Україні випікався переважно з житнього борошна, хоча відомий був і білий хліб із пшениці.

¹ Ослінчик — невелика переносна лава.

В українській кухні переважали овочеві страви: із капусти, буряків, моркви, пастернаку, ріпи. Варили капустяк і борщ. Капусту й огірки їли свіжими і квасили, гарбузи та інші овочі йшли в начинку для пирогів. Багато споживали фруктів і ягід як свіжих, так і сушених.

Посуд, у якому готували їжу і з якого їли, був керамічний, дерев'яний. Він часто оздоблювався орнаментом (ліпним, різьбленим, мальованим), пов'язаним зі світоглядними уявленнями.

4) Убрання селян упродовж тривалого часу було традиційне. Його виготовляли з полотен і сукон домашнього вироблення, з овечих шкур, козячого чи вовчого хутра. Селяни носили полотняні сорочки й штани. Різновидом верхнього одягу була сукняна свита. Взували чоботи, на голову надягали повстяний ковпак.

Жіночим селянським одягом була довга полотняна сорочка, вовняна обгортка, плахта, запаска, фартух. Святкову сорочку оздоблювали вишивкою або тканням. Поясне вбрання являло прямокутний шматок чорної або вишневої тканини, якою обгортали стегна.

5) У селах зберігалась аграрно-календарна обрядовість. У її основі — язичницькі обряди, пов'язані з культурами рослинності, відмирання природи восени та її воскресіння навесні. Відродження природи в народній свідомості збігалось з настанням Нового року. Весну і Новий рік зустрічали веселими святковими діями, піснями, іграми. Купальськими ритуалами й Зеленими святами, присвяченими сонцю, розквітові природи, завершували весняні ритуали. Серед літа відправляли обряди, спрямовані на забезпечення багатого врожаю, а наприкінці літа відзначали свято нового врожаю, з яким були пов'язані жниварські обряди.

За суттю і формою ці обряди ще залишилися язичницькими, але згодом вони стали поєднуватися із християнськими святами.

Завдання для групи 5.

Пригадайте, яке місце посідали козаки в соціальній структурі суспільства XVI ст. Які права мали і чим володіли?

На основі фрагментів тексту джерел та ілюстрацій схарактеризуйте особливості:

- способу життя козаків;
- їхнього одягу та харчування;
- традицій і свят.

Художник-реконструктор — З. Васіна.
Одяг селян Київщини

А. Орльонов. Козаки на привалі

1) Повсякденне життя січових козаків мало певний розпорядок. Козаки прокидалися на світанку, вмивалися. Далі читали вранішню молитву, а після неї йшли снідати. Між сніданком і обідом військовики лагодили свою зброю, об'їжджали коней, тренувалися у стрільбі.

Час до вечері козаки проводили в буденних військових справах. По заході сонця вечеряли у своєму курені. Після вечері вільні від охоронної служби йшли спати (взимку спали в куренях, а теплої пори року — просто неба), деякі грали на музичних інструментах (кобзах, скрипках, цимбалах, сопілках) і танцювали тощо. Розважалися військові й грою в карти.

2) Меню запорозьких козаків не вирізнялося розмаїттям. На стіл зазвичай ставили *соломаху* — густе зварене на воді житнє борошно. Могли подавати й *тетерю*, тобто те саме житнє борошно, але зварене на квасі. Подавали так звану *щербу* — рідку борошняну страву на риб'ячій юшці. Також готували страви з пшона.

Якщо, окрім звичайної їжі військовиків, козакам хотілося поласувати м'ясом, дичиною, рибою, сирниками чи іншими смачними стравами, вони мусили купувати відповідне продовольство за власні кошти. Для цього служиві козаки об'єднувалися в артіль і в складчину купували необхідні продукти на базарі й передавали їх курінному кухареві.

Приготуванням страв для козаків займалися курінні кухарі з помічниками.

3) Верхнім сукняним убранням козаків були каптани, що застібалися на ґудзики. Штани на той час у козаків були не такими широкими, як у XVIII ст. Їх заправляли в чоботи. Каптани підперізували поясом із тканини, виборні козаки — шкіряним поясом, до якого привішували шкіряну сумку. Із додатків до одягу відомі шкіряні гаманці, капшуки для тютюну.

На голову одягали невисоку округлу шапку зі смушевою облямівкою або гостроверху сукняну шапку.

4) На великі свята запорожці ходили вітати кошового отамана, суддю, писаря й осавула, приносячи їм подарунки, а ті у відповідь частували їх напоями.

Під час менш важливих свят січовики проводили змагання з кулачною бою, вправлялися у володінні різними видами зброї.

5) Документи свідчать, що жінки козаків під час тривалої відсутності своїх чоловіків у службових справах бралися за господарство власноруч. В українських народних прислів'ях і приказках про добру дружину зафіксовано повагу до жінки, до її розуму, визнання її особливого становища в українській сім'ї: «З доброю дружиною горе не горе, а щастя вдвоє», «У хаті жінка три кути держить, муж — четвертий».

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі:

1. Що нового ви дізналися про повсякденне життя мешканців України в XVI ст.?
2. Що для вас виявилось найбільш несподіваним і цікавим?
3. Що ви розповіли б про це заняття своїм друзям?

§ 8. ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у XVI ст.

1. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В ЦЕРКОВНОМУ ЖИТТІ

Визначте, чи можна вважати стан православної церкви кризовим. Чому?

Перебування українських земель у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського загострило проблему співіснування православної й католицької церков. Після Люблінської унії почастишали випадки переходу з православ'я на католицизм серед магнатів і шляхти. Внаслідок цього православна церква стала втрачати джерела матеріаль-

ної підтримки. Це виявилось в тому, що серед православних вірян усе менше було заможного панства та представників верхівки суспільства.

Одна із характерних особливостей української православної церкви у XVI ст. — активна участь у церковних справах світських осіб, що стало можливим в умовах специфічного існування православної церкви на українських землях. Миряни навіть брали участь у духовних судах і вирішенні справ церковного управління.

Поширювався у церковному житті й *патронат*¹. Спочатку це явище утверджувалося як благочинне, а згодом воно перетворилося на володіння церквою чи монастирем. Ці релігійні осередки віддавали під заставу, у спадщину, в оренду, обмінювали та продавали.

У храмах священники та інші служителі отримували плату за службу, частину якої щороку віддавали патронові як «поклін» грішми та натурою (сир, овес, кури). Окрім того, сплачували данину від проведення поховальних, весільних, хрестинних церковних обрядів тощо.

Світська влада дедалі активніше проникала в церковне життя. Хоча митрополит призначав єпископів, але його вибір часто залежав від волі світських осіб. Вищими ієрархами нерідко ставали представники впливових шляхетських родин, які не переймалися церковно-релігійними інтересами, а виявляли виключно матеріальне зацікавлення, зберігаючи при цьому свої світські звички: полювання, бенкети тощо.

Такі обставини спричинили зниження авторитету церковної ієрархії та занепад православної церкви. Вона вже не могла бути гарантом збереження національних традицій і духовності, осередком культурного життя.

2. У ЧОМУ ВИЯВЛЯЛИСЯ ОСОБЛИВОСТІ РЕФОРМАЦІЙНИХ І КОНТРЕФОРМАЦІЙНИХ РУХІВ В УКРАЇНІ

Визначте, які саме реформаційні рухи поширилися на українських землях. Чому це стало можливим?

Кризой була охоплена й церква у Західній Європі. Пошуком шляхів виходу із неї наприкінці XIV ст. стали церковно-релігійні та політично-соціальні перетворення, що тривали упродовж наступних століть й увійшли в історію під назвою *Реформація*. Вона сприяла піднесенню національної свідомості й розвитку культури народів Європи, створенню низки протестантських церков. Реформація була спрямована проти догм та устрою, а також проти панівного економічного й політичного становища католицької церкви (*секуляризація*² церковних земель тощо).

¹ *Патронат* — право опіки заможних осіб над церквами і монастирями, які вони засновували чи підтримували.

² *Секуляризація* (від фр. *sécularisation*, від лат. *saecularis*) — перетворення церковної і монастирської власності (насамперед земель) на державну власність.

На східнослов'янських землях Реформація торкнулася білоруських й українських земель, що входили до складу Речі Посполитої і мала дещо інший характер.

Сусідство з європейськими країнами сприяло поширенню протестантизму на українських землях. Українські студенти, які вчилися за кордоном (зокрема в охопленій лютеранським ученням Пруссії), по поверненню додому демонстрували свою обізнаність із поглядами німецького мислителя Мартіна Лютера — засновника протестантизму, та пропагували його ідеї. Заклики Мартіна Лютера до спрощення і здешевлення церковної обрядності та переходу до богослужіння народною мовою, а також його твердження, що кожен вірянин може звертатися до Бога без посередників, викликали інтерес в українському суспільстві. Окрім усних носіїв ідей Реформації, важливим інформаційним джерелом стало надходження на українські землі книжок, видрукуваних у Європі.

У східних землях Речі Посполитої ідеї європейської, передусім польської, реформації привели до появи протестантських громад (переважно кальвіністів і соцініан), до яких долучилася частина литовських, білоруських, українських шляхтичів і навіть магнатів.

Кальвінізм проник до Польщі на початку 1550-х рр. і дістав підтримку короля Сигізмунда II Августа. Значна частина польської шляхти підтримувала ідеї Реформації.

На основі документа визначте, серед яких верств населення і чому поширювалися реформаційні погляди.

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Нововірство (погляди прихильників реформації) ширилося, головним чином, серед інтелігенції, а простий народ був байдужим до нової науки. Духовенство підкреслювало свою вищість, чого не могли спокійно зносити магнати і тільки чекали відповідного часу, щоб помірятися силами з духовенством... Ось через це, коли появилися в Польщі нововірці, магнати давали їм повну змогу виступати проти католицького духовенства: вони брали їх під свою опіку, самі приставали до нової віри й схилили до того своїх підданих... Потроху нововірство ставало модою для меншого панства, що переймало звички від панства більшого.

Верхи українського громадянства, незадоволені з власного духовенства, легко підпадали під реформаційні впливи і переходили в кальвінізм.

Кальвінізм поширився й українськими землями, передусім Волинню, де шляхта почала тиснути на духовенство та втручатися у справи церкви. Позиції кальвінізму тут посилювалися після того, коли його прибічником став литовський канцлер князь Миколай Радзивілл Чорний.

Невідомий художник
XVII ст. Миколай
Радзивілл Чорний

До кальвіністів тоді долучилися такі знатні православні роди, як князі Вишневецькі, Сапіги, магнати Воловичі, Гойські, Ходкевичі та ін.

На кошти князя М. Радзивілла в м. Несвіж (нині Білорусь) було закладено друкарню, при якій почав діяти гурток кальвіністів. Друкарня видала «руською мовою» кілька книжок на релігійну тематику.

Основою вчення **социніан** — «польських братів», було визнання зі Святої Трійці лише Бога-Отця. Социніани виступали проти церковної обрядовості й ікон, не визнавали воєн і смертної кари. Наприкінці XVI ст. социніанство набуло поширення на українських землях Речі Посполитої, переважно на Волині. Підтримані українськими шляхетськими родинами Немиричів, Гойських, Чапличів, Гулевичів, Сенют-Ляховецьких та інших, социніани сформували на Волині та Київщині мережу громад, шкіл і культурно-освітніх центрів.

У чому вбачає вчений значення Реформації для України?

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Але найголовніша ідея, яку зреалізувала Реформація, була та сама, що ми її бачимо в Європі, зокрема в Чехії та в Польщі, — це переклади Святого Письма на живу народну мову, а також вживання народної мови в богослужінні... З середини XVI ст. в Україні постають уже переклади Святого Письма на українську мову, причому оригіналами для цих перекладів служать польські протестантські переклади... ці джерела українських перекладів Святого Письма виразно говорять, що реформаційні впливи в Україні не були малими.

Духовенство стало пильнувати чистоти мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зросла й літературно вигладилася. Уже під кінець століття богословська література, писана доброю українською мовою, набрала показних розмірів. Відтоді (одночасно з мовою польською) вже усталилася українська літературна мова, і в цьому була величезна заслуга Реформації.

Реформаційний рух опікувався перспективами власного утвердження в українських землях. Він пов'язував їх із розбудовою шкільництва та відповідною освітньо-виховною роботою серед учнівської молоді. В Україні відкрилися протестантські школи в Дубецьку, Панцівцях,

Гощі й інших містечках. Було засновано кальвіністську академію в закарпатській Шарошпатаці, яку очолив видатний педагог Ян Амос Коменський. Значним здобутком реформаційного руху слід уважати й появу перекладу Біблії мовою, наближеною до народної (найвідомішим таким перекладом є Пересопницьке Євангеліє).

У відповідь на поширення реформаційних процесів католицька церква розпочала *Контрреформацію* (від лат. *contra* — проти і *reformatio* — перетворення). Контрреформація мала на меті, з одного боку, зупинити наступ Реформації, а з іншого — оновити католицьку церкву.

Для протидії протестантам було створено орден єзуїтів, статут якого затвердив Папа Римський під назвою «Товариство Ісуса» (1540 р.). Єзуїти розгорнули боротьбу з протестантами і пропаганду ідей католицизму. Таку саму мету мало й запровадження церковної цензури.

Друга складова Контрреформації передбачала оновлення католицької церкви. Зокрема, проголошувалося, що джерелом віри є Біблія, постанови соборів і послання римських пап. Дозволялося (в окремих випадках) запровадження національних мов у богослужіннях. Було прийнято постанову про заборону на шлюб священників і визначено низку заходів на піднесення морального рівня духовенства.

У Речі Посполитій, зокрема на українських землях, Контрреформація також сприяла активізації католицизму.

Х. Стейкалова. Портрет Яна Амоса Коменського

3. ЯК ВИНИКАЛИ І ДІЯЛИ ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА

Коли і чому виникли братства? Які завдання вони виконували?

Виявом Реформації на українських землях була діяльність православних церковних братств (XVI–XVIII ст.). Вони як релігійні та культурно-просвітницькі організації залучали населення до участі у громадському та культурному житті.

Братства — національно-релігійні громадські організації міщан у XVI–XVIII ст.

Найдавніші братства виникли на Львівщині у 40-х рр. XVI ст. Братчики практикували читання Святого Письма не лише на зібраннях, а й удома, стежили за поведінкою своїх членів, наглядали за церковними справами, контролювали діяльність священників і єпископів.

Спочатку братства були релігійно-благочинними. Братчики опікувалися храмами, влаштовували громадські богослужіння, братські обіди, допомагали бідним і хворим братчикам, організовували шпиталі, школи. Братства затверджувалися місцевим єпископом або митрополитом. Окрім чоловіків, до братства зараховували й жінок, однак вони не склали присяги і не приходили на збори. Приймали тільки одружених, а неодружені могли входити до «молодшого» («молодечого») братства з обмеженою діяльністю.

Найвідомішим із перших українських православних було **Успенське братство** у Львові, засноване близько 1453 р. при храмі Успіння Богородиці. З 1580-х рр. братство значно активізувалося. Руська православна громада львів'ян набула тоді чималого досвіду громадянської організованості в конкуренції з католиками-поляками та німцями.

У 1586 р. Львівське братство одержало новий статут, і йому було надано право патріаршої *ставропігії* — підпорядкованості безпосередньо патріарху, а не місцевому єпископу.

З'ясуйте, спираючись на текст документа, хто міг вступати до братств. Хто керував братством? Чим опікувалися братчики? Що вони робили для усунення зловживань статусом братчика? Як будувалися відносини Львівського братства з іншими братствами?

Зі Статуту Львівського Успенського ставропігійного братства 1586 р.

Яко братства може вступити кожний: міщанин, шляхтич, передміщанин, посполитий, притому з різних міст. Під час вступу вносяться шість грошів.

Щороку для ведення справ обираються чотири старших братчики.

На зборах усі мають поводитись чинно, не казати «гнилих» слів.

По вирішенні справ на зборах братчики мають читати священні книги й скромно вести бесіди.

Старший братчик має бути покараний утрое суворіше.

Бідним братчикам, котрі захворіють чи потраплять у біду, мають допомагати інші брати, у тому числі грошима братства, вони ж доглядають хворого.

Братство дає безпроцентну позичку лише братчикам, котрі її справді потребують, а не беруть задля збагачення.

Інші братства мають підкорятися Львівському та узгоджувати свої дії з його постановами.

За прикладом Львова виникали братства в інших містах: Перемишлі, Сатанові, Комарні, Красноставі, Галичі та ін. (усього близько 30). Формувалися братства і в деяких містах Лівобережної України, але там їхні функції залишалися обмеженими.

Наприкінці XVI ст. спрямування діяльності православних церковних братств почало стрімко змінюватися в напрямі протистояння католицизму. Розгортався цей процес водночас із поширенням протестантизму, яким захоплювалися передусім освічені та матеріально незалежні групи населення — шляхта й міщани.

Прочитайте документ і визначте, чому вчений вважає, що діяльність братств була виявом Реформації. Чи погоджуєтесь ви з ним?

Історик Ярослав Ісаєвич про значення православних братств

Формально гуртуючись навколо церковних парафій, братства за складом членів і напрямом діяльності були світськими організаціями. Виступи деяких братств... проти засилля духівництва у громадському та культурному житті були одним із виявів реформаційного руху в Україні.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Чому світське населення брало участь у житті православної церкви?
2. Які реформаційні рухи були поширені в Україні?
3. Що таке *Контрреформація*?
4. Як виникли православні братства?
5. Що змінилося у церковному житті протягом XVI ст.?
6. Які верстви українського населення і чому найбільше підтримували реформацію?
7. Якими були наслідки реформаційних рухів для України?
8. Чому братства висували до братчиків жорсткі вимоги?

Домашнє завдання

1. Складіть план розгорнутої відповіді «Вплив реформаційних і контрреформаційних рухів в Україні».
2. Визначте і поясніть особливості релігійного життя українських земель у XVI ст.

§ 9. ОСВІТА І КНИГОДРУКУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у XVI ст.

1. ЧИМ ХАРАКТЕРИЗУВАВСЯ РОЗВИТОК ОСВІТИ

Назвіть та схарактеризуйте основні типи шкіл, поширених у другій половині XVI ст.

Розвиток культури у XVI ст. відбувався під впливом багатьох чинників, серед яких важливе значення мало поширення серед населення ідей Відродження та процесів Реформації і Контрреформації. Вагому роль у розвитку культури також відіграло економічне життя, розвиток товарно-грошових відносин. Особливості культури українських земель зазначеного періоду зумовлені етнічним розмаїттям населення, співіснуванням на цих землях християнського і мусульманського світів, що відобразилося в духовній і побутовій культурі різних верств населення.

З'ясуйте, які чинники зумовили розвиток культури на той час, на думку історика. Чи згодні ви з таким твердженням? Чому?

Історик Олександр Бойко про розвиток української культури у XVI ст.

Ріднесенню української культури в цей час сприяли технічний і технологічний прогрес; виникнення та розвиток власного друкарства, що давало змогу швидше, точніше і ширше розповсюджувати знання та інформацію; поява на історичній арені козацтва, яке виступало могутнім культуротворчим чинником — усе це докорінно змінило обличчя українських земель.

Насамперед вище згадані чинники зумовили зрушення в системі освіти. Тепер отримання посад в установах, де попередньо панувала давньоукраїнська мова, пов'язувалося із досконалим володінням польською і латинською та достатньо високим освітньо-культурним рівнем. Стара система домашнього навчання шляхетських і міщанських дітей, як і навчання при церквах чи монастирях, уже не відповідали вимогам часу. Водночас направлення юнаків навчатися до Польщі чи західноєвропейських вищих шкіл потребувало великих витрат. Відповіддю на такі потреби часу стало виникнення Острозької академії.

Близько 1576 р. Костянтин-Василь Острозький заснував Слов'яно-греко-латинську академію. За дорученням князя в Острозі було зібрано освічених осіб, створено друкарню та розгорнено просвітницьку діяльність. Довкола академії та друкарні гуртувалися педагоги, письменники, редактори, перекладачі та ін. Вони перетворили Острог на провідний куль-

турний осередок. Викладачі академії, закладаючи основи української педагогіки, наголошували на важливості збереження в освіті власних традицій. Першим ректором школи був письменник і педагог Герасим Смотрицький, а викладачами — українські та зарубіжні педагоги.

У новоствореному навчальному закладі поєднували елементи початкової освіти з середньою та вищою.

Тут вивчали характерні для того часу «сім вільних наук», першою серед яких була граматика грецької, церковнослов'янської і латинської мов. Далі опановували риторичку, діалектику (логіку), арифметику, геометрію, астрономію, музику.

Наприкінці XVI ст. найосвіченішим було духовенство, під опікою якого при церквах відкривалися школи, котрі утримували батьки учнів. Приміщенням зазвичай слугувала кімната в будинку священика, зрідка школа займала окрему будівлю. Учителями були дяки, тому такі школи часто називали «дяківськими». Навчання тут починалося з семирічного віку, учні здобували елементарні знання з письма та арифметики, вивчали часослов, псалтир і церковний спів. Рік-два такого навчання — і вважалося, що людина освічена.

Фрагмент
картини А. Орльонова.
Герасим
Смотрицький

Важливою частиною системи освіти були школи, що відкривалися при православних братствах. Так, наприкінці 1585 р. було організовано Львівську братську школу, яка згодом перетворилась на визначний культурно-освітній центр України. Засновниками школи були львівські міщани — педагоги і культурно-освітні діячі. Про новаторську спрямованість Львівської братської школи свідчить її статут — «Порядок шкільний». Братству надавався реєстр, куди вписували кількість дітей, рік навчання й оплату дидаскалам¹.

Батьки погоджували перелік предметів, які мали вивчати їхні діти. У розпорядженні Львівського братства була бібліотека, фонд якої становили посібники, словники, твори грецьких і латинських авторів. Школа опікувалася розвитком хорового співу та шкільного театру.

Наприкінці XVI — початку XVII ст. братські школи були засновані в деяких містах Галичини, а потім — у Києві, Луцьку, Кременці, Кам'янці. На українських землях діяло приблизно 30 братських шкіл. Їхньою метою було надавати таку освіту, яка ґрунтувалася б на власних культурних традиціях і водночас не поступалася польським і західноєвропейським школам. Плату за навчання вносили відповідно до статків, сироти й убогі навчалися за рахунок братства. Вивчення спадщини античного світу, обмеження тілесних покарань, тісна співпраця сім'ї та школи стали головними ознаками нової гуманістичної педагогіки, притаманної братським школам України.

¹ *Дидаскал* — учитель.

Які вимоги до вчителя й учнів висувались у Статуті Львівської братської школи? Чи можемо ми назвати ці вимоги гуманістичними?

Зі статуту «Порядок шкільний»

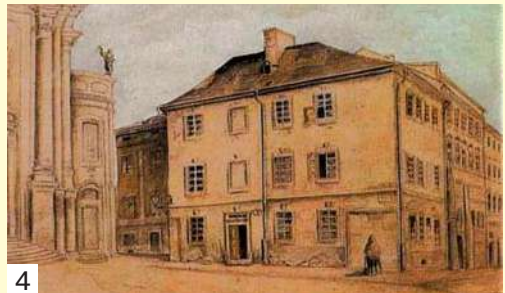
Від братства повинні бути дві досвідчені людини, щоб спостерігати за навчанням, а також за добрими і поганими справами дидаскалів. ...А дидаскал, взявши доручену йому дитину, повинен її вчити оволодівати науками, за непослух карати не по-тиранськи, а по-учительськи, спокійно, щоб не залишився винним ні за одного (учня), ні перед Богом, ні перед родичем, ні перед ним самим.

Багатий над бідним у школі нічим не повинен бути вищим, лише самою наукою, тілом же рівні усі.

Навчати дидаскал і любити повинен усіх дітей однаково, як синів багатих, так і сиріт бідних...

На основі тексту та ілюстрацій поясніть, що нового з'явилося у братських школах порівняно зі школами Середньовіччя.

- 1 — урок у школі (гравюра з «Букваря славенськими, грецькими, римськими письменами»);
 2 — друкарський верстат Львівського братства;
 3 — «Буквар» українського письменника Лаврентія Зизанія зі Львівської братської школи 1596 року;
 4 — Ф. Ковалишин. Колишня будівля братської школи

Поширення в українських землях освіти, оновленої гуманістичними ідеями, пов'язувалося ще й із діяльністю католицьких шкіл, насамперед Львівської кафедральної школи і школи в Бродах.

Утверджувалися також єзуїтські школи (колегії), якими опікувалися члени ордену єзуїтів. Учні колегій походили з різних суспільних станів, але здебільшого це були діти зі шляхтичів, міщан і духовенства. Єзуїтські школи розміщувались у просторих будівлях із добрим обладнанням. У навчанні чергувалися заняття та відпочинок. Значну увагу приділяли фізичному розвитку учнів. Особливістю навчання була відсутність домашніх завдань. Адже весь матеріал засвоювався на заняттях. Від учителів вимагали якісного навчання.

2. У ЧОМУ ЦІННІСТЬ ПЕРЕСОПНИЦЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Коли і як було створено Пересопницьке Євангеліє?

Наприкінці XVI ст. відбувалося піднесення української книжкової культури, яке відобразилося не тільки в мистецькому оформленні, а й у тематиці та мові рукописних пам'яток. Характерним явищем стало проникнення народної мови в літературні пам'ятки, причому не тільки світські, а й релігійні.

Пересопницьке Євангеліє — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою середини XVI ст., здійснений за ініціативи українських шляхтичів-протестантів.

Спираючись на текст та ілюстрації, поясніть, чому рукопис є перлиною українського книжкового мистецтва XVI ст. і одним із символів української державності.

Мініатюри та орнаменти Пересопницького Євангелія

Рукописна книга в оправі, обсягом у 482 пергаментні аркуші, розміром 380×240 мм і вагою в 9 кг 300 г, була створена на Волині за меце-

натством княгині Анастасії Юріївни Заславської-Гольшанської та князів Чарторийських. Над нею працювали чернець Григорій, який керував роботою і здійснив переклад і редакторську правку рукопису, та два писці.

Цінним у книжці є художнє оформлення. Її орнамент, розміщення тексту, виписування літер свідчать про високий рівень майстерності українських переписувачів.

Авторство мініатюр належить майстрові Федуску із Самбора. Оригінальні плетіння й рослинні орнаменти, які, зберігаючи певну єдність із мистецтвом Відродження, мають яскраво виражений характер українського книжкового мистецтва, тісно пов'язаного зі східнослов'янськими традиціями.

Євангеліє тривалий час зберігалось у Пересопницькому монастирі. На початку XVIII ст. гетьман Іван Мазепа подарував цю книгу Переяславському кафедральному собору, зведеному за його кошт. Після Другої світової війни книга потрапила до бібліотечного фонду музею-заповідника «Києво-Печерська лавра», звідки згодом була передана до відділу рукописів Національної бібліотеки України імені В. Вернадського. З 1991 р. новообрані Президенти України присягають на вірність своєму народові, поклавши руку на Конституцію України і, за бажанням, на Пересопницьке Євангеліє, яке вважають духовною святинєю нашого народу.

3. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ІВАН ФЕДОРОВ

Яку роль відіграла діяльність Івана Федорова?

Із середини XVI ст. на українських землях дедалі активніше почали з'являтися друковані видання. Це була доба, коли й освічене духовенство, і причетні до освіти віряни зрозуміли необхідність забезпечення всіх храмів церковними книгами. Для цього рукописних можливостей виявилось замало. Виникла гостра потреба саме в друкованій книзі, яка ще й підвищила б рівень освіти у школах.

Перші друкарні на землях України виникли у Львові — осередку політичної, економічної та культурної активності міщанства, і в Острозі — резиденції впливового українського магната.

У Львові ініціатива відкриття друкарні належала Івану Федоровичу Григоруку, який перед тим працював у Московії та Білорусі. Тут він вирішив відкрити власну справу, де був би не тільки друкарем, а й видавцем.

У своїй друкарні Іван Григоруку, якого в Україні називали Федоровим, працював над **Апостолом** — найстарішою відомою нині книжкою, що вийшла друком в Україні. У 1574 р. видав **Буквар** — перший друкований підручник у Східній Європі.

Погодившись на пропозицію князя Василя-Костянтина Острозького, Федоров переїхав до Острога, де надрукував Буквар із грецькими і слов'янськими текстами, Книгу Нового Завіту й Острозьку Біблію (1581), яку слушно вважають шедевром друкарського мистецтва. Він брав участь у редагуванні текстів книг, писав до них післямови.

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про життя та діяльність Івана Федорова. Про що свідчить ушанування його пам'яті у Львові?

- 1 — Євангеліст Лука, львівський «Апостол» 1574 року (гравюра);
 2 — сторінка Острозької Біблії 1581 року;
 3 — пам'ятник Івану Федорову у Львові (скульптори — В. Борисенко, В. Подольський)

Братства для потреб власних шкіл також створювали друкарні. Першим відкрило друкарню Львівське братство, де видавали праці та літературні твори викладачів школи. Чимало книжок цієї друкарні є цінними пам'ятками письменства: найдавніша слов'яно-грецька грама-тика «Адельфотес», твори українських письменників, релігійна літера-тура, поезія, підручники. Згодом друкарні були створені при Луцькому, Київському, Кременецькому братствах.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були основні чинники, що впливали на розвиток культури на українських землях у XVI ст.?
2. Що спільного було в діяльності Острозької академії і братських шкіл?
3. Чим вирізнялися єзуїтські колегії з-поміж інших навчальних закладів?
4. У чому цінність Пересопницького Євангелія?
5. Які книги були надруковані Іваном Федоровим і коли?
6. Як були пов'язані особливості культурного розвитку і освіта цього періоду?
7. Чому найкращі школи на українських землях створювали церковні братства?
8. Чому розвиток книгодрукування був важливим для української культури?

Домашнє завдання

1. За допомогою додаткових джерел підготуйте повідомлення чи комп'ютерну презентацію на одну з тем: «Розвиток освіти в Україні у XVI ст.», «Життя і діяльність Івана Федорова».
2. Знайдіть на карті міста, де існували братські школи. Поясніть, чому вони вперше виникли саме в цих містах.

Історичний калейдоскоп

Історичні явища в сучасному живописі

На картині сучасного українського художника А. Орльонова **«Створення Острозької Біблії. Україна. 1581 рік»** зображено вельмож і працівників, залучених до її створення. Центральний образ картини — В.-К. Острозький, який сидить й уважно розглядає книгу. Поруч із ним стоїть І. Федоров, який тримає надрукований аркуш. За спиною друкаря зображено його сина — Івана, який робить відтиск чергової сторінки. Зліва — учні першодрукаря.

Поруч із В.-К. Острозьким зображені: перший ректор Острозької академії Г. Смотрицький; настоятель церкви Святого Миколая в Острозі, співробітник Острозької і Дерманської друкарень Д. Наливайко та ін.

Авторові вдалося точно й достовірно відтворити добу. Сам художник писав: «Я працював над полотном понад півроку: декілька місяців витратив на консультації з науковцями. Перш ніж узятися за роботу, я побував в Острозі — там, де була друкарня Івана Федорова. Це допомогло відчутти дух і атмосферу міста».

§ 10. РОЗВИТОК МІСТОБУДУВАННЯ, АРХІТЕКТУРИ ТА ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у XVI ст.

1. ЩО НОВОГО З'ЯВИЛОСЯ В МІСТОБУДУВАННІ

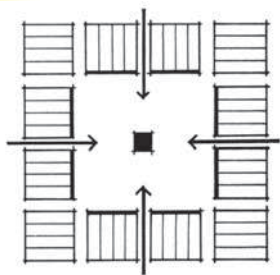
Чому відбувалися зміни в містобудуванні та які саме?

У XVI ст. у зв'язку із розбудовою давніх міст і зведенням нових на українських землях поживалося містобудування. Утвердження нової еліти й активне будівництво нею власних фортець і укріплень суттєво вплинули на планувальну структуру міст. Разом із традиційними вільними принципами планування з'явилися (переважно на західноукраїнських землях) ознаки *регулярного* планування міст, пов'язаного з поширенням Магдебурзького права.

З'ясуйте з документа, що таке регулярне планування. Що стало визначальним у плануванні міст? Як ви думаєте, інтересам яких верств це відповідало? Чому?

Дослідниця Світлана Топилко про планування міст Галичини у XVI ст.

Центром планувальної композиції і комунікаційним вузлом міста... є ринкова площа. Ринок міста має значні розміри, він у 2–3 рази більший за середньовічну площу. Здебільшого це був майдан квадратної або подібної до квадрата форми. Класичний ринок мав 12 вулиць, що вели на площу. Для ренесансного ринку характерним є планувальний «хрест» головних доріг, що вливалися в площу. Типове місто, яке одночасово закладалося, — це регулярна забудова навколо ринку з прямокутно-сітчастою структурою.

Міста забудовували зазвичай дерев'яними будівлями. Кам'яні споруди зводили рідко, та й то переважно у великих містах. Важливою складовою містобудування були фортифікаційні споруди¹. Однак зведення їх могли дозволити собі тільки поодинокі великі міста, як-от Львів чи Кам'янець-Подільський. У менших містах їх будували лише у маєтках магнатів. Наприклад, такими укріпленнями було захищене м. Дубно, що належало князям Острозьким. У більшості міст для спорудження укріплень, як і раніше, використовували дерево і землю.

На основі тексту та зображень розкажіть, що змінилося в будівництві фортифікаційних споруд.

Історик Тетяна Білуцак про оборонні споруди Львова

Порохова вежа
у Львові

Високий і Низький мури були завершені до середини XV ст. Вони формували дві перші лінії оборони Львова. Внутрішня, або висока, стіна мала оборонні вежі... їх налічувалося 18; кожна закріплювалася за одним чи кількома ремісничими цехами. Пізніше кількість веж збільшилася до 25.

Зовнішня, або низька, стіна була зміцнена 16 напівкруглими «бастеями». Вона оточувала місто з трьох сторін: північної, східної і південної. Західна сторона мала природний захист — багнисту долину річки Полтви.

¹ Фортифікаційна споруда призначена для підвищення ефективності застосування зброї та військової техніки, забезпечення управління військами, захисту військ і населення від противника.

Третя оборонна лінія міських укріплень постала наприкінці XV — на початку XVI ст. і йшла паралельно до укріплень першої і другої ліній, оточуючи середмістя. Третя лінія складалася з системи земляних валів із потужними артилерійськими бастіонами — баштами, з яких до наших днів збереглася Порохова вежа. Вежа має підковоподібну форму. Стіни завтовшки у 3 м складені з «дикого» каменю. Вежа слугувала не тільки частиною зовнішніх оборонних укріплень міста, а й була складом запасів пороху.

1 — оборонні мури Львова (пластична панорама);
2 — сучасний вигляд замку в Острозі

У XVI ст. активно розвивалося оборонне будівництво на українських землях, що межували з татарським степом. Тут модернізували муровані укріплення і споруджували низку нових дерев'яних фортець. У результаті цього виникла потужна оборонна лінія, крайнім пунктом якої стала фортеця в Кам'янці-Подільському. Її доповнював комплекс міських укріплень, приведених відповідно до найновіших вимог оборонного будівництва.

Стрімко відбудовувалася Хотинська фортеця, було споруджено замок у Хмельнику, докорінно перебудовано давній замок у Меджибожі. Замки Поділля утворили унікальний комплекс мурованих оборонних споруд на західній ділянці кордону зі степом.

Лінію оборони продовжувала низка дерев'яних замків, розташованих на схід від регіону мурованих фортець (від Східного Поділля до Дніпра). Найбільшим із них, та й узагалі найбільшим в українській історії дерев'яним укріпленим замком, був Київський, споруджений 1542 р. Він мав одну прямокутну і чотирнадцять шестиграних веж. На території цієї оборонної споруди розміщувалася старостинська резиденція, приміщення для гарнізону, чотири церкви, костюл. За два роки, так само із дерева, споруджено замок із шістьма вежами в Житомирі. Найменшим у цій оборонній лінії був Черкаський замок.

Розгляньте найвідоміші українські фортеці, зображені З. Щепанеком (1 — Меджибіж, 2 — Кам'янець-Подільська фортеця, 3 — Хотинська фортеця). Що спільного в їхній архітектурі?

1

2

3

2. ЯКІ ВИДАТНІ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ СТВОРЕНО у XVI ст.

Випишіть і запам'ятайте назви основних пам'яток архітектури XVI ст. і місця їхнього розташування.

Водночас із містобудуванням розвивалася й архітектура. У XVI ст. її досягнення відобразилися насамперед у будівництві храмів — мурованих і дерев'яних. У ті часи більшість церков на українських землях зводилася з дерева, яке було дешевшим за цеглу і камінь.

Спираючись на текст та ілюстрацію, назвіть основні архітектурні деталі церкви.

На місці церкви Бориса і Гліба в с. Потелич (нині на Львівщині) будівельники звели дерев'яну церкву Святого Духа (1502 р.), яка складається з майже квадратного центрального зрубу і прибудов із заходу та сходу.

Дерев'яна церква Святого Духа
в с. Потелич Львівської обл.

Реалізуючи європейські ідеї Реформації «зробити церкву простою та дешевою», на українських землях муровані храми споруджували рідко. Так, церкву Онуфріївського монастиря у Львові не зводили як нову, а лише перебудували. У Галичі з матеріалів зруйнованого Успенського собору було збудовано одноверху Успенську церкву (хоча традиційною вважалася триверха).

У XVI ст. антифеодальний характер Реформації тісно переплітався з ідеями Ренесансу (Відродження). В архітектурі така взаємодія відобразилася передусім у залученні до будівничих справ іноземних зодчих. Перший архітектор італійського походження — Петро Італієць, працював у Львові (як свідчать документи 1543 р.). Невдовзі на українських землях уже діяла низка іноземних майстрів. Усе це вказує на пошуки нових шляхів розвитку української архітектури, яка спиралася при цьому на здобутки Ренесансу в культурі й мистецтві.

Яку роль відігравав Львів у просуванні італійських майстрів на українські землі? Що там будували італійські майстри?

3 «Історії української культури»

Нерідко до Львова італійські будівничі потрапляли через Краків, так само Львів служив для них пунктом у дальшому просуванні на схід. Тут варто згадати Петра Італійця ... Христофора Боццано, який працював над спорудженням замку у Меджибожі, Джакопо Мадлена, якому приписують авторство костюлу бернардинів у Ізяславі на Хмельниччині, зайнятого будівництвом Успенської церкви на Подолі в Києві Себастьяно Браччі та Октавіано Манчіні, який працював над відбудовою київського Софійського собору.

У Львові Петро Італієць звів міську Успенську церкву. Проте згодом її сильно пошкодила пожежа, і тоді Львівське братство вирішило спорудити новий храм і уклало угоду про розробку проекту з архітектором італійського походження Павлом Римлянином. Новозведена Успенська церква наслідувала тип українського храму, а фасад та інтер'єр створені у традиціях італійського ренесансного будівництва.

У другій половині XVI ст. в містах поширювалося світське муроване будівництво. Забудови у стилі Ренесансу вперше з'явилися у Львові. Центральною з них є ратуша. Окрім неї, зведено низку кам'яниць, які вважають зразками тогочасної міської архітектури. Серед них чільне місце посідав будинок купця Костянтина Корнякта. В одній лінії з будинком Корнякта споруджено будинок, який увійшов до історії львівської архітектури під назвою «Чорна кам'яниця» (верхній поверх надбудовано наприкінці XIX ст.). Він виділявся не лише оригінальністю фасаду, а й рідкісними елементами декорації (скульптурний портал із розп'яттям, обрамлення вікон тощо).

Які ознаки будівництва епохи Ренесансу можна побачити в пам'ятках архітектури, створених італійськими майстрами у XVI ст.?

1

2

3

4

6

5

1 — каплиця Трьох Святителів у Львові;
 2 — будинок Корнякта у Львові;
 3 — Чорна кам'яниця;
 4 — внутрішній італійський дворик будинку Корнякта;
 5 — Меджибізький замок;
 6 — Успенська церква та вежа Корнякта (дзвіниця цієї церкви) у Львові

Муроване церковне будівництво розвивалося й на Волині. Тут воно фінансувалося представниками княжої еліти та православної шляхти. Однією з пам'яток волинського мурованого будівництва є Замкова церква 1560-х рр. у Старокостянтинові. Шістнадцятим століттям датується й збережена донині пам'ятка релігійної архітектури юдейської традиції в Україні — синагога в Сатанові. Муровані споруди релігійного характеру зводилися й у Криму, серед яких мечеть Джума-Джамі (1552–1554 рр.) у Євпаторії — її спорудив відомий зодчий Ходжа Сінан.

Які наведені ілюстрації пов'язані з політкультурністю України?

1

2

3

1 — замок Острозьких із церквою в Старокостянтинові (Хмельниччина); 2 — синагога в Сатанові (Хмельниччина); 3 — мечеть Джума-Джамі в Євпаторії

3. ЯКИМИ БУЛИ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Визначте основні напрями розвитку образотворчого мистецтва і проілюструйте кожний із них прикладами.

Розвиток українського образотворчого мистецтва був пов'язаний насамперед із декоруванням храмів. Так, відповідно до історичних джерел, розписи Преображенської церкви монастиря у Спасі поблизу м. Самбора та каплиці замку в Хотині під час його відновлення вражали своєю масштабністю.

Інший напрям образотворчого мистецтва — іконопис. У другій половині XVI ст. усталився класичний чотирирядний варіант іконостаса, що збільшило попит на ікони. Основними їх замовниками, окрім храмів, були шляхта і міщани. Для них галицькі майстри відтворювали в іконах щирість народного світосприймання. Усе це надавало художньої самобутності й суто фольклорного забарвлення пам'яткам тієї доби.

За ілюстраціями та текстом з'ясуйте, що нового з'явилося в іконописі та різьбярстві у XVI ст.

Перші такі витвори — «Успіння» (1547 р.) та парна до нього недатована «Богородиця Одигітрія з пророками» з церкви архангела Михаїла у Спільнику (тепер на території Польщі). Автором цих творів вважають перемишльського майстра Олексія Горошковича.

1

1 — ікона «Богородиця Одигітрія з пророками» перемишльського майстра *О. Горошковича*;

2 — ікона «Успіння Богородиці» *О. Горошковича*

2

Сцени зі Святого Письма, разом зі Страшним судом, були обов'язковими: їх зображали майже в кожній церкві Прикарпаття та Галичини.

У церковних проповідях тих часів часто звучала тема Страстей Христових — останніх днів життя Ісуса та його муки заради спасіння людства. І хоча біблійні теми проникали в Україну з Європи, тут створювали власні іконографічні канони. «Страсті Христові» кінця XVI ст. із села Білі Ослави яскраво демонструють зрушення в українському іконописі.

Поступово відбулося утвердження різьблення та скульптури як одного з напрямів мистецької творчості. Серед таких пам'яток — надгробок князя Костянтина Острозького з

Ікона «Страсті Христові»
(Галичина, XVI ст.)

Успенського собору Києво-Печерської лаври (1530 р.) та надгробок Катерини Рамултової у костьолі Дрогобича (1573 р.).

Надгробок К. Рамултової

Надгробок К. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври

Набувало поширення світське портретне малярство. Майстри часто зображували людину у взаємозв'язку з об'єктом поклоніння. Прикладом цього може слугувати портрет Яна Гербурта.

1

2

3

- 1 — портрет Я. Гербурта, 70-ті роки XVI ст.;
 2 — портрет К. Корнякта;
 3 — портрет А. Фірлея

Важливим напрямом образотворчого мистецтва, яке стрімко набирає обертів, стало книжкове малярство. Головною ранньою пам'яткою є мініатюри Пересопницького Євангелія (1556–1561). Згодом книжкове малярство припинилось, оскільки розпочалася доба книгодрукування

та книжкової гравюри. Серед ранніх здобутків цього напрямку привертає увагу оформлення острозьких видань, зокрема Біблії та книги Василя Великого.

Що таке книжкова мініатюра? У чому полягають її особливості як виду мистецтва?

1

2

1 — сторінки Острозької Біблії;
2 — сторінка з книги Василя Великого «Книга о постнічестві»,
Острог, 1594 р.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були основні фортифікаційні споруди, побудовані в XVI ст.? Які елементи їм притаманні?
2. На прикладі відомих будівель Львова назвіть і проілюструйте характерні ознаки архітектури того періоду.
3. Які пам'ятки іконопису XVI ст. вам відомі?
4. Чим вони відрізняються від пам'яток попереднього періоду?
5. Чому регулярне планування міст з'являється саме у XVI ст.?
6. Чому архітектурні пам'ятки Львова можна віднести до споруд ренесансного стилю?
7. Як пов'язані особливості періоду і поява портретного жанру образотворчого мистецтва?

Домашнє завдання

Підготуйте повідомлення про одну з пам'яток архітектури або напрям розвитку культури другої половини XVI ст.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ I «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.»

Назвіть дати Люблінської унії, утворення першої Запорозької Січі, виходу друком перших книжок, заснування Острозької академії.

Покажіть на карті територіальний розподіл українських земель на початку XVI ст., зміни, що відбулися на українських землях унаслідок Люблінської унії, перші Січі, райони козацьких повстань 1590-х років.

Поясніть терміни і поняття: «фільварок», «шляхта», «Магдебурзьке право», «магнат», «козак», «унія», «Запорозька Січ», «кіш», «козацька старшина», «кошовий отаман», «козацька рада», «козацькі клейноди», «реєстрове козацтво», «низове козацтво», «курінь», «покозачення», «козацькі війни», «церковні братства», «слов'яно-греко-латинська школа», «колегія», «академія», «вертеп», «гравюра».

Схарактеризуйте особливості соціально-економічного, політичного та релігійного життя на українських землях, зміст Люблінської унії, повсякденне життя українців, діяльність православних братств, розвиток книговидавництва та шкільництва, історико-культурні пам'ятки.

Визначте причини й наслідки Люблінської унії, виникнення козацтва і січей, вплив реформаційних і контрреформаційних рухів на історичний розвиток українських земель, історичне значення Пересопницького Євангелія.

Висловте власне ставлення щодо діяльності Василя-Костянтина Острозького, Дмитра Вишневецького, Івана Федорова, Криштофа Косинського та Северина Наливайка.

Розділ II. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

§ 11. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

1. ЯКИМИ БУЛИ ПРИЧИНИ УКЛАДАННЯ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ

Чому ідея об'єднання православної і католицької церков змогла реалізуватися саме наприкінці XVI ст.?

Ідея об'єднання християнської церкви постала чи не відразу після її розколу в 1054 р. на православну і католицьку. Було декілька спроб реалізації цієї ідеї, але відповідні умови склалися лише в XVI ст., коли після Люблінської унії поляки, литовці, українці й білоруси опинилися в одній державі. У церковному союзі були зацікавлені різні сили.

Православна церква в Україні перебувала на той час у кризовому стані. В умовах зниження матеріальної підтримки церковна дисципліна занепадала, адже церковні ієрархи більше переймалися боротьбою за прибутковість власних місць. Окрім того, вірян обурювала неосвіченість нижчого духовенства. Дедалі частіше виникали непорозуміння між церковними братствами й церковними діячами, яких не влаштовувало те, що «люд простий ремісничий залишив своє ремесло, шило, дратву і ножиці, присвоїв собі пастирську владу». Чимало православних магнатів і шляхтичів переходили в католицитво.

Чому навіть прибічники православ'я підтримали ідею унії?

Історик Олександр Бойко про причини унії

Криза православної церкви створила передумови не тільки для поширення ідеї церковного єднання в українському суспільстві, а й появу в її середовищі прихильників цієї ідеї. Наприклад, палкий прибічник та захисник православ'я Василь-Костянтин Острозький у своєму листі до Папи зазначав: «Нічого не бажаю гарячіше, як єдності, віри і згоди всіх християн». З огляду на реалії, такі настрої цілком зрозумілі. Люблінська унія посилила процес окатоличення та ополячення української еліти. Хоча мотиви тих, хто переходив у католицьку віру, були різними (для одних — це шлях до привілеїв і посад, для інших — зрівняння в правах з поляками, для третіх — прилучення, як вони вважали, до більш розвиненої культури)...

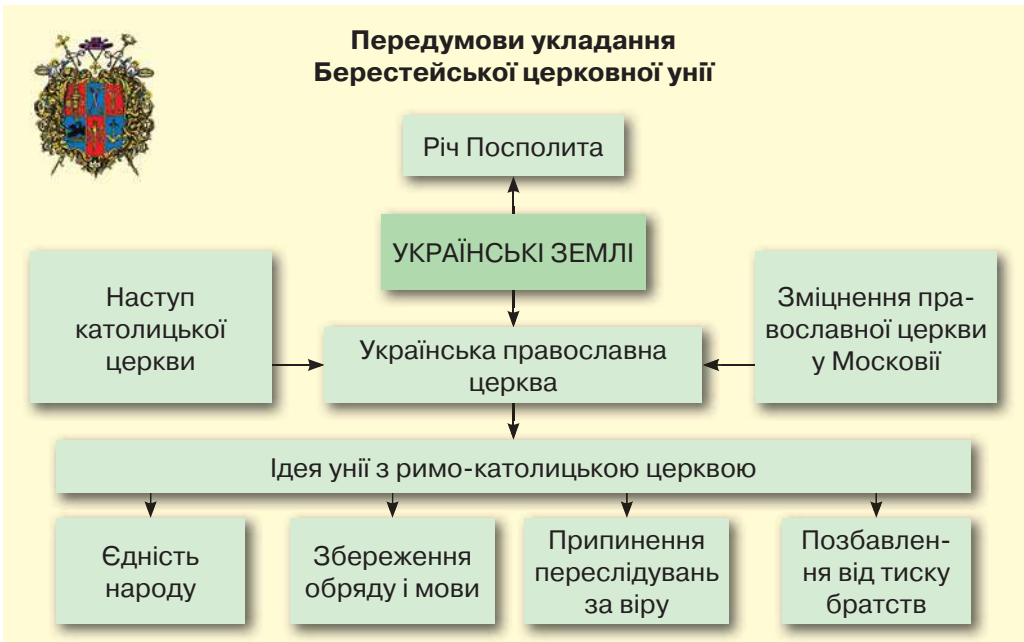
Я. Трошель. Портрет Сигізмунда III

Унію активно підтримували польські можновладці, які сподівалися, що вона прискорить остаточну інтеграцію українських та білоруських земель до складу Речі Посполитої. Король Речі Посполитої Сигізмунд III Ваза намагався за допомогою церковної унії послабити релігійний вплив на українців та білорусів з боку православного Московського царства.

Католицька церква сподівалася за допомогою унії відновити втрати, завдані реформаційним рухом, розширюючи свій вплив та володіння на Сході. У Речі Посполитій активну пропаганду унії розгорнув орден єзуїтів.

Спираючись на схему, поясніть, як ви розумієте ці передумови.

2. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ ЦЕРКОВНІ СОБОРИ В БЕРЕСТІ

Чому замість одного собору відбулося два? Якими були їхні рішення?

Ініціаторами укладення церковної унії з українського боку були православні єпископи Гедеон Балабан та Іпатій Потій, а ще впливові українські магнати. На початку 90-х рр. XVI ст. частина православних єпископів розпочала таємні переговори з польським королем Сигізмундом III.

Вони висловили бажання приєднатися до католицької церкви в обмін на надання королем пільг новому православному духівництву. Серед вимог єпископів, поданих в окремих статтях («артикулах»), були:

- незмінність обрядів і свят православної церкви;
- виборність вищого духовенства тільки з-поміж людей руської і грецької націй;
- отримання церковною верхівкою обов'язкових місць у сенаті нарівні з католицькими єпископами;
- контроль владик без втручання світських осіб над усіма монастирями, церквами і церковними братствами.

Чим пояснюють автори документа своє бажання об'єднатися з католицькою церквою? На яких умовах вони пропонують це здійснити?

Медаль «На прилучення русинів»

З меморандуму православних українських єпископів королю Сигізмунду III 1594 р.

Нередусім ми, єпископи, у старших наших їх милостях патріархах вбачаємо недбалість у ставленні до церков Божих і до священного закону... Якщо господар і помазанець Божий зволить захотіти хвалу Богу поширити і нас до таких свобод з нашими єпископами й церквами, з монастирями і всім духовенством залучати й оберігати, — хочемо з допомогою Божою приступити до об'єднання віри й найсвятішого папу римського нашим пастирем признати; тільки просимо, аби господар, його милість, ті артикули, нижче описані, затвердити та закріпити на вічні часи зволив.

Після тривалих консультацій, а також надання королем пільг унійному духівництву, на початку осені 1595 р. сторони дійшли згоди. Було вирішено, що Кирило Терлецький та Іпатій Потій (як представники Київської митрополії) вирушать до Рима для утвердження унії.

Василь-Костянтин Острозький був незадоволений тим, що його відсторонили від переговорів. Князь заявив, що він проти розроблених артикулів і навіть пригрозив покарати авторів цього документа. Проте православні єпископи — прибічники унії, попри обурення князя все ж таки вирушили до Рима. Там, після офіційних переговорів, 23 грудня 1595 р. відбулася урочиста церемонія прийняття Руської церкви до союзу з Римською. Православні магнати, не погоджуючись із цим рішенням, вима-

Невідомий художник.
Єпископ Луцький
Кирило Терлецький

гали від короля усунути з єпископських кафедр Потія і Терлецького. Діставши відмову, оголосили про те, що не визнають ані унії, ані церковних ієрархів, які підписали її. Аналогічну позицію зайняли і деякі братства, зокрема впливове Львівське. Остаточне прийняття рішення щодо об'єднання християнських церков планувалося на соборі в Бересті.

Проте, зібравшись у Бересті в жовтні 1596 р., учасники собору не дійшли згоди навіть щодо спільного засідання. Зрештою, обидві сторони почали проводити собори окремо:

- православні — у будинку, де зупинився князь Острозький;
- прихильники унії — уніати, у міській церкві Св. Миколая, що охоронялася гайдуками одного із королівських посланців.

Православний собор відхилив унію. Уніатський — проголосив об'єднання, визнав владу Папи Римського, прийняв основні догмати католицької церкви, зберігши при цьому православні обряди та церковнослов'янську мову як мову богослужіння. Уніатським єпископам обіцяли сенаторські звання (цю обіцянку так і не виконали). Було закріплено, що уніатське духовенство, як і католицьке, звільнялося від податків.

Берестейська унія 1596 р. — об'єднання православної і католицької церков з ініціативи частини українського православно-го духовенства за підтримки королівської влади Речі Посполитої і Католицької церкви.

Король підтримав уніатів і видав універсал, яким рішення Берестейського уніатського собору проголошувалися обов'язковими. Всі противники унії вважалися «відступниками». Православна релігія опинилася поза законом.

Унію прийняли шість із восьми єпархій Київської митрополії: Київська, Володимир-Волинська, Турово-Пінська, Луцька, Холмська і Полоцька. Не прийняли: Львівська та Перемишльська єпархії. Проти унії виступили міщани Львова, Києва та інших міст, церковні братства. У Подніпров'ї проти цього об'єднання виступило запорозьке козацтво.

Чи зазнали втрат українські православні з прийняттям унії? Чому, на думку історика, вони чинили опір унії?

Історик Наталя Яковенко про Берестейську унію

Акт Берестейської унії

Ми усимо визнати, що православний загал України-Русі на унії нічого не втрачав. Владики-уніати через голову можновладців Польської католицької церкви шукали опіки могутнього Рима і тим самим зміцнювали позиції православних у католицькій державі. Нічого не загрожувало їм зовнішній обрядовості східної церкви. Тож в основі ворожого ставлення до унії лежав опір новині, неприйняття нововведення, що сприймалося як замах на усталену старовину.

Відтоді розпочалося велике протистояння у церковному та світському житті українського суспільства. Чвари уніатів і православних не тільки поглиблювали розкол церкви, а й роз'єднували українські землі та посилювали напругу в суспільстві. Історики по-різному оцінюють наслідки і значення Берестейської унії.

Прочитайте наведені положення. Оберіть ті, які ви вважаєте найбільш обґрунтованими, і поясніть свою думку.

Історики про Берестейську унію та її наслідки

Чеський історик церкви Едуард Вінтер

Після Берестейської унії виявився трагізм становища Української Унійної Церкви, православні ненавиділи уніатів за зраду, а Римо-Католицька (Польська) Церква не вважала їх за повноцінних громадян, бо вирішальним для неї було питання національності. Поляки прагнули такого об'єднання Церков, щоб православні цілковито відмовилися від своїх догматів, історичної традиції, обрядів. Унійна Церква стала тільки «терпимою» в Польщі, як терпимою була Православна.

Український історик початку XX ст. В'ячеслав Липинський

Унія з віри найбільш поступових¹ і рухливих елементів нації — стала там (на заході України — авт.) в протязі століть — вірою народних мас, вірою дідів і прадідів.

Український історик першої пол. XX ст. Дмитро Дорошенко

Унія зробилася головним заборолом української народності проти полонізації. Це вона властиво врятувала Галичину від національної смерті.

3. ЯК УТВОРИЛАСЬ УНІЙНА ЦЕРКВА

Яку діяльність проводила унійна церква та її очільники на початку її існування? У чому полягала складність її становища?

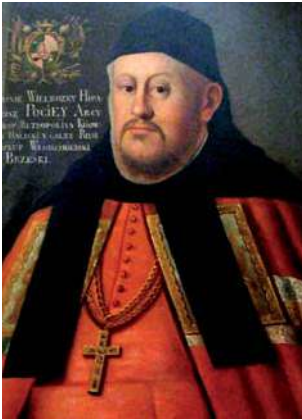
На основі унії в українських землях поряд із православною і католицькою церквами виникла унійна, згодом — греко-католицька церква².

Нову церкву визнали митрополит, п'ять єпископів, польський уряд і навіть Папа.

Улітку 1599 р. митрополитом унійної церкви став один із ініціаторів Берестейської унії — Іпатій Потій, який дійшов ідеї об'єднання не з особистих розрахунків, а насамперед через власні переконання. Діяльність Іпатія Потія на митрополичій кафедрі відобразила головні супе-

¹ Поступові — у цьому випадку — прогресивні.

² Назва церкви «греко-католицька» поширилася як і термін «унійна» у XVIII ст. До Берестейської церковної унії українські та білоруські православні на землях у складі Речі Посполитої вважали себе вірянами східного грецького обряду християнства і казали, що сповідують «грецьку віру». Після унії, на вирізнення тих, хто її підтримав, почали вживати назву «греки-католики».

Невідомий художник.
Портрет Іпатія Потія

речності релігійного та суспільного життя того часу. Відомий богослов і письменник, людина розсудлива, гострого розуму, він добре усвідомлював усі недоліки православ'я і хотів зарадити їм через єднання з Римом. Проте він не бачив інших засобів упровадження своєї «правди» крім насильства, яке спиралося на підтримку королівської влади й породжувало нове насильство.

Потій розбудовував унійну церкву і переслідував православну, активно використовуючи при цьому підтримку державної влади. Його діяльність викликала негативну реакцію серед православних. На нього навіть було вчинено збройний напад.

Визначений Потієм курс сприяв зміцненню унійної церкви. Але в цілому успіхи унії в українських землях виявилися досить скромними. Протистояння з противниками унії поглинуло весь час і енергію Іпатія Потія, не залишивши йому сил на зміни в самій церкві, ініціатором яких він виступав.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були передумови укладення Берестейської унії?
2. Як українська знать ставилася до можливості об'єднання католицької і православної церков?
3. Коли було укладено Берестейську церковну унію?
4. Якою була позиція Василя-Костянтина Острозького щодо унії? Чому?
5. Як ви вважаєте, чи була церковна унія на той час необхідною? Чи можливо було розв'язати суперечки церковного життя іншим шляхом? Свою думку доведіть методом «ПРЕС».
6. Якими були умови Берестейської унії?
7. Якими були її наслідки: позитивні чи негативні?

Домашнє завдання

1. У протистоянні, яке виникло між православними та уніатами після укладення Берестейської унії, протестантські громади одразу стали допомагати православної церкві. Чим, на вашу думку, це було зумовлено? Яких засобів боротьби з католицькою церквою протестанти могли навчити православних?
2. Напишіть есе, де аргументовано оцініть вплив Берестейської унії на розвиток церковного життя в Україні.

§ 12. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО в XVI ст.

1. ЯКИМИ БУЛИ УСТРІЙ І ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Як будувалось управління Кримським ханством? Якими були економічні джерела існування ханства?

У XV столітті було створено державу, яку турки та їхні європейські сусіди називали «Кримським ханством» (за назвою першої столиці — Кирим). У Речі Посполитій цю державу називали «Перекопською Татарією». У документах кримських ханів їхня держава називалася «Тахт-і-Крим» («Кримський престол»). У 1532 р. було засновано місто Бахчисарай («Палац у садах»), що згодом став новою кримською столицею. Окрім Кримського півострова, під владою кримських ханів були і території Північного Причорномор'я. Між кримською і руською укріпленими смугами Диким Полям кочували невеликі орди, залежні від хана. Територія, де кочував один такий загін, називалася татарським улусом. За Дніпром, у Приазов'ї, починалися стійбища Ногайської Орди, частина якої з середини XVI ст. теж була залежною від Криму.

Знайдіть на карті 1 території, названі в тексті, і розкажіть про особливості їхнього становища.

Більшість населення ханства становили кримські татари. Перша згадка цього етноніма зафіксована на початку XVI ст. Кримські татари склалися з трьох етнічних груп: передгірних татар, південнобережних татар та нащадків ногаїв. Усі вони сповідували мусульманську релігію.

Кримським ханством правив рід Гіреїв. Після встановлення залежності ханства від Османської імперії стосунки між ними ґрунтувалися на основі міждинастичної унії. Згідно з нею Гіреї визнали зверхність Османів, включно з їхнім правом призначати та усувати кримських ханів.

За формою правління ханство було монархією. Управління здійснювали хан і державна рада — диван, що складалася з радників хана, його старшої дружини або матері і представників вищої знаті.

До верхівки суспільства належали великі землевласники — беки, представники військової аристократії — мурзи і священики. Беки стояли на чолі родів, що об'єднувалися у племена. Беки мали право суду, встановлювали розміри податків. За наказом хана вони зобов'язані були відряджати військо. Мурзи за службу одержували від беків землі й винагороди.

Яким чином формували державну скарбницю кримські хани?

Історик Олекса Гайворонський про внутрішню політику кримських ханів

К. Боссолі. Бахчисарай

Кримські хани податків на власне утримання не збирали. Податки, звісно, в державі існували, але вони йшли на користь беїв: півострів був поділений на бейліки — вотчини вельможних родів. Який дохід мали хани? Він складався передусім із подарунків від сусідніх країн — дружніх і формально васальних, а також асигнувань від османських султанів — як прямих, так і через кримські митниці. Кримські правителі мали вигоду з карбування монети. Також вони були номінальними власниками всіх незаселених земель ханства, зокрема й соляних озер — а кримська сіль йшла на експорт. Ще одним джерелом їхніх прибутків була савга — 10–20 % воєнної здобичі кримських військ.

Знать володіла землею, що забезпечувало їй владу над татарами-скотарями, яких називали «чорним народом». На території Кримського ханства закріпилося кілька форм розподілу землі: ханське землеволодіння, володіння знаті, султанське землеволодіння, мурзинське землеволодіння й общинні землі.

Більшість населення займалася сільським господарством. Тут вирощували пшеницю, ячмінь, фрукти й овочі, виноград, льон. Із кримського меду готували східні солодоці. Головним заняттям скотарів було вівчарство. На південному березі та в передгір'ї татари швидко перейшли до осілого способу життя, а в степу ще довго зберігався кочовий. Важливим промисловим виробництвом у Криму був видобуток солі (володіння хана), яку продавали на українські землі, Польщу і Туреччину. Щорічно з Криму вивозили до півтори тисячі возів солі. Добре розвиненим було ремісництво. У сусідніх країнах славилися кримські кинджали та ножі.

Центрами кримської торгівлі були Перекоп, Кафа й Гезльов (Євпаторія). На півострів завозилися хутра, тканини, шкіри, залізо, зброя, тютюн, продовольство. Татари продавали шовк, вино, а особливо сіль.

Регулярного війська у кримських татар не було. Хан і мурзи збирали добровольців, кількість яких сягала до 100 000. У походи і набіги татари ніколи не брали артилерії та обозу. Кожен воїн мав із собою трьох-чотирьох коней. Це давало змогу рухатися дуже швидко, постійно змінюючи втомлених коней. Кримське військо було дуже рухливе: за день могло подолати близько 120 км. Зазвичай кримські татари озброювалися шаблями, ножами, луками, пізніше й вогнепальною зброєю. Окрім зброї, воїни брали в похід кресала, мотузки, компаси, котли, шкіряні відра, дерев'яні жердини для наметів.

Використовуючи ілюстрації, розкажіть, що нового ви дізналися про Кримське ханство у XVI ст.

1

2

3

4

5

1 — хан Менглі I (посередині) зі своїм старшим сином Мехмедом (ліворуч) перед султаном Баезедом II (праворуч), мініатюра XVI ст.;

2 — кримські татари XVII ст.;

3 — Ю. Нікітін. Заснування Бахчисарая ханом Сахіб-Гіреєм;

4 — Є. Корнєєв. Кримські татари;

5 — Татарка (західноєвропейська гравюра 1648 р.)

Атаки починалися за сигналом. На початку бою татари завжди намагалися обійти ліве крило супротивника для того, щоб зручніше було стріляти з лука.

Татарські набіги відбувалися переважно взимку, замерзлими річками. Вперед висувалися розвідники, а потім починали рух основні сили війська або орди. Після захоплення здобичі загоны поверталися в Крим.

Суттєві зрушення у внутрішній політиці Криму сталися за правління Сахіба I Гірея (1532–1551) — визначного кримськотатарського реформатора. Для економічного посилення ханства він схилив кочівників-ногайців, які мешкали у кримських степах, переходити до осілого способу життя й землеробства, щедро роздаючи землі тим, хто погоджувався осісти.

Ю. Нікітін. Портрет хана Сахіба I Гірея

Опишіть на основі тексту та ілюстрацій, як були озброєні і як воювали татарські війська.

1 — О. Федоров. Кримськотатарський воїн;

2 — Переправа татар через Дунай (східна мініатюра XVI ст.);

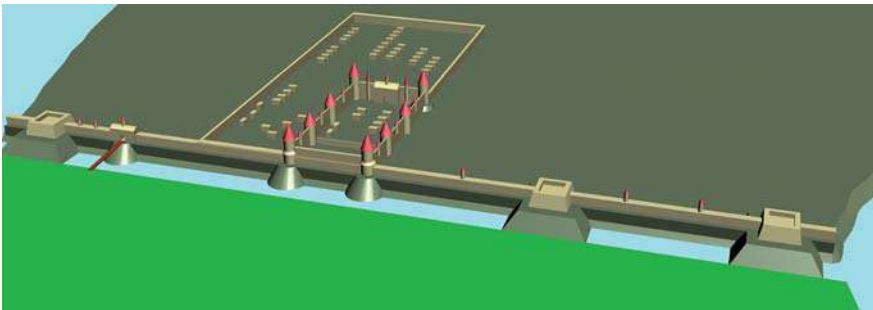
3 — Битва між поляками і татарами. Титульна сторінка «Опису Сарматії Азійської та Європейської», 1521 р.

Іншим важливим кроком стало облаштування морського порту в Гезльові (нині Євпаторія) — єдиного порту країни. Сахіб I Гірей завершив зведення Бахчисарайського ханського палацу.

Він продовжив військову реформу, заснувавши корпус капи-кулу (аналог турецьких яничарів) і перебудувавши фортечні споруди на Перекопі (Ор-Капу). Слово «Ор» на кримськотатарській мові означає «рів». Як впливає з назви, фортецю було споруджено на перекопаному місці — на Перекопському рові. Перекоп — важлива турецько-татарська фортеця, яка закривала єдиний сухопутний прохід у Крим через Перекопський перешийок. Під час бойових дій у цьому районі фортеця ставала резиденцією кримського хана. Перед походами на північ тут збиралися й перерозподілялися татарські війська.

На основі тексту та ілюстрації розкажіть, який мала вигляд і яку роль відігравала в обороні країни Перекопська фортеця.

Макет перекопських укріплень (3D-реконструкція).
Перекопська фортеця (Ор-Капу)

2. ЯКИМИ БУЛИ ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Визначте й запишіть основні напрями зовнішньої політики Кримського ханства. Поясніть її особливості.

Зовнішньополітична діяльність Кримського ханства не спрямовувалася на захоплення й утримання чужих територій. Крим славився як серйозна сила, здатна до руйнівних військових ударів. Однак зазвичай хани намагалися послабити ту із сусідніх держав, яка вважалася найбільш потужною.

Водночас кримські хани добре усвідомлювали вразливість своєї держави. У XVI ст. найбільша загроза для Криму надходила не зі слов'янської Півночі, а з ординського Сходу. Кочовики Поволжя й Прикаспію постійно вдиралися в Крим, і кримські хани ледве стримували їхній тиск. Саме на захист Криму від загрози з боку Степу й була в основному спрямована зовнішньополітична діяльність кримських правителів тих часів.

Для Османської імперії спокій у Східній Європі був важливою умовою для міжнародної торгівлі. Воєнна міць Кримського ханства у Північному Причорномор'ї відповідала інтересам Османської імперії. Ханство оберігало османські кордони, постачало невільників і при цьому не потребувало додаткових витрат.

Кримський хан самостійно організовував військові кампанії в Північному Причорномор'ї, передусім набіги за *ясиром* (невільниками). Зокрема, наприкінці XVI ст. кількість проданих у Кафі (нині м. Феодосія) невільників становила 17,5 тис. осіб щорічно.

Спираючись на текст та ілюстрації, поясніть, як захоплювався ясир. Які, на вашу думку, були наслідки загарбницьких набігів для українських земель?

1

2

3

1 — татари в поході (фрагмент фільму Є. Гофмана «Вогнем і мечем»);
2 — татари з ясиром (гравюра 1530 р.);
3 — продаж невільників у Кафі (малюнок XVIII ст.)

Завезення ясиру до Османської імперії було організованим, обкладалося митом і ринковими податками, що призначалися за кожну душу і залежно від статі та віку невільника. Однак спочатку бранців перепродавали работоргівцям на степових базарах, що тимчасово виникали при татарських шляхах. Значна кількість невільників залишалася у володінні кримських татар, і податки збиралися до ханської скарбниці.

Чималих втрат ясир завдавав населенню України. Найчастіше зазнавали татарських нападів Південна Київщина і Переяславщина. Проте значні людські втрати через ясир не зупиняли колонізації Степу українцями. Хани самостійно укладали союзи та приймали рішення про військові походи. Їхні війська не лише організовували набіги на сусідів, а й уклали тимчасові угоди з одними державами проти інших, брали участь в османських походах. Наприкінці XVI ст. Кримське ханство досягло своєї найвищої могутності. Йому сплачували данину Молдова, Польща і до 1685 р. Московське царство.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Яким був суспільний устрій Кримського ханства протягом XVI ст.?
2. Чим характеризуалося господарське життя кримських татар?
3. Які реформи впровадив Сахіб I Гірей?
4. Із якими країнами воювало Кримське ханство в XVI ст.?
5. Про яке явище розповідає народна пісня? Наведіть відповідні приклади.
6. Чому військо кримських татар вважалось одним із найсильніших у тогочасній Європі?
7. У чому полягали особливості зовнішньої політики Кримського ханства?
8. Чи було Кримське ханство, на вашу думку, міцною державою? Чому?

Зажурилась Україна,
Бо нічим прожити,
Витоптала орда кіньми
Маленькі діти,
Котрі молодії —
У полон забрано;
Як заняли, то й погнали
До пана, до хана

Домашнє завдання

1. Як ви вважаєте, чому величезні людські втрати через ясир не зупиняли колонізації Степу українцями?
2. Складіть розгорнутий план відповіді: «Кримське ханство у XVI ст.»

§ 13. ПОХОДИ КОЗАКІВ НА ТУРЕЧЧИНУ І КРИМ у XVI — першій половині XVII ст.

1. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ СУХОДІЛЬНІ ПОХОДИ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ у XVI — першій половині XVII ст.

Навіщо козаки здійснювали суходільні походи? Як вони відбувались і чому зазвичай були успішними?

Протягом усього XVI ст. відбувалося протистояння козаків татарам і туркам.

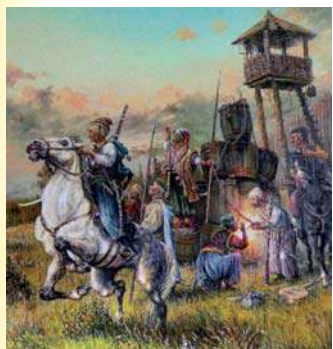
Найінтенсивніші напади на українські землі татари вчиняли взимку, коли замерзав Дніпро та його численні притоки, і для руху військ не було перешкод. Тому в козаків була добре налагоджена прикордонна служба. Вона мала вчасно виявляти наближення татар і попереджати про це Запорозьке Військо.

На межі запорозьких земель і вздовж русла Дніпра було створено мережу сторожових форпостів. Козацькі ватаги перехоплювали татарські загони на цих шляхах у зручних для себе місцях і вступали в бій.

На основі тексту та ілюстрації визначте, яким чином козаки передавали сигнали про небезпеку від одного сторожового поста до іншого.

Фольклорист Микола Зінчук про козацьку сторожу

А. Лях. Козацька сторожа

Від ріки Орелі аж по ріку Кінську козаки побудували... фігури. Це були хитромудро збудовані маяки. За їх допомогою можна було швидко оповістити увесь край про несподіваний ворожий набіг.

Кожна фігура складалася з двадцятьох смоляних бочок. В основу ставили шість бочок сторч. Їх міцно з'єднували, обв'язували смоляним канатом. Усередині залишали порожнє місце. На них ставили п'ять бочок, а там — чотири, останні ж дві — одна на одну. Верхня бочка була найменша і без дна. Всередині її був вставлений залізний прут. До прута прив'язували довгий мотузок. Один кінець мотузка звисав аж до самої землі. Біля другого кінця прив'язували здоровенний пук вивареного в селітрі лика.

Удень і вночі біля кожної пильнували вартові. Як вглядять татар, то й чкурнуть до укріплення. Там осавул звелить запалювати фігуру. Інші побачать і собі запалюють. Так в одну годину козаки увесь край оповістять, щоб люди рятувалися.

Козаки організовували суходільні походи проти нападників або з метою отримати воєнну здобич.

Так у 30-ті роки XVI ст., щоб відвернути загрозу московської агресії, черкаський староста Остафій Дашкович здійснив два походи на московські землі. Згодом козаки розбили один із татарських загонів, що рухався на московські землі, перехопили і пограбували гінців кримського хана до польського короля. Разом із безпосередніми військовими походами козаки вдавалися й до нападів на підконтрольні кримчакам землі, аби безмитно брати сіль. Видобуток і перевезення солі, з огляду на непримиренну позицію обох сторін, відбувалися у вигляді військових операцій.

Козацтво ставало помітною воєнною силою на кордоні Великого князівства Литовського. На відміну від королівського війська, орієнтованого на стратегічну оборону, козаки, за прикладом степовиків, спрямовували зусилля на швидкий стратегічний наступ. Вони не чекали, коли прийде орда, а шукали ворога і діяли на випередження.

На основі ілюстрацій і документа розкажіть про озброєння, військові вміння, тактику та бойовий дух козаків.

1

2

3

4

5

1 — Й. Брандт. Стріляння з лука; 2 — І. Чіріта. Козак; 3 — В. Полтавець. На поєдинок!; 4 — І. Іжакевич. Нічна переправа; 5 — С. Васильківський. Козацька сторожа

Історик і етнограф Дмитро Яворницький про козаків

Нро хоробрість запорозьких козаків турецький султан висловився так: «Коли навколишні народи на мене повстають, я й уві сні про козаків мушу одним вухом слухати».

А сам козацький літописець зауважує: «Вони вояки великі були. Бувало, батько мій як почне розповідати про те молодецтво запорожців та про баталії їхні з турками, татарами й поляками, то страшно слухати його. Ото в літню пору, увечері, як стане хлюпатися коло кабиці та як скине з себе сорочку, то моторошно дивитися на нього: все тіло, мов решето, пошматоване та побите кулями, а на плечах та на ногах м'якуш так і теліпається. Страшні вояки були!»

На війні запорожці мало дорожили життям і вмирили в боях, як справжні лицарі: «Уміли шарпати, уміли і смерти не скиглячи». «От казали, будьто воно боляче, як кожу з живого здирають, а воно мов комашки кусають».

Військові успіхи козаків пояснювали розвитком військового мистецтва, що формувалося століттями. Головними особливостями запорозької тактики на суходолі були раптові напади, засідки, нічні рейди. Удень козаки відволікали ворога малими боями, щоб уночі, зненацька вискочивши з пітьми, його атакувати. Під час нападів козаки враховували природні умови та особливості місцевості. Вони часто користувалися розвідувальними даними, вміли заскочити у гарнізони фортець зненацька.

Позиція влади Речі Посполитої щодо козацтва була досить суперечливою: з одного боку, вона підтримувала захист територій від набігів і пограбувань. З іншого — побоювалася зростання військової сили козаків та й змушена була реагувати на скарги держав-сусідів на дії козацтва. Прикладом цього можуть слугувати події, пов'язані з ім'ям Івана Підкови.

За переказами, Івана Підкову, коли він був немовлям, козаки врятували від татар і далі його виховували. У дорослому житті Іван був надзвичайно високим на зріст і мав рідкісну фізичну силу: міг ламати руками підкови (за що отримав своє прізвисько), зупиняв воза, запряженого шістьма кіньми.

У 1556 р. разом зі своїми прибічниками Іван Підкова з'явився на Запорожжі. На початку листопада 1577 р. за підтримки козацького загону на чолі з гетьманом Яковом Шахом він почав боротьбу проти молдовського господаря — ставленика Туреччини. Козацьке військо розгромило його загони й захопило Ясси. Підкову проголосили молдовським господарем, а Яків Шах із козацьким загonom повернувся на Січ. Наступного року сотисячне військо Османської імперії вдерлося до Молдови. Козаки під керівництвом Підкови змушені були відступити на

Д. Мовчан. Іван Підкова

землі України. Івана Підкову підступно було схоплено польськими жовнірами¹. За вимогою турецького султана, який навмисно направив для цього до Львова своїх послів, король Стефан Баторій наказав стратити козацького гетьмана.

Яке враження на вас справило життя й останні слова Івана Підкови? Про що свідчать пам'ятники, якими вшановано козацького ватажка в різних містах України?

З останнього слова Івана Підкови

Мене привели на смерть, хоч у своєму житті я не звершив нічого такого, за що заслужив би такий кінець. Я знаю одне: я завжди боровся мужньо, як чесний лицар, проти ворогів християнства і завжди діяв для добра і користі своєї Батьківщини, і було у мене єдине бажання — бути їй опорою і захистом...

Пам'ятник І. Підкови
у Каневі
(скульптор П. Кулик)

Пам'ятник І. Підкови
у Черкасах
(скульптор П. Кулик)

Пам'ятник І. Підкови
у Львові
(скульптор П. Кулик)

2. ЯКИМИ МОРСЬКИМИ ПОХОДАМИ УСЛАВИЛИСЯ КОЗАКИ

Як козаки здійснювали морські походи? Що забезпечувало високу ефективність таких походів?

Військова майстерність козаків виявлялася і в морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжній козак — той, хто випробував себе в морських боях. Морські походи запорожців на віддалені території були яскравим прикладом наступальної стратегії і підривали воєнну міць турків.

¹ Жовнір — солдат тогочасної польської армії.

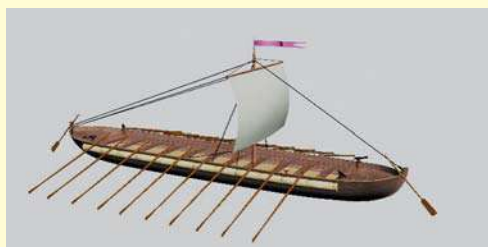

Для морських походів необхідні човни, які б витримували морську хвилю і при цьому були відносно невеликими й легкими для маскуван-ня у плавнях і вузьких річкових протоках. Дно такого човна мало бути пласким: для зручності перетягування суходолом. Так з'явився човен, який увійшов в історію українського судноплавства під назвою «чайка».

Козацька чайка — це човен у вигляді величезної видовбаної колоди (з верби або липи), борти якої обшиті дошками. Завдовжки судно 15,5–21,5 м, завширшки і заввишки (по бортах) — до 4 м. На чайці за умов гарної погоди та зустрічного вітру ставилось вітрило. Судна пересувалися за допомогою весел, для чого вздовж кожного борту сиділи 10–15 веслярів. Усього в чайці вміщувалося до 70 осіб. До бортів кріпилися в'язки очерету, які підтримували судно на поверхні моря навіть у тому випадку, якщо чайка наповнювалася водою. Харчові запаси зберігались у бочках. Як свідчать сучасники, у будівництві чайок брали участь до 60-ти майстрів. Споруджувалося судно протягом двох тижнів.

Як будували чайку? Як саме чайка сприяла в досягненні мети козаків?

Козацька чайка XVI–XVII ст.; артилерія чайки (3D-реконструкції)

У далекий морський похід збиралось 80–100 козацьких суден. Кожний човен, екіпаж якого складав 50–70 осіб, був обладнаний 4–6 дрібнокаліберними гарматами (фальконетами). Кожен козак мав дві рушниці й шаблю. Така ескадра вважалася грізною силою, адже козаки зазвичай напали раптово, не даючи противнику можливості зосередити свої сили.

Козаки ретельно готувалися до морських походів. Окрім зброї та військових припасів, запорожці запасалися одягом і харчовими продуктами. Категорично заборонялося брати алкогольні напої — на порушника чекала смертна кара. Служба на чайці була фізично важкою, тому козаки веслували позмінно. Морська служба вимагала від екіпажу великого психічного й фізичного напруження. Тому перед походом проводили суворий відбір людей: козаків, неспроможних витримати таку службу, не брали в морський похід.

Найефективнішим способом нападу козацьких чайок на турецькі кораблі був абордаж. Група суден, маневруючи, примушувала атакований корабель розпоршувати артилерійський вогонь. У лічені хвилини, коли ворожі пушкарі готували гармати для чергових пострілів, чайки з блискавичною швидкістю підходили до корабля. Оскільки ядра з гармат,

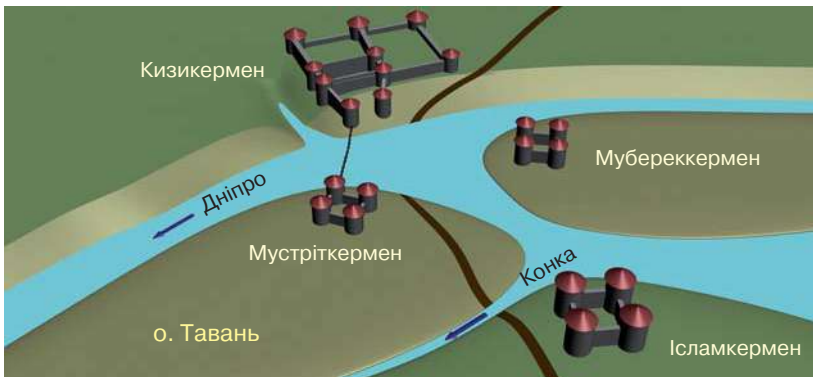
розставлених на палубі турецького судна, тепер пролітали вище чайок, не завдаючи їм шкоди, козаки відразу видиралися на палубу і вступали в бій.

Найперші писемні згадки про дії козацького флоту сягають 1492 року. Саме тоді кримський хан скаржився, що кияни і черкаські розбили татарський корабель. Наступного року вже турецький султан скаржився Польщі, що козаки зруйнували турецьку фортецю Очаків.

Козацький флот складався на той час із кількох сотень чайок. Основним напрямком козацького наступу стали береги Малої Азії. Козацькі походи мали на меті послаблення економічної та військової могутності Туреччини і звільнення з турецько-татарської неволі бранців.

Знайдіть на карті 2 «Суходольні та морські походи запорожців» напрямки і маршрути військових походів козаків. На основі тексту та малюнка розкажіть, як козаки пробивалися Дніпром через турецькі укріплення до моря.

Переправа через Дніпро біля о. Тавань. Турецькі фортеці, що контролювали судноплавство й переправу (3D-реконструкція)

Перше десятиліття XVII ст. вважається добою **«героїчних походів козаків»**. Початком великих морських походів вважається 1602 рік, коли на тридцятьох чайках і кількох трофейних галерах козаки прийшли під Кілію і розгромили турецький флот.

У 1606 р. козацьке військо напало на турецький флот і розгромило його, захопивши 10 турецьких галер. Особливу винахідливість виявили козаки, коли брали Варну — неприступну з моря фортецю. Вивчивши місцевість, козаки піднялися річкою вгору за течією, обійшли місто-фортецю й відкрили вогонь із гармат і мушкетів. Штурм Варни завершився розгромом берегових укріплень і знищенням усіх турецьких кораблів, які стояли на рейді.

Розлючений султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом від фортеці Кизикермен. Серед Дніпра залишили «браму», на яку з фортечних веж навели гармати. Та запорожці і тут знайшли вихід. Підпливши вночі, вони пускали Дніпром поперед себе дерева, до яких прив'язували ланцюги й інші металеві предмети. Ці дерева з грюкотом ударялись об ланцюги. У темряві турки відчайдушно вели тривалу стрілянину. Коли все вщухало, запорожці розривали ланцюг і швидко проходили крізь «браму» у відкрите море.

У 1608 р. запорожці захопили Перекоп та зруйнували його фортецю. Наступного року козацьке військо ввійшло на 16 чайках у гирло Дунаю, спалило дунайські фортеці — Кілію, Ізмаїл, Білгород.

У 1613 р. козаки здійснили два походи на турецьке узбережжя, а в гирлі Дніпра розбили турецьку флотилію та захопили шість ворожих галер.

Якою була тактика козаків у морських битвах?

Інженер і картограф Гійом Левассер де Боплан про наступальну тактику козаків у морських битвах

Аколи вони наткнуться на якісь турецькі галери чи інші судна, то переслідують їх, нападають на них і беруть штурмом. Ось як це відбувається: їхні судна виступають з води не більше як на 2,5 стопи, тому вони помічають судно або галеру раніше, ніж можуть бути помічені самі. Далі вони опускають на своєму човні щоглу і визначають напрям вітру, намагаючись плисти так, щоб сонце до вечора було у них за спиною. За годину перед заходом сонця вони з силою гребуть до судна чи галери, доки не опиняться на відстані... і звідти стережуть їх, боячись втратити з поля зору. Потім десь біля півночі (подавши сигнал), вони щосили веслюють до судна, половина команди готова до бою, тільки й чекає, коли судно настільки наблизиться, щоб стрибнути на нього. Ті, що на судні, дуже дивуються, побачивши, що на них напало 80 чи 100 човнів, з яких сиплються люди, одразу ж захоплюючи корабель.

Наступного року на 40 чайках козаки вирушили до берегів Туреччини. Вони захопили Трапезунд, узяли в облогу Синоп, оволоділи замком, вибили гарнізон і знищили військовий арсенал, спалили місто й турецькі кораблі, які стояли на рейді. За рік запорожці на 80 чайках пішли на Стамбул. Зійшовши на берег у столиці, вони спалили й спустошили все довкола. За наказом султана навздогін козакам вирушила турецька ескадра. Але козаки її розбили й захопили в полон турецького адмірала.

Навесні 1616 р. козаки знову вирушили в похід проти турків. У гирлі Дніпра на них уже чекав ворожий флот. Та він не витримав атаки запорожців і був ущент розгромлений. Козаки захопили півтора десятка галер і майже сотню човнів. Турецький воєначальник ледь устиг утекти морем. Очистивши Дніпровський лиман від ворогів, майже 4 тис. козаків висадилися під Кафою (нині Феодосія) — потужною турецькою фортецею та великим невільницьким ринком. За допомогою військових хитрощів запорожці пройшли за міські мури. Здобувши дві кам'яні цитаделі, заволоділи містом із приблизно 80-тисячним населенням та визволили кілька тисяч невільників. Восени козаки взяли штурмом Синоп і Трапезунд, де спалили 25 турецьких суден. У морській битві було розгромлено адміральську ескадру турецького флоту, потоплено три галери, забрано здобич в Ібрагім-паші, який саме повертався з походу на Січ.

У 1620 р. у морських походах загалом узяло участь майже 1500 чайок, а сутички з турками відбувалися з ранньої весни до пізньої осені.

Наступного року заново сформована після невдалого весняного походу флотилія козаків розгромила турецьку ескадру, потопивши 20 галер, а решту змусила втекти. Через три роки чотиритисячне військо козаків знову напало на Константинополь. Запорожці пограбували всі передмістя турецької столиці й спалили їх дощенту.

На основі тексту, ілюстрацій і документальних свідчень розкажіть про добу героїчних морських походів козаків.

Свідчення про походи козаків

Італійський мандрівник XVII ст. **П'єтро делла Валле**: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки... В усякому разі, вони зараз на Чорному морі є такою силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком його контролюватимуть...»

Еміддіо Дортеллі д'Асколі, префект Кафи: «На морі козаки спершу захоплювали маленькі судна і, захоплені успіхом, з кожним роком захоплювали все більші кораблі у великій кількості... жоден з кораблів, незалежно наскільки великим і добре озброєним він не був би, не є у безпеці, якщо на його нещастя він зустрінеться з ними, особливо на спокійному морі».

Гійом Левассер де Боплан, французький інженер: «Це люди (козаки), які часто, майже щороку, здійснюють наскоки на Евксінський Понт, завдаючи великої шкоди туркам. Не раз вони спустошували Крим... здобували Трапезунд і навіть доходили до... Константинополя, де винищували все вогнем і мечем; а потім верталися з багатою здобиччю і полоненими, переважно дітьми... У такі походи збиралися не більше 5–10 тисяч козаків; вони на диво щасливо перепливали море у своїх невеликих власноручно змайстрованих човнах».

Турецький літописець Наїма: «Можна впевнено сказати, що у всьому світі не знайти людей більш відважних, ніж запорізькі козаки. Вони своїм хистом і хоробрістю в морських битвах перевершують всі інші народи».

1 — О. Сластіон. Козацькі чайки під Константинополем;
2 — А. Орльонов. Козаки здобувають Кафу

Наслідками морських походів козацтва було послаблення турецько-татарської агресії вглиб українських земель, а також послаблення військової сили Туреччини й Криму та визволення великої кількості людей із турецько-татарської неволі.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були причини суходільних походів козаків?
2. Як були озброєні козаки і яку тактику вони застосовували?
3. Чому здійснювалися морські походи козаків?
4. Які морські походи здійснювали козаки на початку XVII ст.?
5. Що допомагало козакам перемагати регулярні війська інших держав?
6. Наведіть приклади козацької мужності і звитяги.
7. Чого вчить нас доба героїчних походів українського козацтва?
8. Які якості козаків ви хотіли б виховати в собі, а які вважаєте неприпустимими?

Домашнє завдання

1. Підготуйте презентацію «Героїчні походи запорозьких козаків».
2. Підготуйте повідомлення «Історичні місця України, пов'язані з перемогами козаків доби героїчних походів».

§ 14. ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА КОНАШЕВИЧА-САГАЙДАЧНОГО. ХОТИНСЬКА ВІЙНА 1621 р.

1. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ГЕТЬМАН ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ

Чому Петра Конашевича-Сагайдачного вважають видатним діячем української історії?

Із середини першого десятиліття XVII ст. майже всі великі морські та суходільні походи козаків очолював Петро Конашевич-Сагайдачний.

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1582–1622) — гетьман Війська Запорозького

Петро Конашевич-Сагайдачний походив з родини дрібного українського шляхтича із Самбора. Навчався в Острозькій академії. Наприкінці XVI ст. вирушив із Самбора на Запорожжя, де брав участь у численних походах козаків. Прозвисько Сагайдачний походить від слова «сагайдак», що означає «шкіряна торба, або дерев'яний футляр для стріл».

Він швидко здобув на Січі високий авторитет: став обозним і керував усією артилерією, згодом очолив січове товариство, ставши кошовим отаманом, а потім гетьманом Війська Запорозького. Упродовж 1616–1622 рр. чотири рази обирався *гетьманом* Війська Запорозького.

Помер від важкої рани, яку дістав у битві під Хотиним, і похований у Києво-Братському монастирі. Перед смертю Сагайдачний заповів своє майно на освітні, благодійні і релігійні цілі, зокрема Київському братству і Львівській братській школі.

За гетьманування Сагайдачного остаточно визначилися особливості устрою Війська Запорозького. Склалися такі органи козацького самоврядування: військова рада, рада старшини. Відбувся поділ товариства на полки та сотні на чолі з полковниками і сотниками.

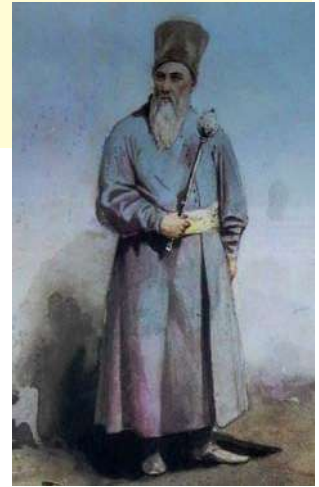
Як ви вважаєте, яке значення мала така діяльність гетьмана? До яких наслідків це привело?

Діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного щодо зміцнення війська

- систематично проводив його реорганізацію;
- звільняв порушників дисципліни;
- дбав про озброєння козаків;
- домігся, щоб кожен козак мав коня;
- проводив тренування й навчання війська;
- збільшив кількість чайок до 300

Сагайдачний відомий і діяльністю щодо захисту православ'я. Він з усім Військом Запорозьким був уписаний до Київського братства, з яким підтримував тісні стосунки і якому надавав значну матеріальну допомогу.

Відзначався Сагайдачний і дипломатичними здібностями. За його гетьманування Військо Запорозьке ввійшло до Європейської ліги боротьби проти Порти. Задля створення могутньої антитурецької коаліції, провідна роль у якій мала належати козацькій республіці, Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московською державою, Грузією, Іраном.

С. Васильківський.
Гетьман Конашевич-Сагайдачний

Чи пов'язана подія, зображена на малюнку, з участю козацтва в антитурецькій коаліції? Чому? Якій державі належало місто Кафа?

Л. і С. Голембовські, С. Білостоцький. Штурм козаками Сагайдачного Кафи 1616 р.

Сагайдачний розумів, що в політиці не все вирішують силою зброї. За це його поважали при королівському дворі, адже вперше поляки мали справу з ватажком, із яким можна вести переговори і який мав авторитет у козацькому середовищі. При цьому, залишаючись зовні вірним королю, гетьман неухильно відстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, Сагайдачний вдавався до нових і нових атак, що загостило відносини між Османською імперією та Польщею аж до стану війни. Такий стан справ був на користь козацтву: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася ліквідувати козацтво — свого союзника в боротьбі проти турків.

Діяльність Сагайдачного як козацького лідера та захисника православія неможливо переоцінити. Завдяки його діяльності Київ відновив своє значення релігійного, а відтак і духовного центру України. Гучні звитяги козаків у походах та війнах сприяли зростанню міжнародного авторитету козацтва.

2. ЯКОЮ БУЛА РОЛЬ КОЗАКІВ У МОСКОВСЬКОМУ ПОХОДІ

За текстом складіть 2–3 запитання, серед яких можуть бути відкриті й закриті¹. Попрацюйте над запитаннями в парах. Найцікавіші запитання представте класові.

Одна з найвизначніших подій у житті Сагайдачного — так званий **Московський похід 1618 р.** У 1617 р. Польща розпочала війну з Московською державою, щоб здобути обіцяну боярами королевичу Владиславу царську корону. Король запросив козаків до участі у поході. Петро Сагайдачний в обмін на участь 20 тис. війська домігся від короля обіцянки про збільшення козацького реєстру. У поході були зацікавлені й козаки, адже вони ніколи не відмовлялися від можливості захопити військову здобич.

За інформацією козацької розвідки, більшість московських військ зосереджувалася на смоленському напрямі, тому Сагайдачний обрав шлях від Путивля відразу на Москву. У червні 1618 р. козацьке військо на чолі з Сагайдачним виступило в похід із берегів Росі. Захопивши низку московських міст, воно отаборилося неподалік від столиці царства. Повідомляючи королевича про свої військові успіхи, Сагайдачний у листі зазначав: «Козаки багато міст, містечок, замків знесли, де Москва військо збирала, почувши, розгромили і майже всі їхні сили рязанські, яких велику кількість звідти до столиці сподівалися, скупчуватися не допускали...». Козацькі загони блокували шляхи, що поєднували столицю з південними територіями держави.

¹ *Закриті запитання* — ті, відповіді на які можна знайти у тексті. *Відкриті* — ті, на які може бути кілька відповідей, зокрема і на основі додаткової інформації.

На початку жовтня запорозькі полки під командуванням Сагайдачного рушили на Москву. Поблизу Донського монастиря (нині — Донська площа в Москві) московське військо спробувало зупинити козаків. Польський дипломат Якуб Собеський описав герць — змагання перед боєм — між козацьким гетьманом і московським воеводою Бутурліним¹: «Сам Сагайдачний вирвав списа в Бутурліна та, під'їжджаючи, ударив його тим пірначем, що його він отримав від королевича, і звалив з коня. Бо той Сагайдачний у цьому поході засвідчив свою видатну мужність». На інших московських воевод «найшов жах великий», і вони відступили за мури Кремля.

Заохочені успіхом, запорожці вирушили під Тушино, щоб об'єднатися із посполитим військом. На військовій раді вирішили розпочати штурм Москви вночі напередодні свята Покрови. Але про час штурму повідомили московському командуванню, що змусило козаків відмовитися від нього. Сагайдачний відійшов від Москви, проте продовжував успішні військові дії.

Унаслідок військових невдач московський уряд погодився на перемир'я. Мирну угоду між Московією та Річчю Посполитою було підписано **1 грудня 1618 р.** в с. Деуліно. Річ Посполита отримала білоруські й українські землі (Смоленську, Чернігівську та Новгород-Сіверську), які до того були під владою Москви. Окрім того, король офіційно утвердив за собою право претендувати на московський престол.

3. ЧОМУ ПАМ'ЯТАЄМО ХОТИНСЬКУ ВІЙНУ

Завдяки чому козакам вдалося отримати перемогу під Хотиним?

На початку XVII ст. загострився конфлікт між Османською імперією та Річчю Посполитою. Турки прагнули захопити частину польських та українських земель і покласти край козацьким походам. Випробуванням сил ворогуючих держав стала Цецорська битва (назва походить від села, поруч з яким розгорталися бої), що відбулася на початку осені 1620 р. Битва завершилася розгромом війська Речі Посполитої та значними втратами збройних сил. Очільники польського війська недооцінили значення Війська Запорозького, і тому в битві брав участь лише невеликий загін запорожців. Сотнею козаків командував *Михайло Хмельницький* — батько майбутнього великого гетьмана. Він загинув у бою.

Наступного року османці вирішили закріпити свій успіх.

Який момент битви відображено на картині? Чому ви так вважаєте?

¹ За традицією козаки розпочинали бій «герцем», тобто двобоєм окремих сміливців або невеликих загонів.

В. Північкі. Цецорська битва 1620 р.

Чому і як розпочалася війна? Чому запорозьке військо вирішило взяти у ній участь?

Історик Ігор Підкова про початок Хотинської війни

Навесні 1621 р. султан Осман II, зібравши 150-тисячну армію з 60 гарматами і 4 бойовими слонами, рушив на Молдову. До турецького війська приєдналася 60-тисячна кримська орда. Опинившись у катастрофічному становищі, польський уряд звернувся по допомогу до козаків, обіцяючи їм розширити права і привілеї. Сейм ухвалив козацький реєстр у 20 тис. чол. з платнею 100 тис. злотих на рік. Козацька рада ухвалила виступити спільно з поляками за умови виконання польським урядом низки вимог, зокрема визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене Сагайдачним. Командувати козацьким військом у понад 40 тисяч осіб рада доручила Яцьку Нероді («Бородавці»).

Козацтво відразу включилося в активні бойові дії проти турків. Навесні 1621 р. на Чорному морі запорозький флот розпочав напад на турецькі судна, що прямували до майбутнього місця сухопутних воєнних дій. Запорожці потопили кілька десятків суден, зокрема 9 галер, які перевозили важкі штурмові гармати. Дії козаків значно ускладнили становище сухопутних османських сил.

Війна на суходолі розпочалася з просування військ Речі Посполитої Лівобережною Наддністрянщиною, де вони зазнавали нападів татарських загонів. Оскільки основні події розгорталися поблизу міста Хотин (у вересні **1621 р.**), то ця війна відома в історії як **Хотинська**.

Військо Речі Посполитої розташувалося під Хотином, де одразу почало споруджувати польові укріплення. Згодом сюди підійшли й козаки, основні сили яких отаборилися на березі Дністра, а окремі загоны розпочали рейди територією Молдови. До козацького табору повернувся Петро Сагайдачний, якого запорожці відразу обрали гетьманом.

Із підходом війська султана Османа II і між протиборчими сторонами розпочалися бойові дії. Турки заперкло атакували 40 тис. козаків і 35 тис. польських військ.

Під керівництвом Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Козацька тактика суттєво відрізнялася від військ Речі Посполитої, які переважно оборонялись. Козаки ж під Хотином прагнули діяти наступально. Саме тому основний тягар війни випав на них. Більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору. А знищення війська козаків султан уважав найголовнішим своїм завданням.

Наприкінці вересня турецько-татарське військо розпочало генеральний наступ на позиції війська Речі Посполитої, але ударами козацьких полків його було зупинено. Подальше протистояння для османців виявлялося безперспективним, особливо через нічні вилазки запорожців, які завдавали ворогу значних втрат та підривали його бойовий дух.

Утративши майже 80 тис. вояків, Осман II був змушений розпочати мирні переговори. Зрештою, Османська імперія та Річ Посполита уклали мирний договір, який поклав край Хотинській війні. Перемога союзних військ ліквідувала загрозу турецького поневолення українського, білоруського, польського та литовського народів і зупинила агресію Османської імперії у Східну Європу.

Розкажіть, спираючись на текст і ілюстрації, про хід і наслідки Хотинської війни.

П. Татарников. Хотинська битва 1621 р.

Меч, подарований Сагайдачному польським королем

Вирішальну роль у перемозі посполитих військ відіграло українське козацтво, очолюване Петром Конашевичем-Сагайдачним. На жаль, під час Хотинської війни 1621 р. гетьман отримав тяжке поранення і помер у Києві 1622 р.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Чим уславився гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний?
2. Чому козаки взяли участь у військових походах Речі Посполитої у 1618 та 1621 рр.?
3. У чому полягало значення Московського походу козаків?
4. Як розгортались події Хотинської війни?
5. Яку роль відігравав Петро Конашевич-Сагайдачний в історії українського козацтва першої чверті XVII ст.?
6. За ілюстраціями поясніть, як і чому в сучасній Україні вшановують пам'ять Петра Сагайдачного.

1

2

3

- 1 — О. Штанко. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний;
- 2 — пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному (встановлений 2008 р. в Севастополі, демонтований окупаційною владою 2014 р. і встановлений у м. Харкові);
- 3 — пам'ятник Петру Конашевичу-Сагайдачному в Києві

7. У чому полягає значення Хотинської війни?
8. Як в першій чверті XVII ст. змінилася роль козацтва в українському суспільстві?

Домашнє завдання

1. Складіть історичний портрет Петра Конашевича-Сагайдачного.
2. Висловіть власне ставлення до діяльності гетьмана Петра Сагайдачного. Свою думку аргументуйте.

Історичний калейдоскоп

Гордість українського флоту

Ім'ям «Гетьман Сагайдачний» названо флагманський фрегат — корабель ВМС України. Корабель включено у бойовий склад ВМС України 2 квітня 1993 року. 4 липня 1993 року на ньому було урочисто піднято військово-морський прапор.

Екіпаж «Гетьмана Сагайдачного» брав участь в антипіратських операціях «Океанський щит» та «Аталанта». Повертаючись на базу і проходячи протоку Босфор, екіпаж корабля незвичним способом підтвердив вірність українському народу. Моряки вишикувались на палубі у вигляді міжнародного розпізнавального знака України — «UA».

§ 15. Практичне заняття. УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

1. У ЧОМУ ПРОЯВЛЯЛОСЯ ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО КОЗАКІВ

На основі тексту та джерел визначте, війська яких родів створили козаки і чим вони були озброєні.

Запорозьке військо поділялося на піхоту, кінноту, артилерію. Козаки-піхотинці здобули неперевершену славу в Європі. Піхота майстерно билася з ворогами на суходолі, шикуючись зазвичай у три шеренги. Перша — стріляла, друга — подавала, а третя — заряджала рушниці. Запорозька піхота воювала і на морі у складі славнозвісних вітрильно-веслових козацьких флотилій.

Кіннота в запорожців була менш численна за піхоту, але і її дії відзначалися військовою майстерністю. Запорозька кіннота вела наступ так званою «лавою», шикуючись півколом, атакуючи в такий спосіб ворога не лише з фронту, а й з флангів.

Козаки були озброєні шаблями й списами, а також вогнепальною зброєю — мушкетами, пістолями, рушницями. Запорожців називали «рушничним військом». Крім того, у козаків були також бойові молоти, якірці та рогульки — їх застосовували проти ворожої кінноти. Хоча в меншій кількості, ніж рушниці, але козаки використовували й луки. Адже лук стріляв набагато швидше за тодішню рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання вогнепальної зброї.

Окрім зброї і належної амуніції, кожен вояк мав сокиру, косу, лопату, мотузки, щоб насипати вали й будувати укріплення, а також зв'язувати вози в табір. На кожні 5–10 козаків був один віз, який перевозив зброю, боеприпаси, продукти, фураж для коней, лопати, сокири, пилки та інше. На окремих возах перевозили гармати.

Історик Дмитро Яворницький про зброю козаків

Уся вогнепальна й холодна зброя, вживана козаками, була частково власного виробу, а частково — чужого. Холодну зброю найчастіше виготовляли в Січі...

За свідченнями багатьох письменників минулих століть, кожен запорожець, ідучи в похід, брав із собою 5 чи 6 рушниць... Немало було в запорожців і рухомих гармат. Так, якщо запорожці виступали в морський похід середньою кількістю в 60 і найбільшою в 300 чайок, кожна з яких була озброєна 4–6 фальконетами, то отримаємо від 240 до 1800 залізних пересувних фальконетів.

Козацька зброя: ручна зброя, порохівниці, артилерія (фальконети на вертлюгах та ожига — багатоствольна гармата)

На основі тексту та джерел схарактеризуйте тактику Запорозького війська.

Похідний порядок козацького війська будувався за всіма правилами тогочасного військового мистецтва. Першим рухався козацький розвідувальний загін. За ним — загін кінноти, якому передували роз'їзди охоронної розвідки. На відстані 11–15 км за передовим загonom ішли під захистом табору головні сили війська. Своєю чергою від табору на відстані 2–3 км висилали дозори фронтальної і бокової сторожової охорони. Козаки добре вміли будувати земляні укріплення. Вони блискавично споруджували вали, засіки, шанці, редути.

Під час битви у центрі бойового порядку ставала кіннота, вишикувана в три-чотири шеренги. На флангах піхота ставала в три шеренги і, ведучи невпинний вогонь із гармат та мушкетів, підтримувала атаку кінноти. Між окремими піхотними підрозділами ставили легкі гармати.

Запорожцям були відомі досить складні бойові прийоми: лава, трикутник або колони — під час атаки, тришеренговий стрій — під час оборони. Навальне охоплення ворога з флангів, вихід йому в тил, створення резерву та засідки, раптовість удару та вмiле використання рельєфу місцевості — характерні риси військового мистецтва запорозьких козаків.

Французький офіцер П'єр Шевальє про тактику козаків

Щодо способу ведення війни на суходолі, то козаки ліпші піхотинці, ніж кіннотники; вони витривалі й невтомні, підкоряються своїм керівникам, з надзвичайною вправністю виконують земляні роботи та укріплюються не лише за допомогою шанців, а також використовують свої вози на марші. Вони такі сильні за цими пересувними укріпленнями, конче потрібними на безлюдних степах, де раз у раз наскакують татари, що тисяча козаків, захищена так, чинить опір шести тисячам невірних, які зовсім не злазять з коней і яких затримує будь-який рив чи найменша перепона.

Історик Дмитро Яворницький про тактику козаків

Табором рухалися запорожці, переслідуючи ворога у відкритому степу; табором виходили вони на бій і табором захищалися від натиску неприятеля. Мовою козаків, табором звали чотирикутний чи круглий ряд возів, розташованих певним чином для захисту війська, яке було всередині укріплення; у німців цей спосіб захисту звався вагенбургом.

Щоб улаштувати табір, козаки ставили кілька возів у ряд, скріплювали їх колесо до колеса залізними ланцюгами, піднімали вгору, мов списи, голоблі, а всередині, між возами, робили так звані долки, тобто глибокі улоговини, по кутах ставили гармати і замкнувши таким укріпленням піхоту, а часом і кінноту, стійко й мужньо відстрілювалися з нього, мов із найміцнішої фортеці.

Іноді навколо табору запорожці робили ще рови, вали і вовчі ями... У влаштуванні таких таборів запорізькі козаки, за свідченням сучасника, були справді неперевершеними майстрами.

З кінця XVI ст. козаки здійснювали фактично щорічні морські походи, нерідко й по кілька разів на рік. До таких походів вони ретельно готувалися, збирали припаси, зброю, будматеріали. Якщо в XV–XVI ст. козаки билися з турецькими кораблями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. — у відкритому морі.

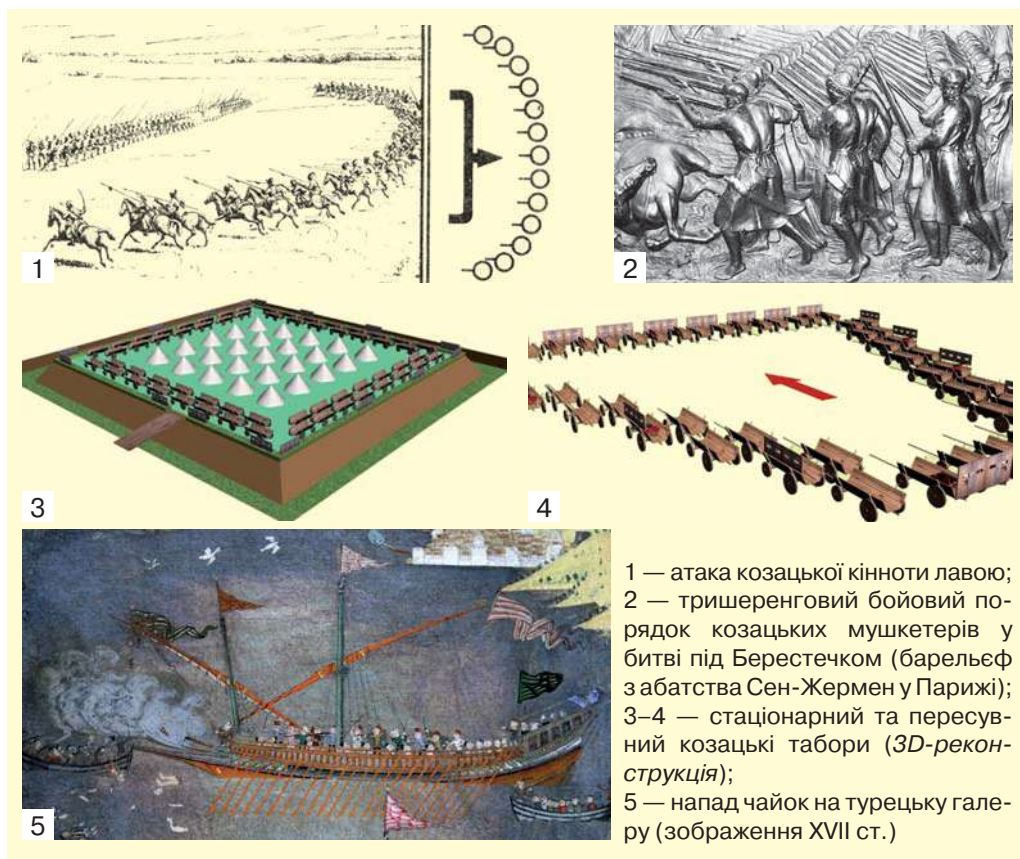
У плавнях козаки нападали зазвичай із засідки, ховаючись в очереті, у морі — намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі або проти сонця. Якщо такої можливості не було, атакували подібно до кінної лави. Під час атаки частина вояків сідала за весла, а частина обстрілювала ворога. Наблизившись до ворожого судна, козаки брали його на бордаж.

Якщо напасти раптово не вдавалося, козаки змінювали тактику. Вони причалювали до пустельних берегів, відсиджувалися там, а вже потім із суходолу брали «на шаблю» якесь турецьке місто, громили його берегову охорону. У здобутих містах запорожці довго не затримувалися, швидко вантажили трофеї і виходили в море.

Коли розвідка сповіщала про турецьку засідку на Дніпрі, козаки при-топлювали свої чайки, залишали біля них кількох джур і досвідчених «товаришів», а самі вирушали в обхід. За потреби уже через кілька днів козацький флот знову поставав у повній силі.

Турки намагалися уникати бою з козаками поблизу берегів, оскільки тоді маневреність чайок залишала для них мало шансів на перемогу. Коли ж випадало зіткнутися у відкритому морі, то запорожці починали «крутити веремію». Вони на повній швидкості підходили до турецьких суден, давали залп із гармат і рушниць, а тоді відходили. Маневр повторювали вдруге, втретє, але вже з інших позицій. Траплялося, що всією армадою атакували тільки один турецький корабель, завдаючи йому значних пошкоджень. Оговтавшись, турки готувалися до «веремії», а козаки бралися дати вирішальний бій.

Нерідко, захопивши кілька турецьких суден, козаки використовували їхню вогневу міць супроти противника, примушуючи його відступати. Коли ж це не вдавалося, то самі налягали на весла й тікали.

1 — атака козацької кінноти лавою; 2 — тришеренговий бойовий порядок козацьких мушкетерів у битві під Берестечком (барельєф з абатства Сен-Жермен у Парижі); 3–4 — стаціонарний та пересувний козацькі табори (3D-реконструкція); 5 — напад чайок на турецьку галеру (зображення XVII ст.)

Турки постійно влаштовували різноманітні засідки, аби захопити козаків, коли ті поверталися з походів. Однак уникнути цього допомагала добре налагоджена розвідка, яка знала практично про всі наміри ворога. Коли ж на вході до гирла Дніпра турецьку оборону прорвати не вдавалося, козаки волоком перетягували кожен чайку через суходіл, після чого через 2–3 дні опинялися вище турецької засідки і поверталися на Січ.

2. ЯКІ БУЛИ ТРАДИЦІЇ КОЗАЦТВА

Про які звичаї та традиції козаків ви дізналися з документів? Які з них ви вважали б за потрібне відродити сьогодні?

Французький мандрівник Жан Бенуа Шерер про звичаї і традиції запорожців (1788 р.)

Запорозькі козаки носять як відмінний знак на маківці голови чуб, великий, наче жмуток пір'я. Решту голови вони голять... Якщо один козак має таку злостивість, що вб'є другого з умисним наміром, то його кладуть на тіло вбитого і їх ховають в одній могилі. Цей звичай зберігався в запорозьких козаків аж до кінця їх існування.

У запорожців курені стоять завжди відчинені. Будь-який мандрівник чи перехожий може туди зайти і з'їсти все, що він знайде їстівного, якщо навіть нікого немає вдома... але він не може нічого забрати з собою... А хто знайде яку-небудь річ на Січі, має прив'язати свою знахідку до високого стовпа й лишити її там протягом трьох днів, після того, якщо не з'явиться її власник, він може вважати її своєю. Та якщо він забере річ, не виставивши її на огляд, і не відкриється, тоді його самого прив'язують до високого стовпа посередині майдану й кладуть поряд чимало кияв. Кожен, хто проходить повз прив'язаного, повинен узяти кия і тричі вдарити винного. І якщо навіть перший удар стане смертельним, то ніхто не докорятиме, а всі негайно схвалять цю дію оглєсками.

Історик Дмитро Яворницький про традиції козацтва

Ряд із гостинністю й привітністю запорізькі козаки ставили особисту чесність щодо ворогів православної віри як на війні, так і у себе на Запоріжжі. «Хоча в Січі, — розповідає католицький патер Китович, — жили люди різного стану — втікачі й відступники від усіх релігій, але там панувала така чесність і така безпека, що приїжджі з товарами, чи за товарами, чи за якими-сь іншими справами люди не боялися й волосини втратити зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боячись, що їх украдуть. Будь-який злочин проти чиеїсь чесності, гостя чи січового мешканця негайно карали смертю».

...Военну здобич запорізькі козаки ділили між усіма членами товариства порівну, нерухоме майно козаків було, в принципі, власністю всього війська.

Козацький суд

3. ЧИМ ВИРІЗНЯВСЯ КОЗАЦЬКИЙ ПОБУТ

Опрацювавши наведені матеріали, опишіть зовнішність, житло, одяг, їжу козаків, їхні способи лікування, господарську діяльність.

Історик Дмитро Яворницький про головні риси і побут запорозьких козаків

За описами сучасників, козаки переважно були середнього зросту, плечисті, ставні, міцні, сильні, на обличчі повні, округлі, а від літньої спеки й степового повітря смагляві.

Життя запорізьких козаків у самій Січі й життя в зимівниках значно різнилися. В Січі жили нежонаті козаки... зовсім не допускали в Січ жінок, будь вона навіть матір'ю чи сестрою.

...Січовий козак зовсім не був хліборобом чи торговцем: обробляти землю за безперервної війни він не міг; займатися торгівлею вважав принизливим для себе...

Цілком інакше складалося життя козаків-зимівчан, котрі жили у степу. Зимівниками на Запоріжжі називали невеликі хутори чи фільварки, в яких «мешканці мали худобу і завжди жили з нею, а в деяких утримували й риболовлю». В кожному зимівнику було дві-три хати для людей і різні господарські будівлі; хати будували часом з рубленого дерева, часом плетені з хмизу й обмазані глиною. В середині кожної хати була кімната й окрема комора; хати будували серед великого подвір'я, оточеного тином або частоколом; на подвір'ї були хліви, клуні, стайні, льохи або погреби, омшаники або зимові приміщення для бджіл.

З матеріалів клубу «Козак-Мамай»

На Січі козаки мешкали в казармах — куренях. Вони зазвичай поділялися на дві частини — сіни та житлову частину — приміщення. В середині стояв довгий стіл з лавами, а попід стінами були дерев'яні помости для снання. На покуті ставили ікони, лампадки та карнавку для грошей на купівлю продуктів, на стінах розвішували зброю. Такий курінь міг уміщувати до 150 козаків.

...Харчувалися козаки колективно, страву готували тричі на день у великих казанах. Варив їжу курінний кухар. Страви розливали у ваганки (дерев'яні миски), напої наливали у коновки, на які вішали михайлики (черпаки). Звичайно готували: саламаху — густо зварене на воді житнє борошно; тетерю — зварене на квасі пшоно; щербу — рідко зварене борошно на риб'ячій юшці.

Риба була найголовнішим продуктом харчування — варена, сушена та в'ялена, вживали кав'яр — солену ікру. Мамалигу (кукурудзяну кашу) вживали з бринзою, пастроною. Хліб не пекли, а вживали пшеничні коржі — загреби.

...Козаки носили простий та зручний одяг крою східного походження. Традиційно носили сорочку, шаровари, пояси, жупани, киреї чи сіряки (верхній розстібний одяг), високі шапки та чоботи з м'якої шкіри. Було у козаків і хороше вбрання, яке носили на релігійні свята.

Гійом Левассер де Боплан про лікування у козаків

Я бачив козаків, хворих на лихоманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпіл з горілкою, усе добре розмішували і випивали, а потім лягали спати, щоб уранці прокинутися цілком здоровими. У мене був візник, який не раз це робив і одужував завдяки цим лікам, про які не здогадуються ні лікарі, ні аптекарі. Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким самим результатом.

Теж неодноразово я бачив, як вони, поранені стрілою, перебуваючи далеко від хірургів, перев'язували себе жменюю землі, змішаною в долоні з дешицею власної слини, і це заліковувало так добре, як найкращий бальзам.

1

2

3

4

- 1 — А. Монастирський. Запорожець;
 2 — М. Струнников. Козак з люлькою;
 3 — І. Рєпін. Фрагмент картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану»;
 4 — Н. Папірна, О. Кулаков. Запорозький гопак

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі:

1. Що нового дізналися на уроці?
2. Що вам сподобалося?
3. Що вразило?
4. Про що ви хотіли б дізнатися більше, а про що — розповісти іншим?

§ 16. ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ

1. ЯК РОЗГОРТАЛАСЯ БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ІЄРАРХІЇ

Чому на початку XVII ст. розгорнулася боротьба за відновлення православної ієрархії? Якими були її наслідки для тогочасного українського суспільства?

На противагу польській владі, яка підтримувала унійну церкву, серед суспільно активних кіл української шляхти, духовенства, міщан та козаків сформувався рух за власну конфесійну окремішність.

На початку XVII ст. за Києво-Печерським монастирем було визнано право не підкорятися уніатському митрополитові. Монастир став центром православ'я. Було ініційовано заснування друкарні при монастирі та створення у Києві братства й братської школи. Благодійниця Галшка Гулевичівна подарувала свій двір у Києві для організації школи для дітей.

На початку 1616 р. було укладено акт про заснування **Київського Богоявленського братства**, до якого записалося багато осіб з духовництва, шляхти, міщан. Згодом братство поповнили й козаки на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним, що давало право Війську Запорозькому опікуватися ним.

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть про створення Київського братства.

1

2

3

1 — В. Кравченко. Галшка Гулевичівна;

2 — будинок Галшки Гулевичівни — вигляд внутрішнього двору;

3 — Братський монастир (Богоявленський монастир)

Київська православна верхівка розробила план відновлення православної ієрархії Київської митрополії. Було вирішено звернутися до патріарха Єрусалимського Феодана III з проханням про дозвіл на висвя-

Л. Кіліан.
Феофан III. Гравюра XVII ст.

Згодом, таємно від польської влади, у Братській церкві на Подолі патріарх висвятив православних митрополита і єпископів. Митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі став *Іов Борецький*; єпископом Володимирським та Берестейським — *Єзекиїл (Йосиф) Курцевич* — архімандрит Трахтемирівського монастиря; архієпископом Полоцьким, Мстиславським і Вітебським — *Мелетій Смотрицький* — чернець Віленського монастиря Святого Духа.

Польська влада не стала йти на відкритий конфлікт із православними, зважаючи на загострення відносин з Османською імперією. Навпаки, король Сигізмунд III звернувся до Феофана III, аби той закликав козаків Війська Запорозького дати збройну відсіч султанові Осману II, який готувався до нападу на Річ Посполиту. Згодом, коли задумане було досягнуто, король знову відмовився від підтримки православ'я і наказав заарештувати Іова Борецького та Мелетія Смотрицького за фальшивим звинуваченням у зраді на користь османців. Невдовзі православні відповіли на ці звинувачення протестами та посиленням політичної боротьби з метою домогтися від польської влади визнання відновленої православної церковної ієрархії.

чення православних архієреїв¹ і збільшення їх кількості, чого не дозволяла Берестейська унія. У березні 1620 р. патріарх Єрусалимський прибув зі своєю свитою до Києва. Він розгорнув активну діяльність: брав участь у богослужіннях у багатьох київських храмах, видавав патріарші грамоти, спрямовані на зміцнення братського руху в Україні тощо. Представники українського православного духовенства, зокрема *Іов Борецький* — ігумен Київського Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, а також депутації від Київського Богоявленського братства і від Війська Запорозького наполегливо прохали Феофана III висвятити православних архієреїв. Після недовгих роздумів, він погодився і надіслав грамоти до всіх православних Речі Посполитої про обрання кандидатур, гідних єпископського сану.

Іов Борецький.
Зображення на прибраному мурі Михайлівського Золотоверхого монастиря (м. Київ)

¹ *Архієрей* — особа, що посідає вищі посади у церкві.

На основі тексту визначте, проти чого і чому протестує Іов Борецький. Чого вимагає від влади?

Із «Протестації» (1621) Іова Борецького

Ми, що приєдналися до Корони, зазнаємо утисків віри. Звинувачують нас у заколотах, щодо яких ми чисті... Ми не бунтівники, ми взяли за те, що мали раніше, що нам наші предки залишили... — Божі закони й звичаї, а ще й шістсотлітню традицію.

Вже більше 25 років ми просимо на сеймах, щоб нашій Церкві дарована була належна їй свобода і вольність, але замість цього бачимо права наші і вольності порушеними.

2. ЯКІ РЕФОРМИ ПРОВІВ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО МОГИЛА

Яку мету ставив Петро Могила, реформуючи відновлену православну церкву?

Петро Могила (1596–1647)

Петро Могила — церковний і культурно-освітній діяч, митрополит Київський, Галицький і всієї Русі був сином молдовського господаря Симеона Могили та угорської князівни. Після втрати молдовського престолу сім'я переїхала до Речі Посполитої. Петро Могила здобув найкращу на той час освіту та набув військових навичок.

Свою кар'єру він розпочав при дворі київського воєводи, коронного гетьмана, а потім і канцлера Станіслава Жолкевського. Брав участь у Цедорській битві та Хотинській війні. Проте надав перевагу не військовій, а духовній діяльності. Ставши архімандритом Києво-Печерської лаври, спрямував свою діяльність на захист володінь Лаври та відновлення її святинь, організацію чернечого життя. Особливого значення надавав освіті.

У 1631 р. заснував при лаврському Свято-Троїцькому монастирі школу, запросивши зі Львова для викладання високоосвічених священнослужителів — Ісаю Трофимовича-Козловського та Сильвестра Косова. На основі злиття цієї школи з Київською братською розпочав свою діяльність колегіум, названий на його честь Могилянським.

Зусилля Петра Могили привели до того, що новообраний король Владислав IV Ваза пішов на поступки й узаконив православну церкву.

Невідомий художник.
Портрет митрополита
Петра Могили

З якою метою видано королівський документ? Які наслідки він мав для православної церкви?

Із «Пунктів заспокоєння обивателів Корони і Великого Князівства Литовського руського народу грецької релігії»

«**р**уському народові релігії грецької надається можливість вільно відправляти богослужіння, адмініструвати церквами, будувати церкви, шпиталі, школи й друкарні, посідати посади по всіх містах; братства з їхніми церквами залишаються при них... Король призначить комісарів — двох католиків і двох православних, які об'їдуть міста і села та встановлять кількість православних і уніятів, відповідно до яких розподілять святині на місцях... які до Києва відносяться монастирі та церкви, за винятком Видубицького монастиря, залишаються за не-уніятами... Кожний вільно вибирає: хто не бажає унії, переходить до пастиря не-уніята; навпаки, хто хоче прийняти унію, переходить до унійного владики... Обидві сторони повинні жити між собою в спокої. Винні в насильстві каратимуться як порушники громадського спокою».

На чолі православної церкви король бажав бачити людину, лояльну і наближену до польських впливових кіл, і вважав такою особою Петра Могила. Висвячення нового митрополита відбулося у Львові в 1632 р., і згодом він прибув до Києва.

Ставши митрополитом, Петро Могила розпочав реорганізацію церковного життя. Зібрав і організував учених богословів, перекладачів, редакторів, письменників, з якими розробляв і впроваджував реформи. До цього гуртка входили Ісає (Трофимович-Козловський), Сильвестр (Косов) та інші.

Митрополит змінив діяльність Києво-Печерської друкарні, запровадивши книгодрукування польською і латинською мовами, що сприяло збільшенню кількості й оновленню змісту церковних книжок. Видавались як книги, необхідні для літургійної служби, проповідей («Служебник», «Євангеліє учительне» та ін.), так і вірші, полемічні твори. Разом зі своїми соратниками митрополит Петро Могила виклав основні положення православного вчення «Православне сповідання віри», яке було прийняте багатьма православними церквами. Ним були запроваджені заходи для зміцнення дисципліни та контролю над виконанням пастирських обов'язків священнослужителів. Обов'язковим стало проголошення священиками виховних проповідей для парафіян по неділях і в свята. Було запроваджено поділ на єпархії, нагляд за діяльністю яких мали здійснювати митрополичі спостерігачі й духовний суд. Обмежувалися права магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. Поступово поверталось майно й землі Українській православній церкві.

За його ініціативи відновлювалися православні святині — Софійський собор, Свято-Михайлівський собор Видубицького Свято-Михайлівського монастиря, церкви — Десятинна, побудована на фундаменті давньоруської Десятинної церкви, Спаса на Берестові, для розпису якої

були запрошені грецькі майстри. На одній із фресок цієї церкви зображений сам митрополит.

Петро Могила уславився і як видатний богослов. В умовах розколу суспільства на противників і прихильників унії він підтримував ідею примирення.

Петро Могила закликав співвітчизників творити добрі справи, не шкодувати коштів на оздобу церков, шкіль, підтримувати своїх духовних служителів, сиріт, убогих, утверджував ці принципи високого духовного служіння своїм життям і діяльністю. Значні кошти митрополит заповів Київському колегіуму, йому ж передав свою велику бібліотеку. Іншу частину свого майна заповів Києво-Печерському та іншим монастирям, церквам, шпиталям. Сучасники називали його «безцінним надбанням руського народу».

Петра Могили було поховано в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Реформи Петра Могили вивели українську православну церкву з кризи, піднесли її авторитет у суспільстві та православному світі. Його зусиллями був покладений початок школі вищого типу, яка з часом здобула статус академії.

Чому і як сучасна Україна вшановує пам'ять Петра Могили? Поясніть, скориставшись ілюстраціями.

1

2

3

4

- 1 — нагрудний знак «Петро Могила» — відзнака Міністерства освіти і науки України за значний внесок у розвиток вищої освіти;
- 2 — церковна відзнака «Святитель Петро Могила»;
- 3 — ювілейна монета «Петро Могила» Національного банку України номіналом 10 гривень;
- 4 — пам'ятники Петру Могили

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і як було засновано Київське Богоявленське братство?
2. Хто і коли ініціював висвячення православних владик?
3. Коли і на яких умовах було визнано православну ієрархію польською владою?
4. Які реформи провів Петро Могила?
5. Чому король не відразу сприйняв новий православний єпископат?
6. Чому польська влада погодилася з відновленням православної ієрархії?
7. Яке значення мало відновлення православної ієрархії?
8. Як ви оцінюєте діяльність Петра Могили? Аргументуйте власну думку.

Домашнє завдання

1. Поясніть, як книга «Летургіаріон...» пов'язана з діяльністю Петра Могили.
2. Підготуйте повідомлення про діяльність Галшки Гулевичівни, скориставшись ілюстраціями.

Петро Могила.
«Летургіаріон си єсть
Службникъ...» — Київ,
друкарня Києво-
Печерської лаври, 1639 р.
Перший аркуш

Поштова марка 1999 р.
із зображенням
Галшки Гулевичівни

Монета Національного банку
України номіналом 2 гривні,
присвячена Галшці Гулевичівні

3. Складіть історичний портрет Петра Могили.

§ 17. КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х рр. XVII ст.

1. ЧОМУ І ЯК РОЗГОРТАЛИСЬ КОЗАЦЬКО-СЕЛЯНСЬКІ ПОВСТАННЯ 20–30-х рр.

Під час опрацювання тексту складіть таблицю «Козацько-селянські повстання 20–30-х рр.», де зазначте дати кожного повстання, його очільників, місце, де воно розгорталось, його результат.

Після блискучої перемоги Речі Посполитої під Хотиним у 1621 р., здобутої передусім завдяки 40-тисячному козацькому війську, уряд мусив виконувати свої обіцянки щодо збільшення козацького реєстру. Проте цього не сталося. За умовами миру козакам, навпаки, заборонялося судноплавство Дніпром та вихід у Чорне море. Було вирішено зменшити козацький реєстр до 3–5 тисяч. Це викликало нове загострення протиріч на українських землях, де зростало соціальне невдоволення.

На які протиріччя вказує історик? Як, на вашу думку, реагувало українське населення на таке становище?

Історик Петро Сас про становище українського населення у першій третині XVII ст.

Зомінуючі позиції в економіці посідали українські і польські магнати, які зосередили у своїх руках величезні масиви земель. Вони володіли десятками міст і містечок, тисячами сіл. Щоб збільшити виробництво сільськогосподарської продукції на продаж, шляхта і магнати організовували фільварки. Вони відбирали у селян земельні наділи, позбавляли їх особистої свободи і змушували виконувати кілька днів на тиждень панщину... Міщани також виконували різні повинності на користь своїх власників, старост, воєвод. Багато міст мали привілеї на Магдебурзьке право, але... водночас православні міщани... зазнавали тяжких національно-релігійних та економічних утисків.

Гострий конфлікт королівського уряду із запорожцями стався через втручання останніх у міжусобну боротьбу за владу в Кримському ханстві. Одна із протиборчих сторін звернулася до козаків за військовою допомогою і, отримавши її, уклала із запорожцями військовий союз.

Така дипломатична самостійність козацтва занепокоїла королівську владу. До того ж запорожці ігнорували вимогу короля не здійснювати морські походи у володіння турецького султана. На звинувачення у свавіллі запорожці зухвало відповідали королівським посланцям, що їм «відомо про угоду короля з султаном», але «козаки з султаном угоди не укладали».

Для приборкання січовиків Річ Посполита направила 8-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Назустріч йому із Запорозжя рушило козацтво під керівництвом гетьмана **Марка Жмайла**. Вирішальні битви відбулися у жовтні **1625 р.**, спочатку під містечком Криловом, а потім біля **Курукового озера** в урочищі Медвежі Лози (навпроти сучасного Кременчука), куди відступили січовики. Штурм козацького табору не мав успіху, тож обидві сторони погодилися на переговори.

Поміркована старшина домоглася усунення Марка Жмайла від гетьманства, і булаву було передано Михайлу Дорошенку, який підписав із Конецпольським мирну Куруківську угоду.

За Куруківською угодою:

- козацький реєстр встановлювався у 6 тисяч;
- січовики зобов'язувалися припинити морські походи, не підтримувати відносин з іноземними державами і не втручатися в релігійні справи;
- ті, хто не ввійшов до реєстру, мали повернутися до маєтків своїх власників;
- тисяча реєстровців мали на Запорозжжі перешкоджати втечам селян.

Зрозуміло, що ця угода не лише не задовільнила більшість козацтва, а й показала існуючий поділ козацтва на заможне реєстрове, яке завжди намагалося домовитися з урядом, і нерєєстрове, яке посідало непримиренну позицію.

Проте домовленості сторін за Куруківською угодою виконували лише впродовж п'яти років. Польсько-шведська війна (1626–1629 рр.) змусила Річ Посполиту знову збільшити козацький реєстр. А після завершення війни реєстровики вже не хотіли дотримуватися попередньої угоди.

Невідомий художник.
Портрет Тараса Федоровича

Навесні **1630 р.** майже 10 тисяч запорожців на чолі з гетьманом **Тарасом Федоровичем (Трясилом)** виступили з Січі. Федорович уперше в козацькій практиці звернувся з універсалами до всіх, «хто був коли-небудь козаком і хто хоче ним стати», закликаючи битися «за віру і давні вольності». До січовиків стали приєднуватися міщани й покозачені селяни, а коли військо Федоровича підійшло до Корсуня, то до нього приєдналася більшість місцевих реєстровиків.

Королівська влада терміново відрядила проти повстанців загони кінноти, які відтіснили козаків до Дніпра і змусили їх переправитися на лівий берег, до Переяслава. Підхід основних сил коронного війська не змінив становища. Бої тривали близько трьох тижнів, але взяти табір повстанців королівське військо не змогло.

Найкровопролитнішим був бій **15 травня 1630 р.**, названий «Тарасовою ніччю», коли козаки вцент розгромили добірне шляхетське військо Станіслава Конецпольського.

Яку подію зобразив Т. Г. Шевченко? Яким є ставлення поета до цієї події? Чому ви так вважаєте?

Тарасова ніч. Фрагмент із вірша Т. Г. Шевченка

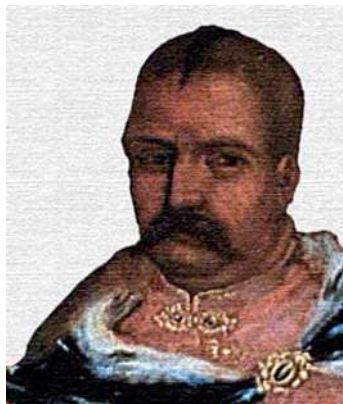
Обізвався Тарас Трясило	Як став місяць серед	Червоною гадюкою
Гіркими сльозами:	неба,	Несе Альта вісти,
«Бідна моя Україно,	Ревнула гармата;	Щоб летіли круки з поля
Стоптана ляхами!»	Прокинулись ляшки-	Ляшків-панків їсти.
...Обізвався пан Трясило:	панки —	...
«А годі журиться!	Нікуди втікати!	Заспівали козаченьки
А ходім лиш, пани-брати,	Прокинулись ляшки-	Пісню тії ночі, —
З поляками биться!»	панки,	Тії ночі кривавої,
...Лягло сонце за горою,	Та й не повставали:	Що славною стала
Зірки засіяли,	Зійшло сонце — ляшки-	Тарасові, козачеству,
А козаки, як та хмара,	панки	Ляхів що приспала.
Ляхів обступали.	Покотом лежали.	

Зрештою протиборчі сторони підписали Переяславську угоду, яка підтвердила умови Куруківської угоди і збільшила реєстр до 8 тисяч. Трясило з частиною козаків відійшов на Запорожжя. Незважаючи на підписання мирної угоди, ще довгий час відбувалися заворушення, але **1631 р.** повстання поступово зійшло нанівець.

Проте дотримання угоди тривало недовго. Козаки й далі здійснювали походи на володіння Османської імперії та Кримського ханства. Річ Посполита після закінчення нової війни з Московією, де залучалося козацьке військо, знову посилила тиск на їхні права.

Тарас Федорович на Канівській козацькій раді знову став закликати до повстання за розширення козацьких вольностей. Тоді уряд запровадив покарання для бунтівних козаків. Було також ухвалено рішення про спорудження фортеці над першим — Кодацьким — порогом (біля сучасного м. Дніпро), яка б мала перепиняти втікачів на Січ та обмежила вихід козаків із Січі у Подніпров'я.

Збудували фортецю з рекордною швидкістю (менше півроку). Кодацька фортеця серйозно перешкоджала діям козаків і обмежувала можливості боротьби проти Речі Посполитої. Тож вихід був один — зруйнувати твердиню. Цю операцію очолив гетьман Війська Запорозького **Іван Сулима**.

Портрет Івана Сулими. Фрагмент з ікони XVIII ст.

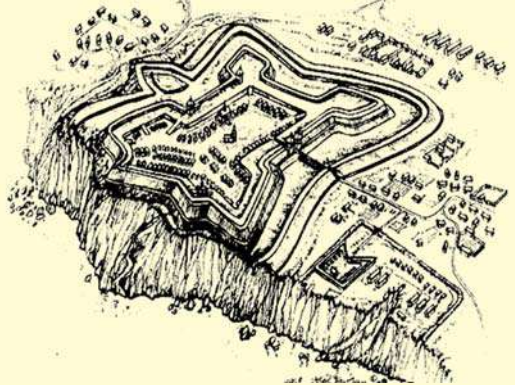
Іван Михайлович Сулима походив із старовинного українського шляхетського роду, був талановитим воєначальником, очолював кілька успішних морських походів козаків. Римський папа Павло V Боргезе нагородив Сулиму золотою медаллю за визволення християнських бранців із турецької неволі.

Охарактеризуйте місце розташування і особливості побудови фортеці Кодак. У чому було її призначення?

Фортеця Кодак
на старовинному плані

О. Харлан. Сучасна графічна реконструкція фортеці Кодак

Іван Сулима блискуче розробив план взяття Кодака. У серпні 1635 р. однієї тихої ночі козаки непомітно підійшли до фортеці і швидко захопили її, перебивши гарнізон. Після цього вони зруйнували укріплення. Взяття фортеці стало початком нового козацького повстання, яке тривало недовго, оскільки старшина, злякавшись польського війська, видала Сулиму уряду Речі Посполитої разом із п'ятьма його сподвижниками. Згодом усіх їх було четвертовано у Варшаві.

Про які події розповідає дума? Про що, на вашу думку, свідчить факт зруйнування фортеці?

З української народної думи

Не схотіли пани-ляхи
Попустити й трохи,
Щоб їздили в Січ бур-
лаки
Та й через пороги.
Спорудили над Кодаком
Город-кріпосницю
Ще й прислали в Кодак
військо,
Чужу-чужаницю.

Їде бурлак чи комашник
Порогом-водою,
Його лове чуже військо
Й оддає в неволю.
Зажурились запорожці,
Що нема їм волі
Ні на Дніпрі,
Ні на Росі,
Ні в чистому полі.
Обізвався серед Січі

Курінний Сулима:
«Гей, давайте, хлопці,
зварим
Вражим ляхам пива!»
Добре Павлюк та Сулима
Ляхів частували —
Військо вибили доценту,
Кодак зруйнували.

Проте заспокоїти, угамувати козацтво польської владі не вдалося. Через два роки на Січі проголосили гетьманом **Павла Бута** (Павлюка). Він знов підняв повстання, універсалами закликаючи козацтво «стати за християнську віру й вольності, які ми заслужили нашою кров'ю». Незабаром загони повстанців захопили Черкаси, Корсунь, Білу Церкву, взяли під контроль велику територію в Подніпров'ї та Лівобережній Україні, і скрізь до них приєднувалися селяни та міська біднота. Сам коронний гетьман Микола Потоцький мусив визнати, що на українських землях «все до останнього покозачилося... тут як хлоп, то й козак».

Але частина реєстровиків не підтримала повстанців і виступила проти них у складі польського війська, якому було доручено покарати бунтівників. Битва, у якій з обох сторін брали участь козаки, відбулася під **Кумейками** поблизу Канева (**грудень 1637 р.**). Військо Павлюка зазнало поразки і з великими втратами відступило. Між повстанцями і коронним військом відбулися переговори, внаслідок яких Павлюка та інших ватажків було видано за умови збереження життя. Проте обіцяне не було виконано, Павлюка та його полонених товаришів четвертували у Варшаві.

Україною прокотилася хвиля терору, який мав залякати місцеве населення. Карали не тільки козаків за участь у повстанському русі, а й селян.

Навесні розпорошені загони повстанців почали збиратися на Запорозжжі і готуватися до нової війни. Водночас спроба урядової влади захопити Січ силами реєстровиків провалилася. Уповноважений комісар, який очолював каральну операцію, зрештою визнав: «З допомогою козаків воювати проти їхнього ж народу — як вовком орати».

Січовики, обравши новим гетьманом **Якова Остряницю (Острянина)**, у другій половині березня **1638 р.** вийшли на лівий берег Дніпра і звернулися до народу з відозвами — стати на боротьбу проти королівських утисків та панського знуцання. Повстання швидко охопило Лівобережжя. Владі ледве вдалося переломити ситуацію. Після тяжких боїв, а особливо в червні під містечком Жовнином (де Сула впадає в Дніпро), повстанці зазнали поразки. З обложеного табору лише декілька сотень козаків разом із Остряницею зуміли вирватися і втекти до Слобожанщини.

Решта оточених (близько 20 тисяч) козаків не здалася. Вони вибрали гетьманом одного з військових ватажків — **Дмитра Гуню**. Стримуючи ворожий наступ, козакам удалося перей-

Невідомий художник.
Портрет Павла Бута

Невідомий художник.
Портрет Якова Остряниці

ти на лівий берег Сули й укріпитися табором у гирлі одного з Дніпрових рукавів — так званої Стариці. Облога Старицького табору тривала півтора місяця. Оточені, перебуваючи під постійними обстрілами та відбиваючи атаки, чекали допомоги з Січі. Але січовикам удалося пробитися лише з невеликою кількістю харчів. Дуже потрібні гармати були відбиті противником. Така звістка пригнітила оборонців. Однак і королівські сили теж уже були виснажені. Тож обидві сторони розпочали переговори. Повстале козацтво склало перед королівськими вояками зброю та військові клейноди і присягнуло на покору. Водночас низовики й реєстровці (вперше за всю історію козаччини) склали взаємну присягу — не мститися одні одним попри те, що воювали вони на протилежних сторонах.

Покажіть на карті 3 райони козацьких повстань 20–30 рр. XVII ст.

2. ЩО ТАКЕ «ОРДИНАЦІЯ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО»

Чому польський уряд ухвалив «Ординацію Війська Запорозького»? Що вона передбачала?

Влада Речі Посполитої добре усвідомлювала, що впорядкувати відносини між державою і козацтвом угодами не вдасться. Прагнучи забезпечити себе від січовиків, урядовці підготували постанову «**Ординація¹ Війська Запорозького**», схвалену сеймом **1638 р.** Змушена була підписати цей документ і старшина.

На основі положень документа доведіть, що «Ординація» радикально змінювала устрій та військово-організаційні принципи Війська Запорозького.

З Ординації Війська Запорозького, заведеної польським урядом

На вічні часи позбавляємо козаків права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків, ... бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів. Реєстровим же козакам... 6 тисяч... ми встановлюємо таку військову організацію...

На місце старшого, який більше не буде [вибиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара... — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам...

Цьому комісарові мусить коритися все військо, ... і осавулами мусять бути шляхтичі, ... Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків... Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися зі своїх місць...

Полки зі своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запорожжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро.

¹ *Ординація* (від лат. *ordinatus* — упорядкований) — зібрання особливих правових норм і правил, які видавала влада Речі Посполитої.

Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

За Ординацією козацька артилерія та клейноди передавалися комісару. Для утвердження королівської влади в регіоні було відновлено Кодак. У фортеці розмістилася залога із 700 вояків, які перекривали дорогу на Запорожжя. На самій Січі почергово ніс службу кожен полк. Реформована Січ зобов'язувалася не допускати морських походів запорожців проти Туреччини.

Таким чином, реєстровики ставилися під повний контроль королівської влади, а нереєстрове козацтво, яке було непримиренно налаштоване до влади Речі Посполитої, підлягало ліквідації. Урядовцям здавалося, що вони розв'язали складну проблему козаків, однак такі заходи тільки поглибили соціальні протиріччя в українському суспільстві.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які були причини козацько-селянських повстань 20–30 рр. XVII ст.?
2. Назвіть дати й очільників повстань.
3. Чому козацькі повстання зазнавали поразок?
4. Які події призвели до прийняття «Ординації Війська Запорозького»?
5. Чому поляки то збільшували, то скорочували реєстр?
6. Чому зросли суперечності між реєстровим і нереєстровим козацтвом?
7. У чому ви вбачаєте значення козацько-селянських повстань 20–30 рр. XVII ст.?
8. Чому, на вашу думку, «Ординація» не змогла розв'язати наявних протиріч між владою Речі Посполитої і козацтвом?

Домашнє завдання

1. Яким подіям присвячена дума? Про які суперечності між козацькою старшиною та «голою бурлацькою» йдеться в думі?

Із народної думи

Знайшов Павлюк по- братима	З Дніпра налягають — То Павлюк та Остриця	Ой, превражні пани- ляхи,
Орла Острицю, Що не раз пускав із ляхів	Ляхів обступають. Силу ж панів перебила	Що ж ви наробили? Скільки ж бідних
Шляхетську кровіцю. То не хмари з буйним вітром	Голота бурлацька, Та не хтіла в одно стати Старшина козацька.	запорожців Ви з світу згубили.

2. Польська влада вважала, що після «Ординації» у країні запанує «золотий спокій». Проте, за словами сучасного польського дослідника В. Серчика, із плином часу «золотий спокій» дедалі більше нагадував життя біля діжки з порохом. Вистачило б тільки іскри...» Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому?

§ 18. РОЗВИТОК ОСВІТИ І КУЛЬТУРИ в першій половині XVII ст.

1. ЯК РОЗБУДОВУВАВСЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКИЙ КОЛЕГІУМ

До якого типу навчальних закладів належав Києво-Могилянський колеґіум? Чому? Які завдання стояли перед ним?

У 1615 р. у Києві на земельній ділянці, подарованій Галшкою Гулевицивною Богоявленському монастиреві, було створено школу, засновником якої став Ісайя Копинський. Опікування школою взяло на себе Богоявленське братство, тому вона й називалася Братською.

Серед перших очільників школи (ректорів) були Іов Борецький, Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович та ін.

Згодом Київська братська школа об'єдналася зі школою Києво-Печерської лаври, заснованою Петром Могилою, що й започаткувало **Києво-Могилянський колеґіум (1632 р.)**.

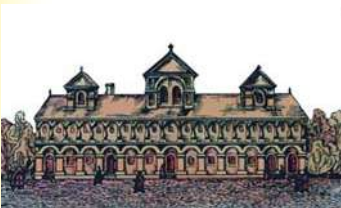
Програма навчання складалася з граматики, поезики, риторики і логіки та діалектики. Основною мовою навчання визначали латину, значно менше часу планували на вивчення грецької мови. Важливим елементом навчального процесу були диспути. Петро Могила створив при колеґіумі книгозбірню, що згодом стала однією з найбільших в Україні.

На чолі колеґіуму стояв ректор, яким зазвичай був настоятель Київського Богоявленського монастиря. На відміну від братської школи в колеґіумі вчителями були не світські особи, а ченці. Навчалися тут як українці, так і білоруси, греки, молдовани, серби та ін.

На основі документа визначте, яким бачили братчики головне завдання навчального закладу.

Історик Ярослав Ісаєвич про Києво-Могилянський колеґіум

Приміщення Києво-Могилянського колеґіуму

Заслуговує на увагу лист братчиків (1626 р.), у якому зазначено, що головне завдання школи — виховання відданих своєму народові людей, які були б стійкі у переконаннях, непримирні до національно-релігійного зрадництва, до якого часто доводило навчання в католицьких школах. Школа названа в цьому листі «училищем... языка словеноросского, еллино-греческого і прочих даскалов».

У 1615 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Єлисей Плетенецький створив Києво-Печерську друкарню, що стала культурно-освітнім осередком та провідним центром друкарства в Україні. Її продукція характеризувалася високою якістю друку.

Завдяки діяльності колегіуму та Києво-Печерській друкарні Київ у XVII ст. відновлював свій статус визначного культурного осередку України.

2. ЩО ТАКЕ ПОЛЕМІЧНА ЛІТЕРАТУРА

Коли і чому виникла полемічна література? Яким був її зміст?

Українська церковно-полемічна література XVI–XVII ст. виникла й розвивалась як один із засобів боротьби православ'я проти ідеї унії з католицькою церквою. Згодом після Берестейського собору до полеміки долучились і діячі унійної церкви.

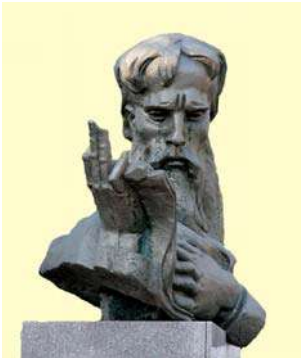
Полемічна література (від полеміка¹) — сукупність художньо-публіцистичних творів, що відображали дискусії, суперечки між католицькою, унійною та православною церквами. Зазвичай такі твори написані у формі церковно-історичних трактатів, відкритих листів, послань, промов.

Розвиток полемічної літератури в Україні припав на другу половину XVI ст. і був пов'язаний із визріванням ідеї унії православної церкви з католицькою в Речі Посполитій.

Поштовхом до полеміки стала книга польського пропагандиста католицизму, противника православ'я Петра Скарги «Про єдність церкви Божої» (1577 р.), яка по суті була ідеологічною основою Берестейської унії. Ціла низка творів, наприклад, полемічне «Послання до латинян з їхніх же книг», з'явилася у відповідь на цю книгу. На захист православної віри піднялися православні священники, просвітителі XVI–XVII ст., які ставили перед собою завдання — у словесному поєдинку викрити й засудити церковну унію.

Активну участь у полеміці взяв відомий на той час письменник та педагог **Герасим Смотрицький** — книгою «Ключ Царства Небесного» (1587 р.). Це була перша друкована пам'ятка української полемічної літератури, автор якої змагався з єзуїтами за незалежність «руської віри», критикував католицьке вчення про божественне походження папської влади, характеризував календарну реформу як насильницьке втручання у природу і життя людини.

¹ *Полеміка* (від грец. *polemicos* — войовничий, ворожий) — науковий спір, словесна війна, різновид спору, у рамках якого основні зусилля сторін спрямовані на затвердження (перемогу) своєї позиції щодо обговорюваного предмета.

Пам'ятник
Івану Вишенському
в Судовій Вишні

Особливе місце серед письменників-полемістів посідає **Іван Вишенський**. Ще в молодому віці він став ченцем Афонського монастиря. До нас дійшло 17 творів Вишенського — листів і послань, що він надсилав на батьківщину. Він виступав із рішучим протестом не тільки проти національно-релігійних, а й проти соціальних станових утисків, на захист селян і міщан. Зокрема, у «Посланні до єпископів», адресованому архієпископам, які 1596 р. проголосили в Бересті унію православної церкви з католицькою, вище духовенство зображено жорстокими феодалами, які мають на меті лише пригноблювати «трударів», а «труд їх і піт кривавий продавати».

Іван Вишенський викривав єпископів: «...в достатках безжурних та розкішних, як у маслі плавають», а «сироти... голодні». Він докоряв очільникам церкви за здирицтво: «...пожертви лупите...», «здираєте податки...», «шкуру з них живцем лупите... мучите, виснажуєте...»

Серед уніатів шанованим письменником був один із головних прихильників унії — **Іпатій Потій**. Із його ім'ям пов'язана низка полемічних творів, у яких автор намагається довести закономірність і необхідність Берестейської унії.

Активно полемізував з Іпатієм Потієм із позицій критики унії письменник, церковний діяч **Мелетій Смотрицький**. У його творі «Плач» православну церкву зображено матір'ю, яка плаче, оскільки її зраджують власні діти — українські православні магнати, які відреклися від неї і пішли за лихою мачухою — католицькою церквою. Смотрицький різко засуджував церковну унію, називаючи служителів Ватикану «італійськими бандитами».

Сприяло розвитку полемічної літератури в Україні відновлення Київської православної митрополії та єпископату. Твори, що з'явилися в результаті цієї події, доводили законність постанови нової ієрархії, звеличували заслуги її покровителів — православної шляхти, Війська Запорозького та ін.

У цілому твори письменників-полемістів сприяли піднесенню національної свідомості українців, розуміння ними свого місця в навколишньому світі, усвідомленню українцями своєї самобутності.

В. Войтович.
Мелетій
Смотрицький

3. ЯКІ ЗМІНИ ВІДБУЛИСЯ В АРХІТЕКТУРІ

Які нові явища спостерігаємо в архітектурі того часу?

У першій половині XVII ст. у містобудуванні та архітектурі зберігалися традиції попереднього століття і впроваджувалися елементи нового стилю — бароко¹. Деякі міста розбудовують або реконструюють за чітким планом на зразок європейських. Прикладом такої забудови початку XVII ст. є місто Жовква. Його центр — Ринкова площа, у південно-західній стороні якої розташовані замок та костюл. Із північної та східної сторін до площі — міські квартали.

Перепланування міста Броди на Львівщині, яке приписують французькому військовому інженерові Гійому Левассеру де Боплану, передбачало його забудову у вигляді п'ятикутника, у західній частині якого було зведено укріплену резиденцію його власників. Окрім Бродів, Боплан перепланував також подільське місто Бар.

Водночас в українському містобудуванні XVII ст. поряд із найновішими європейськими тенденціями панували традиційні підходи міського планування, характерні для попередніх століть. Прикладом того є місто Болахів на Прикарпатті.

Розгляньте наведені ілюстрації і порівняйте нові і традиційні підходи до містобудування в тогочасній архітектурі.

1

2

3

1 — реконструкція м. Жовкви у XVII ст. ;
 2 — реконструкція м. Болахова М. Козураком на основі малюнка 1607 р. ;
 3 — реконструкція «ідеального міста» Броди в експозиції музею

¹ Для бароко характерні парадність, урочистість, пишність, прагнення до взаємопроникнення архітектури, скульптури, живопису й декоративного мистецтва.

У багатьох давніх містах споруджувалися нові або перебудовувалися старі міські укріплення. Зокрема, з першої половини XVII ст., окрім Острога на Волині, збереглися міські ворота в Олиці (1630-ті рр.). У Львові в архітектурному стилі бароко було споруджено Королівський арсенал.

Характерним для архітектури того часу є збережений досі фасад будинку, що відомий під іменем власника — члена магістрату Львова та лікаря Домініка Гепнера. Зразками світської архітектури тих часів є також перебудовані ратуші в Самборі, Кам'янці-Подільському. Прикладом житлової забудови XVII ст., що збереглася до наших часів, є три будинки з галереями-підсіннями у Жовкві.

Відбувалися зміни і в оборонному будівництві. У XVII ст. на західноукраїнських землях з'явилися замки, зведені за розробленою в Західній Європі новою бастионною системою. Характерною ознакою таких споруд була система оточених сухими ровами земляних укріплень-бастионів, усередині яких були розташовані палацові будівлі й житлові приміщення для охоронців. Взірець таких фортифікацій — замок у Збаражі за проектом італійського архітектора Вінченцо Скамоцці.

Які спільні елементи можна побачити в архітектурі цих споруд?

1 — міські ворота в Олиці; 2 — королівський арсенал у Львові;
3 — будинки з галереями-підсіннями у Жовкві;
4 — кам'яниця Гепнера у Львові; 5–6 — ратуші в Самборі й Кам'янці

Пригадайте замки Середньовіччя. Чим вони відрізняються від оборонних споруд XVII ст.?

1–2 — замки в Збаражі і Підгірцях (акварелі З. Щепанека);

3 — палац у Підгорецькому замку (сучасне фото);

4 — Троїцький монастир-фортеця у Межиріччі поблизу Острога (сучасне фото)

У храмовій архітектурі першої половини XVII ст. виділяються насамперед муровані споруди, яких було небагато, порівняно з дерев'яними, що не збереглися. Такою мурованою пам'яткою є збудована у 1630–1636 рр. церква Різдва Богородиці в Путивлі.

XVII ст. позначилося на українських землях і розвитком храмового будівництва у західноєвропейських традиціях. Зразком такої пам'ятки є Львівський костьол.

Єзуїтське будівництво на території Волині пов'язане з проектами італійського архітектора Джакомо Бріано: костьол і колегіум в Острозі, які не збереглися до нашого часу, і костьол Св. Петра і Павла в Луцьку (1606–1610).

Які зміни відбулись у храмовій архітектурі у XVII ст.? Назвіть нові, на ваш погляд, елементи порівняно з Середньовіччям.

1 — костьол бернардинців у Львові; 2 — костьол Св. Петра і Павла в Луцьку

3

4

3 — церква Різдва Богородиці в Путивлі; 4 — Спасопреображенська церква в Любліні

4. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

Які нові явища спостерігаємо в образотворчому мистецтві?

У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві триває поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Живопис, раніш виключно релігійний, тепер значною мірою набуває світського характеру. Художники звертаються до реального життя, малюють природу, побутові сцени, воєнні баталії.

Пам'яткою батального мистецтва є картина «Битва під Клушино»¹ з костюлу Св. Лаврентія у Жовкві Симона Богушовича. Велика кількість дрібних фігурок зображена на полі битви з високим горизонтом. У лівому нижньому куті картини зображено гетьмана коронного Станіслава Жолкевського, який був замовником картини.

Значне місце у тогочасному українському мистецтві посідає жанр портрета. Створити уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дають можливість портрети майстрів львівської школи, наприклад, портрет священника Яна Барановського (1619 р.). Героя портрета зображено об'ємно з різними деталями, що засвідчують сферу діяльності особи та її статус у суспільстві. Таку художню традицію відображено і в портретах руського воеводи Івана Даниловича та гетьмана Великого князівства Литовського Яна-Кароля Ходкевича, у портреті князя Криштофа Збаразького.

Загалом ці пам'ятки засвідчують поступове поглиблення у портретах індивідуальних характеристик людей та подальше освоєння просторової композиції.

¹ У битві під селом Клушино на Смоленщині війська Речі Посполитої на чолі зі Станіславом Жолкевським перемогли війська московського царя.

Видатним зразком вітчизняного іконописання першої половини XVII ст. визначають іконостас Успенської церкви Ставропігійського братства у Львові, який демонструє особливості львівської школи живопису. Ці особливості видно на іконі М. Петраховича «Христос перед Пілатом». Автор фактично першим у вітчизняному мистецтві дозволив собі порушити традиційну манеру іконопису. Його живописній манері притаманна експресія, він фактично малює кольором, при цьому не порушуючи «іконності» образу, а навпаки, надаючи йому своєрідної містичності.

Значних здобутків досягли вітчизняні майстри в ілюструванні книг. Яскравою пам'яткою зображувального мистецтва такого напрямку стала збірка вибраних служб «Анфологійон», видана друкарнею Києво-Печерського монастиря, яку прикрашали 29 гравюр.

Окрім книг релігійного змісту, гравюрами прикрашали й сторінки світських видань. Пам'яткою ілюстрування світською гравюрою стала книга віршів Касіяна Саковича на похорон Петра Конашевича-Сагайдачного, де були вміщені гравюри «Кінний портрет гетьмана Петра Сагайдачного», «Взяття Кафи» та ін.

На основі тексту та ілюстрацій схарактеризуйте основні жанри тогочасних живопису і графіки.

1

1 — С. Богушович. Битва під Клушино (до 1620 р.);

2 — портрети:

Я. Барановського (1620),

І. Даниловича (після 1646 р.),

Я. Ходкевича (перша пол. XVII ст.),

К. Збаразького (1627 р.)

2

3

4

5

6

3 — М. Петрахович. Ікона «Христос перед Пілатом»; 4 — робота гравера Іллі;
5 — Київський Анофоліон (1619 р.); 6 — гравюри з книги К. Саковича на похорон Сагайдачного (1622 р.)

Перевірте засвоєне на уроці

1. Чому Києво-Могилянський колегіум вважали навчальним закладом європейського типу?
2. Кого з представників полемічної літератури ви знаєте?
3. Які пам'ятки архітектури було створено в XVII ст.?
4. Які жанри живопису розвивались у XVII ст.?
5. Яких здобутків досягли вітчизняні майстри в ілюструванні книг?
6. Яке значення мало створення Києво-Могилянського колегіуму?
7. Чому полемічна література як напрям виникає саме наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.?
8. Які зміни відбулися в українській архітектурі порівняно з Середньовіччям?
9. Чим характеризувався розвиток образотворчого мистецтва у цей період?

Домашнє завдання

1. Складіть розгорнутий план «Розвиток української культури у першій половині XVII ст.»
2. Складіть таблицю «Досягнення української культури у першій половині XVII ст.»

Жанр культури	Пам'ятка	Діячі

Історичний калейдоскоп

Виникнення села Папірня — район міста Радомишля (Житомирська область), у першій половині XVII ст. пов'язане з виготовленням паперу для потреб друкарні Києво-Печерської лаври. Радомишльська папірня була першим таким підприємством у центральній і східній Україні. Фактично лише заснування папірні біля Радомишля уможливило початок книгодрукування в Центральній Україні. За свідченням сучасників 1618 р., папірня була заснована «коштом немалим на здивування того краю як річ небувала». Опікуном папірні й містечка був Єлисей Плетенецький.

Для паперу потрібна була пульпа, яку виготовляли зі старого одягу, кропиви, конопель, а лушпиння цибулі й часнику додавали, щоб папір не псували шкідники. Залежно від вигляду паперу, який треба отримати для друку або письма, сировину у різних пропорціях заливали водою. Щоб аркуші вийшли білими, майстри домішували в суміш попіл та луг. Пізніше всю сушену траву подрібнювали в міні-січкарні.

Папір у радомишльській папірні не вирізнявся якістю: він був темний, сіруватого відтінку, але дуже міцний. Готовий папір доставляли з Радомишля до Києва спочатку річкою Микою, притокою Тетерева, потім Тетеревом, а далі Дніпром. Тоді на річці Тетерів було 10 пристаней.

На кожному аркуші паперу, виданих Лаврою книг, виразно проглядають філіграні Радомишльської папірні з гербом Єлисея Плетенецького. Після його смерті це місце зайняв герб Захарія Копистенського.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ II «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»

Назвіть дати утворення унійної церкви; доби «героїчних походів»; походу козаків на Москву; Хотинської війни; козацько-селянських повстань; створення Києво-Могилянського колегіуму; видання «Ординації Війська Запорозького».

Покажіть на карті Кримське ханство та шляхи набігів кримських татар; напрямки походів козаків на володіння Османської імперії та Московське царство; райони козацьких повстань 1620–1630-х рр.

Поясніть терміни і поняття: «унійна церква», «греко-католицька церква», «полемічна література», «героїчні походи».

Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику кримських ханів; військово-політичну організацію козацтва; морські та суходільні походи козаків; традиції, звичаї та побут козаків; історико-культурні пам'ятки доби.

Визначте причини й наслідки Берестейської унії; козацько-селянських повстань 1620–1630-х років.

Висловіть власне ставлення щодо діяльності Іпатія Потія, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Івана Вишенського, Петра Могили, Петра Конашевича-Сагайдачного.

Розділ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.

§ 19. ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1. ЯКІ БУЛИ ПЕРЕДУМОВИ І ПРИЧИНИ ВІЙНИ

Визначте і поясніть передумови¹ та причини початку Національно-визвольної війни.

Після придушення селянсько-козацьких повстань 20–30-х років XVII ст. в Україні тривало соціальне протистояння.

Розвиток фільваркового господарства призводив до зростання *панщини*, обезземелення селян та їх закріпачення. Особливої гостроти цей процес набув у південних і східних регіонах України, де більшість населення становили ще вільні селяни та *козаки*, які були готові захищати свої права й свободи.

Про які причини масового незадоволення українського населення свідчать документи?

Із записок польського публіциста середини XVII ст.

Тусимо визнати, що ненависть поширюють великі податки, роботи... оренди та інші подібні тягарі, що вигадують урядники, орендарі, суддівські гачки, економи, котрі хотіли б збільшити прибутки своїх панів...

З листа Богдана Хмельницького до польського короля (1647 р.)

Дани, державці та старости нестерпно кривдять нас, позбавляючи не тільки майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, поля, ставки, млини, бджоляні десятини... І що тільки комусь із них у козаків сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, б'ють, до в'язниць кидають, багато кого з нашого товариства поранено й знівечено.

Зі скарги волинської шляхти на сеймі 1645–1646 рр.

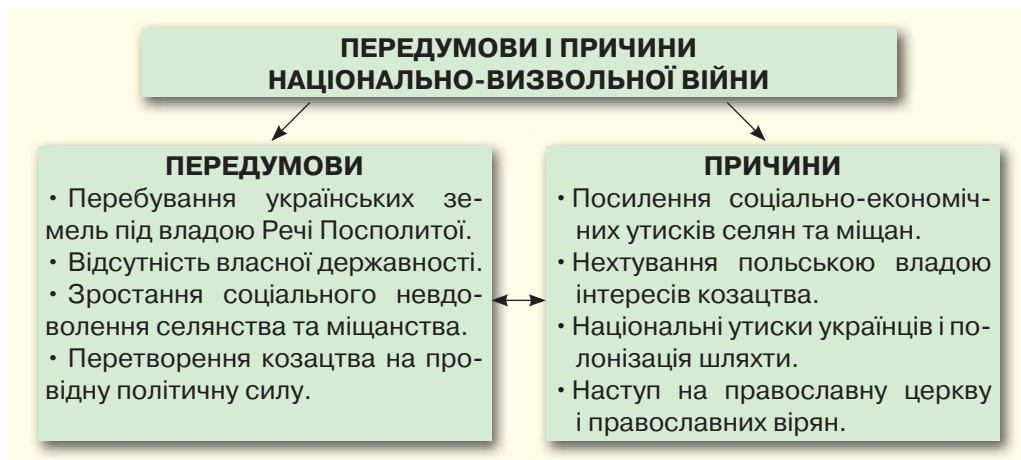
Маких утисків не терплять і в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі, заборонено провадження відправ, православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах.

¹ *Передумова* — попередня умова існування, виникнення чого-небудь. Причина — явище, яке зумовлює або породжує інше явище.

Нехтування правами місцевого населення урядовцями викликало наростання спротиву в українському суспільстві.

Спираючись на схему, поясніть на прикладах кожен з передумов та причин війни.

У середині XVII ст. напруга в українському суспільстві настільки зростає, що навіть незначний привід міг призвести до війни. Такою подією став конфлікт чигиринського сотника Богдана Хмельницького з чигиринським підстаростою Данилом Чаплинським, який відібрав у нього хутір Суботів — батьківську спадщину. Богдан спочатку намагався у законний спосіб відновити справедливість і навіть звертався до короля, але й таке звернення не допомогло. Тоді, наприкінці грудня 1647 р., разом із товаришами він вирушив з Чигирин на Запорозжя.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ПОДІЇ ВІЙНИ у 1648–1649 рр.

Складіть хронологічну таблицю подій першого етапу національно-визвольної війни.

Богдан разом зі своїми людьми облаштувався на острові Томаківці і почав збирати прибічників. У **1648 р.** вони напали на Січ, розгромили залог коронного війська, примусили до втечі черкаського реєстрового полковника. Козакам-реєстровцям, які несли там варту, запропонували перейти на їхній бік. Там же повстанці обрали Хмельницького гетьманом Війська Запорозького. Ці події стали початком Національно-визвольної війни.

Національно-визвольна війна — війна народу проти іноземного панування за створення незалежної держави.

Новий гетьман посилено готувався разом із повстанцями до боїв. Богдан розсилав по Україні універсали із закликом до захисту православної віри від ворожих зазіхань і через довірених осіб закуповував зброю. Було започатковано і дипломатичні контакти з кримським ханом і укладено договір про взаємну військову допомогу. Водночас Хмельницький розпочав листування з коронним гетьманом¹ Миколою Потоцьким, завдяки якому повстанці затагували час.

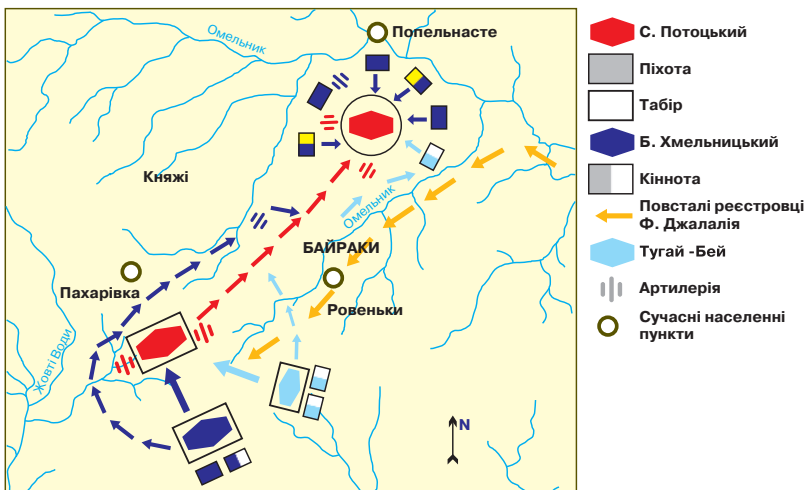
Наприкінці квітня 1648 р., дочекавшись татарської кінноти на чолі з Тугай-беєм (3–4 тис.), Богдан вивів до 8 тисяч козацького війська із Січі.

Микола Потоцький направив назустріч повстанцям 6 тис. коронного війська: чотири козацькі реєстрові полки човнами вниз по Дніпру, а два інші (разом із загonom найманців) рушили суходолом. Керівництво цим військом коронний гетьман доручив своєму 20-річному синові Стефану Потоцькому.

На початку травня передові загони Стефана Потоцького зіткнулися з козаками й татарами у верхів'ях р. Жовті Води (притока Інгульця). Оскільки сили були нерівними, поляки окопалися табором. Тримаючи облогу, вони чекали підходу основних сил. Богдан, залишивши частину свого війська біля обложених, рушив навперейми реєстровикам, які сплавлялися Дніпром. Після переговорів реєстровики перейшли на бік повстанців і рушили з ними під Жовті Води. Довідавшись про це, козаки двох полків, що перебували в осадженому таборі, теж перейшли до Хмельницького. Молодший Потоцький спробував вирватися з табору, але його вояки були розгромлені.

На основі тексту та схематичної карти розкажіть про битву під Жовтими Водами.

¹ Коронний гетьман — у Польщі та Литві з другої половини XV ст. керівник регулярного війська під час походів.

Знищивши загони Стефана Потоцького, Хмельницький рушив до ставки коронного гетьмана поблизу **Корсуня**. Скруту коронному війську посилив вихід у їхні тили козацького загону на чолі з **Максимом Кривоносом** і татарської кінноти Тугай-бея.

Оточені сили Речі Посполитої вирішили йти на прорив, однак Хмельницький через своїх людей дізнався про цей план і направив загін Кривоноса, аби влаштувати засідку на Богуславському шляху неподалік Корсуня. У повстанців усе вийшло так, як вони розраховували: польське військо зазнало повної поразки.

До цього додалася й смерть короля Владислава IV, що ускладнила становище в державі. Тож урядовці розпочали переговори з повстанцями. Вимоги Хмельницького були традиційними: удвоє збільшити реєстр (до 12 тисяч), відновити козацьке самоврядування, припинити протистояння уніатів і православних у боротьбі за храми.

Та, незважаючи на переговори, обидві сторони нарощували сили. Польська влада зібрала майже 40-тисячне військо. На початку осені коронне й козацьке війська вирушили назустріч одне одному. Військо Речі Посполитої просувалося повільно через переобтяженість обозом. Обидві сторони зустрілися біля с. Пилявці (нині Хмельниччина). Вирішальний бій відбувся 23 вересня. Військо Хмельницького пішло в наступ. Увечері частина шляхетських загонів, разом із командувачами, таємно залишили поле битви, спричинивши паніку серед польського війська.

Максим Кривоніс

Як описує хід битви літописець? До якої хитрості вдалися козаки?

Із Літопису Самійла Величка

Вони тікали, як хто міг, кинувши всі свої обози з численними пребагатими статками і скарбами, залишивши їх у нагороду Хмельницькому. Вони втратили тоді й кільканадцять тисяч свого війська... Але Хмельницький на пострах полякам перебрав багатьох козаків по-татарському в бурнусах і вивернуті кожухи. Тим він одурих поляків і, наповнивши їхні серця страхом, примусив цих богатирів над келишками з вином тікати без пам'яті. У цій битві під Пилявою втратили поляки багатьох своїх визначних жовнірів і всю славу.

Трофеями повстанців стали понад 90 гармат та інша зброя, запаси пороху, коні тощо. Перемога війська Хмельницького відкрила йому шлях на Захід. Готуючись до нового походу, гетьман розсилав універсали до українського населення із закликом ставати на сторону козаків.

Далі Богдан Хмельницький вирушив зі своїм військом у напрямку Львова, і вже на початку жовтня козаки атакували його передмістя. Об-

лога тривала три тижні. Зрештою, після тривалих переговорів, узявши викуп понад 200 тис. дукатів (більшу частину грошей було передано татарам за їхню військову допомогу), Хмельницький відступив від Львова і рушив на Замостя.

Начальник гарнізону Замостя, дізнавшись про наближення військ повстанців, наказав спалити передмістя. Облога за таких обставин могла затягнутися. Спроби штурму фортеці виявилися невдалими. Тоді Хмельницький наказав ущільнити облогу.

Поясніть, що поєднує сюжети цих двох картин.

1 — Є. Турбацький. Посли Львівського магістрату в таборі Б. Хмельницького;

2 — Хмельницький з Тугай-беєм (фрагмент з картини Я. Матейка)

Проте становище козацької армії ускладнилось: боездатного війська налічувалося не більше як 30 тис., гостро відчувалася нестача боєприпасів і харчів, давалася взнаки втома, дошкуляв холод. До того ж спалахнула епідемія чуми. Татарське військо повернулося до Криму. За цих умов Богдан Хмельницький розпочав переговори з польським урядом. Було укладено перемир'я з новообраним польським королем Яном II Казимиром. Від місцевої влади Хмельницький отримав викуп і зняв облогу Замостя. Внаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада майже всі українські землі було визволено від польського панування.

Знайдіть на карті 3 основні місця подій, які описані в тексті. Простежте шлях армії Хмельницького протягом 1648 р.

Наприкінці грудня 1648 р. Богдан Хмельницький тріумфально в'їхав до Києва. Місто вітало гетьмана церковними дзвонами, салютом з гармат, його зустрічали святково одягнені митрополит та міщани, а студенти Київської академії виголосили йому свої декламації, у яких він проголошувався «спасителем Мойсеєм».

Перебуваючи в Києві, Хмельницький почав усвідомлювати себе не лише очільником козацького війська, а й правителем України. Цьому сприяли численні посольства, які прибували до Києва. Перед польською депутацією, що приїхала до Переяслава продовжувати переговори, розпочаті під Замостям, Хмельницький постав не прохачем, а володарем України.

Що свідчить про урочисту зустріч Богдана Хмельницького у Києві? Як ви вважаєте, чому кияни зустрічали Б. Хмельницького так урочисто?

М. Івасюк. Вступ Хмельницького до Києва

3. КОЛИ І ЧОМУ БУЛО УКЛАДЕНО ЗБОРІВСЬКИЙ ДОГОВІР

Чому ворогуючі сторони погодилися на укладення договору?

Навесні 1649 р. військові дії продовжилися під Збараською фортецею, де отаборилося коронне військо. Після декількох спроб пробити оборону противника козацьке військо перейшло до облоги.

Тим часом частина козацької і татарської кінноти під Зборовом захопила 20-тисячне військо на чолі з королем, яке йшло на допомогу оточеним.

Зборівська битва розпочалася **15 серпня** наступом козацько-татарської кінноти. У польських лавах почалася паніка. Розтягнуті на вузькій та багnistій дорозі польські полки потрапляли в оточення й гинули. Рятуючись, вони отаборились у передмісті Зборова, залишивши частину військ у місті.

Зранку наступного дня українські полки штурмом здобули Зборів і спрямували всі сили проти табору, обороною якого польський король керував особисто. Та на другу добу облоги, вночі, поширилися чутки,

що він виїхав із табору. Польські вояки почали масово тікати. Ті, що залишилися, були в безнадійному становищі.

За цих умов король розпочав переговори з кримським ханом і домовився про зняття облоги Збаража за викуп. Намагаючись не залишитись осторонь від перемовин, услід за татарськими послами до табору Яна Казимира вирушило й козацьке посольство. Королівська влада, перебуваючи у безвихідній військовій ситуації, погодилися з вимогами козаків.

Якими були умови Зборівського договору? Передбачте, які були наслідки договору.

Умови Зборівського договору 1649 р.:

- визнання королем самоврядності Гетьманщини у складі Чернігівського, Київського і Брацлавського воєводства із заборонаю розміщення польських військ у цих воєводствах;
- збереження вольностей козацтва і козацький реєстр у 40 тисяч козаків;
- відновлення прав православної Київської митрополії і православної шляхти;
- повернення польської шляхти до своїх маєтків, а селян і нереєстрових козаків до колишніх панів.

19 серпня 1649 р. Богдан Хмельницький присягнув на дотримання Зборівської мирної угоди.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Поясніть, що було передумовами, а що — причинами національно-визвольної війни і чому?
2. Що таке Національно-визвольна війна? Чому події 1648–1649 рр. можна вважати саме такою війною?
3. Розкажіть про битви 1648–1649 рр. та знайдіть їх на карті.
4. Коли і на яких умовах було укладено Зборівський договір?
5. Як ви вважаєте, чому козакам удалося здобути такі блискучі перемоги?
6. Чому Хмельницький не скористався перемогами, щоб остаточно примусити Річ Посполиту до рівноправної угоди?
7. Що свідчило про те, що Богдан Хмельницький поступово почав усвідомлювати себе очільником загальнонаціонального руху?
8. Чи міг, на вашу думку, забезпечити сталий мир Зборівський договір? Чому?

Домашнє завдання

1. Знайдіть на карті 3 місця, пов'язані з подіями 1648–1649 рр.
2. На основі тексту параграфа, документа та інших джерел складіть картосхему битви під Корсунем, або зробіть малюнок, або напишіть твір у вигляді листа від імені козака — учасника цієї битви.

§ 20. УКРАЇНСЬКА КОЗАЦЬКА ДЕРЖАВА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

1. ЯКИМ БУВ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ

На яких засадах козаки розбудували адміністративно-територіальний устрій? Як ви вважаєте, чому?

Спочатку козацьке самоврядування поширювалося тільки на територію Запорозької Січі. Саме там уперше на українських землях утверджувалися демократичні засади.

Спираючись на карту 3, визначте кордони козацької держави та її сусідів.

Адміністративний поділ дублював структуру війська: територіальні одиниці відповідали бойовим підрозділам. Найнижчим був *курінь*, до якого входило від 10 до 40 вояків певного хутора, села чи частини міста. Очолював курінь виборний *курінний отаман*, а місцевою громадою, яка споряджала на війну козацький загін, у селах керував виборний *війт*. Курені об'єднувалися у *сотню*, якою командував призначений полковником *сотник*. Сотня зазвичай охоплювала до 200–300 вояків.

Сотні об'єднувалися у полки і підпорядковувалися *полковникам*, призначеним гетьманом. Полкова старшина складалася з осавула, обозного, судді, писаря, хорунжого. Кількість полків не завжди була однаковою, а до складу полку могло входити від 11 до 22 сотень. Полковникам належали як військові, так і широкі адміністративні та судові повноваження.

Резиденцією¹ гетьманського апарату, а отже, і *столицею* держави, як і раніше, був **Чигирин** (нині райцентр на Черкащині).

Про що говорить наявність резиденції в гетьмана Б. Хмельницького? Чому Чигирин уважався гетьманською столицею?

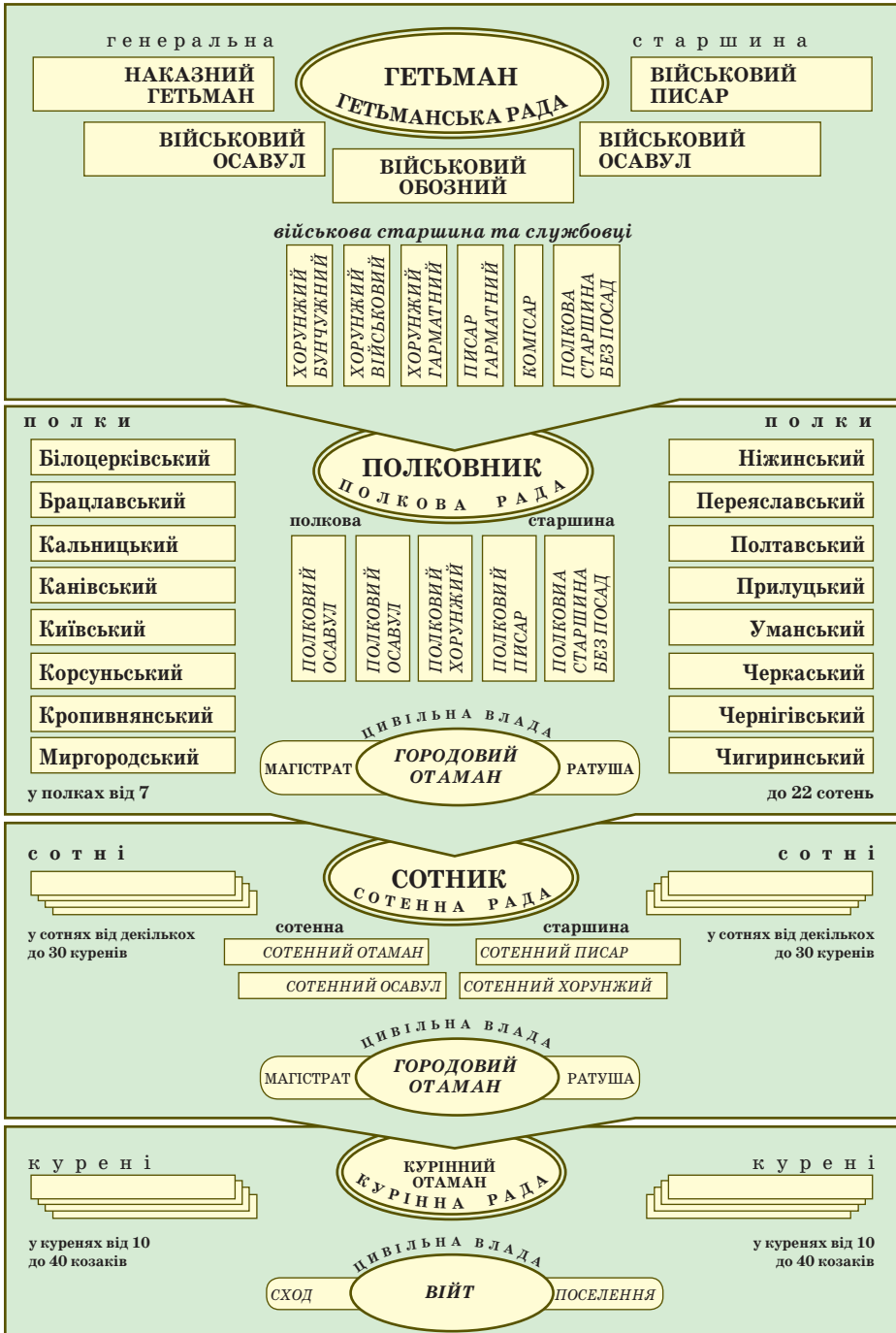

Резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині (сучасний вигляд)

¹ *Резиденція* — постійний осідок, місце перебування глави держави, уряду та ін.

Спираючись на текст і схему, поясніть особливості адміністративно-територіального устрою козацької держави. Як поєднувалися цивільна і воєнна влади?

За схемою І. Стороженка «Полково-сотенний устрій держави Б. Хмельницького та її збройних сил за Зборівським договором 1649 р.»

Автономією користувалася Запорозька Січ, яка підлягала безпосередньо гетьманському правлінню. Вона не входила до жодного з полків і обирала *кошового отамана*.

2. ХТО І ЯК КЕРУВАВ КОЗАЦЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

На основі тексту складіть схему «Політичний устрій козацької держави».

Устрій держави зумовлювався воєнним станом, у якому опинилася Україна, що навіть позначилося на самій її назві — держава Війська Запорозького.

Як, на думку полковника, змінився державний устрій порівняно із владою Речі Посполитої? Чому він став саме таким на початку 50-х рр. XVII ст.?

Із заяви козацького полковника Пилипа Уманця початку 1650-х рр.

А тепер у нас за ласкою Божою [...] тут у всім краю Сіверському Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю...

Найвищим представницьким органом була Генеральна військова рада. Участь у ній брали ті, хто належав до козацького стану, іноді й представники від міщан, духовенства, а в окремих випадках і селяни (так звана чорна рада). Генеральну військову раду скликали окремими універсалами гетьмани. Рішення ухвалювали за згодою більшості. На ній обирали гетьмана і вищу козацьку старшину, розглядали питання війни і миру, обговорювали зовнішньополітичні справи, а іноді й справи внутрішньої політики та судочинства.

Гетьман — **керманіч козацької держави** — обирався козаками пожиттєво як верховний правитель. Він очолював усі стани, користуючись правом вищої адміністративної та судової влади.

Верхівку влади становила **генеральна старшина**: наказний гетьман (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), обозний, суддя, писар, два осавули, хорунжий і бунчужний. У віданні генерального писаря перебувала Генеральна військова канцелярія — дипломатичні та адміністративні служби. *Генеральний обозний* керував збройним постачанням армії і суто військовими питаннями. Він відав обозом, а також артилерією козацького війська. На *генерального хорунжого* покладали обов'язки з охорони головної хоругви (прапора) козацького війська та своєрідного ад'ютанта, який виконував особливо важливі військові і дипломатичні доручення гетьмана. *Генеральні судді* (зазвичай їх було двоє) завідували гетьманським судом. Існувала у державі і фінансова служба, очолювана *гетьманським підскарбієм*.

Схарактеризуйте зміст кожного із зображень, спираючись на текст параграфа.

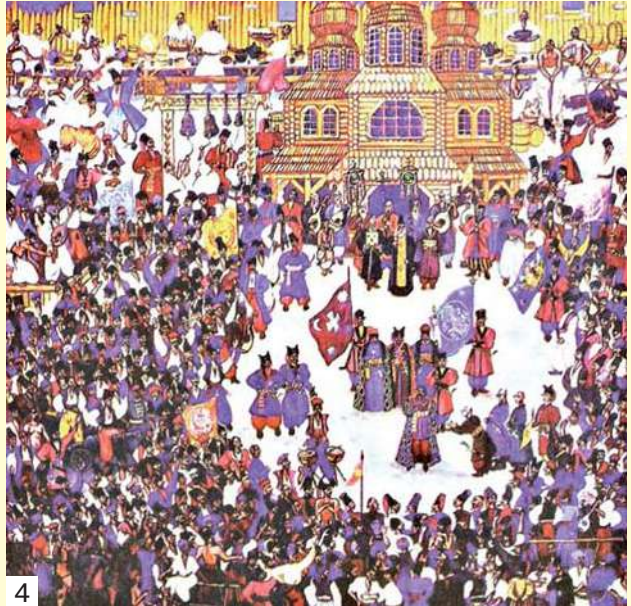
1

2

3

4

- 1 — портрет Богдана Хмельницького в Іллінській церкві в Суботіві (XVII–XVIII ст.);
 2 — Військова рада на Січі;
 3 — С. Васильківський. Писар військовий;
 4 — Д. Нарбут. Вибори кошового

За державні клейноди служили *гетьманська булава, корогва, гетьманський бунчук і печатка Війська Запорозького* із зображенням козака з рушницею на плечі та шаблею при боці.

Козацька держава мала потужні збройні сили (понад 100 тисяч вояків). Основою війська стало реєстрове й запорозьке козацтво, довкола якого гуртувалися покозачене селянство та міщани. Більшість козацького війська становила піхота. Окрім неї, були кіннота, артилерійські підрозділи, підрозділи розвідки, загони постачання (зброї, боєприпасів, продовольства), фортифікаційної та прикордонної служб, загони варти.

3. ЧИМ ХАРАКТЕРИЗУВАЛОСЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

Які зміни відбулись у соціальній структурі та становищі населення у козацькій державі?

Значні зрушення відбувалися у соціально-економічному житті населення. До них насамперед можна віднести ліквідацію великого і середнього феодального землеволодіння, фільварково-панщинної системи. На зміну їм прийшло козацько-селянське дрібне землеволодіння, яке стало провідною формою господарювання.

Суттєво змінилася соціальна структура українського суспільства.

Якими були основні суспільні стани в Українській козацькій державі? Чим нова структура відрізнялася від попередньої?

Стани суспільства	Козацтво
	Селянство
	Середня і дрібна шляхта
	Міщанство
	Православне духовенство

Провідним привілейованим станом українського суспільства було козацтво. За козаками закріплювалися права власності на землю, звільнення від податків, участі в політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба, яку він ніс за власний рахунок. Із козацької старшини формувалася нова українська знать, яка змінила польську. Вона поступово зосереджувала у своїх руках владу, землю і навіть обмежувала свободу селян та простих козаків, що загострювало соціальні конфлікти.

Селянство, завоювавши особисту свободу і право земельної власності, потрапило в залежність від держави. Селяни залишалися податним станом, але їхні грошові податки і натуральні платежі помітно зменшилися.

Шляхта тепер складалася із середніх і дрібних землевласників, які приєдналися до Богдана Хмельницького і пішли на певні поступки іншим станам. Гетьман намагався зберігати привілейоване становище шляхти в суспільстві.

Щодо населення міст, то воно так само, як і українська православна шляхта, у роки війни зберегло за собою «давні права і вольності». Між міщанами й козаками тепер не існувало жорсткого бар'єру. У житті міщан сталися позитивні зрушення, пов'язані з усуненням національно-релігійних перешкод у самоврядуванні, заняттях торгівлею, ремеслами, промислами.

Православне духовенство разом із українським населенням боролось проти польського панування, виступало послідовним захисником націо-

нальних інтересів. Позиції церкви зміцнилися завдяки підтримці гетьманської влади.

Виборність старшини і відсутність жорстких бар'єрів між козацтвом та іншими соціальними верствами і групами надали козацькій державі демократичного характеру.

Діяльність державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Гроші надходили від прикордонного торгового мита з товарів, що привозилися та вивозилися. Населення сплачувало натуральну данину на утримання війська, а гроші — за землю і податки (за шинкарство, продаж тютюну та ін.).

4. ЯКУ ЗОВНІШНЮ ПОЛІТИКУ ПРОВОДИВ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

Які були цілі зовнішньої політики Богдана Хмельницького? Чи можна вважати її успішною?

Зовнішню політику козацької держави визначала Генеральна війська рада, а керував та координував гетьман.

У чому полягали обов'язки дипломатичної служби козацької держави?

Історик Валерій Степанков про дипломатичну службу козацької держави

На основі козацьких традицій склався власний церемоніал прийому послів, ведення з ними переговорів та організації пересування державою. Форма прийому залежала від рангу особи, яка приїжджала, політичного статусу того, хто її відрядив, і покладеної на неї місії. Участь гетьмана в зустрічі посольств практикувалася рідко; це виконував хтось із генеральної старшини. Секретні питання обговорював лише гетьман наодинці з послом.

Дипломатична служба мала у своєму складі перекладачів, секретарів, посланців і послів. Велика увага приділялася оформленню документації. Листи, адресовані монархам, підписувалися гетьманом і скріплювалися печаткою. Інколи гетьман вдавався до титулатури «Божою милістю», що використовувалася європейськими монархами. Зазвичай зміст договорів не розголошувався і був відомим обмеженому колу осіб.

Зусилля дипломатичної служби козацької держави спрямовувалися на збереження союзу з Кримським ханством, пошук порозуміння з Османською імперією, залучення правителів Московської держави й Трансильванського князівства до боротьби за корону Речі Посполитої. Згодом гетьман активізував дипломатичні відносини із Туреччиною, представляючи Україну як незалежну державу. 1649 р. було підписано договір між Військом Запорозьким і Туреччиною.

Й. Гловацький. Переговори Б. Хмельницького з польським послом під Замостям

Чому цей договір можна вважати важливою дипломатичною подією?

Із Договору між турецьким султаном і Військом Запорозьким та народом руським про торгівлю на Чорному морі

1. Цісар турецький дозволяє козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів... і до портів чужоземних держав... зупинятись у портах, коли захочуть... 2. Звільняє їхніх купців від мит, оплат і податків на сто років... 5. Щоб затримати свавільних людей на море вибігати, Військо Запорозьке... заснує кілька міст нижче порогів, звідки торгівля має іти і безпека на морі буде зміцнена. Християнських в'язнів у турків... козацьким купцям можна викуповувати.

Значну роль у дипломатії козацької держави відігравали Молдова, Волощина і Трансильванія. Вони межували з Україною і перебували в близьких відносинах із Польщею. Тож Хмельницький та його урядовці шукали підтримки у цих держав. Останні намагалися реалізувати свої інтереси в оновленому дипломатичному просторі. Зокрема, Трансільванський князь Юрій (Д'єрдь) Ракоці налагодив зв'язки з Хмельницьким, і вони почали здійснювати обмін посольствами.

Здобутком дипломатії козацької держави було й уникнення загострення відносин із Московією та початок контактів зі Швецією.

Із південно-європейських держав дипломатичні відносини з Україною підтримувала Венеція, яка на той час воювала з Туреччиною і мріяла про виступ Війська Запорозького проти Туреччини.

Перевірте засвоєне на уроці

Працюючи в парах, перевірте одне одного і полічіть бали, які ви отримали за правильні відповіді.

1. Як називалася держава, створена Богданом Хмельницьким? (0,5)
2. Покажіть на карті 3 території і кордони козацької держави. (1)

3. Яким був адміністративно-територіальний поділ Війська Запорозького? (2)
4. Назвіть найвищий орган влади у козацькій державі. (0,5)
5. Хто очолював виконавчу владу? (0,5)
6. Як будувалася центральна влада? (1)

7. Як будувалася влада на місцях? (1)
8. Як розбудували армію? (0,5)
9. Які соціальні стани відігравали основну роль у державі? (2)
10. Як розвивалася економіка козацької держави? (2)
11. Охарактеризуйте зовнішню політичну діяльність Війська Запорозького. (3)

Домашнє завдання

1. Чи можемо ми стверджувати, що створення Української козацької держави в середині XVII ст. — це продовження традицій української державності, яке сприяло розвитку української нації? Свою думку доведіть.
2. Складіть таблицю «Держава Богдана Хмельницького» за схемою: територія, державний устрій, адміністративно-територіальний устрій, фінансова система, міжнародні відносини, державна символіка.

§ 21. Практичне заняття. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЯК ПОЛІТИК І ОСОБИСТІСТЬ

1. ЯКІ ФАКТИ ВІДОМІ ПРО ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Прочитайте основні факти біографії Богдана Хмельницького й обговоріть: яку освіту він здобув? Які факти біографії Хмельницького свідчать про те, що на початку Національно-визвольної війни він уже мав досвід воєначальника та дипломата? Які факти з його біографії вам найбільше запам'яталися?

Богдан-Зиновій Хмельницький народився **27 грудня 1595 р.** в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботові, що на Чигиринщині. Навчався у школі при одному із монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові, володів кількома мовами.

У 1620 р. у складі Чигиринської сотні реєстровців вирушив у похід до Молдови проти турків. У битві під Цецорою потрапив у полон. Звільнившись із полону, повернувся на службу до Чигиринського полку.

Брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, у козацькому повстанні 1637–1638 рр.

Повернувшись із походів, одружився з козачкою Ганною Сомківною. Мав трьох синів — Тимоша, Юрія та Остапа, який помер у дитинстві, і чотири доньки.

Набуваючи військового досвіду, просувався старшинськими посадами. Обстоював інтереси війська запорозького у козацьких посольствах, зокрема на переговорах із польським королем.

У 1648 р. на Запорозькій Січі підняв повстання проти Речі Посполитої, поклавши тим самим початок Національно-визвольній війні.

Під час війни виявив себе як досвідчений полководець, вправний дипломат, видатний державний діяч.

Помер у 1657 р. у Чигирині. Похований у Суботові в Іллінській церкві.

2. ЩО ГОВОРЯТЬ СУЧАСНИКИ ТА ІСТОРИКИ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ «ВЕЛИКОГО ГЕТЬМАНА»

Прочитайте наведені оцінки та виділіть протилежні. Як ви вважаєте, чим можна пояснити таке різноманіття? Яка (які) з наведених оцінок збігаються з вашими думками? Чому?

Український історик В'ячеслав Липинський (поч. XX ст.)

Знації нашої вийшов один з найбільш геніальних державних мужів Східної Європи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний «Великим» Петро зробив пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу... А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу... й одночасно укріплював західну культуру в Україні в обличчю постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці... і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружної боротьби сама поміж собою.

Із подорожніх нотаток Павла Алеппського

Описуючи своє враження від гетьмана Хмельницького, Павло Алеппський¹ підкреслює: «Так ось він, Хмель, якого слава й ім'я рознеслися по всьому світу».

Історик Михайло Грушевський

Він був «людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистачило йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, оскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро... На Україні нікого так не любили, хвалили та не проклинали, як Хмельницького».

¹ Подорожні нотатки сирійського архідиякона Павла Алеппського описують подорож антиохійського патріарха Макарія Україною у 1654 і 1656 рр.

Сучасний історик Наталя Яковенко

Найбільшим досягненням Хмельницького у процесі Національно-визвольної війни українського народу було утворення й формування Козацько-Гетьманської держави — Війська Запорозького (1648—1764). У всіх галузях державного будівництва — у війську, адміністрації, судівництві, фінансах, у царині економіки й культури, Хмельницький виступає як державний діяч великого формату. Це виявилось в організації верховної влади нової української держави, яка під зверхністю й титулом Війська Запорозького й під владою його гетьмана об'єднала всі верстви українського народу. Б. Хмельницький створив не тільки державний апарат і виховав цілий гурт бойових військових і цивільних керівників як з козацької старшини, так і з української шляхти, але й цілу провідну верству Козацько-Гетьманської держави, яка, попри всі труднощі і поразки, зуміла свої завоювання зберегти і вдержати, супроти навали Москви і польсько-турецьких зазіхань, майже до кінця XVIII ст.

Із Літопису Самійла Величка

Бог послав їм, як Мойсея, людину на ймення Богдан Хмельницький, і дав йому підставу й розум визволити від такої тяжкої кормиги лядської вільний малоросійський народ, і віднайти йому сподівану свободу.

3. ЯКОЮ ЛЮДИНОЮ ПОСТАЄ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В ОЧАХ СУЧАСНИКІВ І НАЩАДКІВ

На основі поданих документів та ілюстрацій визначте риси характеру Богдана Хмельницького. На думку дослідників, гравюра Гондіуса найбільш правдиво відтворює зовнішність Хмельницького. Чи згодні ви з цією думкою? Чому?

Із книги Наталі Яковенко

Достеменно відомо, що 1620 р. Богдан... прийняв справжнє бойове хрещення у битві з турками під Цецорою.... Юнак потрапив у полон і так би й скінчив своє життя на галерах, якби його не викупила мати, обмінявши на когось із родовитих турецьких полонених, захоплених раніше козаками...

Богдан був професійним вояком, брав участь у славетних морських експедиціях до Туреччини, відзначився у Смоленській кампанії 1633 р...

У 1644 р. де Брежі¹ писав кардиналові Мазаріні: «Серед козаків є непересічний полководець Богдан Хмельницький, з котрим рахуються навіть при дворі».

Щодо побутових звичок і уподобань, то відомо, наприклад, що гетьман палив довгу турецьку люльку і полюбляв каву, на ті часи ще мало вживану в Європі. Добре стріляв з лука, з яким виїздив на бій, а зі зброї завжди носив при собі шаблю. У доброму настрої міг пограти на бандурі.

¹ Французький посол, граф, вів переговори щодо найманої служби українських козаків у французькій піхоті.

Із книги історика Тараса Чухліба

Мі, кому пощастило спілкуватися з ним, звертали увагу на тонкий розум, ерудицію, вміння передбачати розвиток подій, сильну політичну волю гетьмана. Богданова різкість у судженнях і запальність у розмові поєднувалися з м'якістю і привітністю, дотепність — із мовчазністю, простота і щирість — з лукавством і мстивістю, доброта — із суворою вимогливістю і навіть жорстокістю. У його характері дивовижно сплелися воєдино відчайдушна сміливість і холоднокровна обачність, принциповість, що межувала з упертістю, і готовність до компромісу. Можна сказати, що це була цільна, але водночас і суперечлива натура.

Джерела засвідчують, що Богдан Хмельницький за невиконання своїх наказів суворо карав своїх полковників. Так, по декілька днів прив'язаними до гармати були і відчайдушний Максим Кривоніс, і писар Іван Виговський...

Сильний і вольовий характер гетьмана проявлявся у багатьох життєвих ситуаціях. Наприклад, коли в червні 1657 року до Чигирина приїхали послы зі Швеції, то вже тяжко хворий Богдан, як свідчив керівник посольства Гетгард фон Веллінг, «незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди (до кімнати переговорів), щоб мати зі мною розмову».

З Літопису Григорія Граб'янки

Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, ні вдень, ні вночі не знемагав від безсоння, а коли справи і труд війни зморювали його, то він спав невеличку крихту часу і одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших.

1

2

3

1 — невідомий художник, копія з прижиттєвої гравюри В. Гондіуса;

2 — Б. Хмельницький на іконі Покрови Пресвятої Богородиці;

3 — А. Орлюнов. Богдан Хмельницький спостерігає за пересуванням військ

Із записок венеційського дипломата Альберто Віміна

На зріст він скоріше високий, ніж середній, широкої кості й міцної будови. Його мова і спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поведженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями...

4. ЯК СЬОГОДНІ ВШАНОВУЄМО ПАМ'ЯТЬ ВИДАТНОГО ДІЯЧА

Розгляньте зображення і обговоріть: як сьогодні вшановують пам'ять Богдана Хмельницького в Україні? Чи вважаєте ви це справедливим? Чому? Чи варто сучасній людині знати про нього більше? Чому?

1

2

3

4

5

6

1 — образ Б. Хмельницького в сучасному кіно, опері;
 2 — ордени Б. Хмельницького для нагородження полководців: радянський і сучасний;
 3 — сучасні монети і паперові гроші із зображенням Б. Хмельницького;
 4 — наукові дослідження М. Костомарова про життя і діяльність Б. Хмельницького;
 5 — пам'ятники Б. Хмельницькому в Києві та у Жовтих Водах;
 6 — пам'ять про гетьмана в назвах вулиць, меморіальних дошках, назвах населених пунктів

Перевірте засвоєне на уроці

Сформулюйте власне ставлення до діяльності чи постаті Богдана Хмельницького. Викладіть свої думки в короткому есе, скориставшись методом «ПРЕС».

§ 22. ВІД ЗБОРІВСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО КАМ'ЯНЕЦЬКОЇ УГОДИ

1. ЯКІ ПОДІЇ ВІЙНИ ВІДБУЛИСЯ у 1650–1651 рр.

Визначте основні події названих років. Чим завершився цей етап війни для козацької держави? Чому обидві сторони були незадоволені його підсумками?

Річ Посполита намагалася укласти військово-вій союз із молдовським господарем Василем Лупулом. Тому восени 1650 р. Хмельницький здійснив успішний похід у Молдову, внаслідок чого встановився військово-політичний союз двох держав. За традиціями того часу його хотіли скріпити шлюбом сина Богдана Хмельницького Тимоша та доньки молдовського господаря — Розанди. Під тиском Туреччини союз із Богданом Хмельницьким знову уклав і кримський хан.

Тимош Хмельницький

Обидві сторони активно готувалися до нової війни. Напередодні боїв чисельність коронних і козацьких сил була майже однаковою. Зіткнення військ відбулося поблизу міста **Берестечка** (нині райцентр на Волині). Коронне військо переправилося через р. Стир і отаборилося на її правому березі. Хмельницький, дочекавшись підходу татар під проводом хана Іслам-Гірея III, став навпроти, маючи 100 тисяч вояків та 120 гармат.

Битва почалася **28 червня 1651 р.** сутичками татарських загонів із підрозділами королівських сил. Протягом дня українсько-татарське військо атакувало противника, але завдати йому значних втрат удалося лише наступного дня з підходом підкріплення.

Уранці 30 червня козацьке військо разом із татарами продовжувало атакувати. Польська артилерія зосередила вогонь на татарах, змусивши їх відступити.

Під час наступного обстрілу отримали поранення сам кримський хан і його воєначальники. Налякані татари вдалися до втечі. Хмельницький із кількома старшинами кинувся навперейми, аби завернути їх. Але хан, відступаючи, силоміць вивів із собою гетьмана, позбавивши козаків єди-

ного командування. Ініціатива в битві перейшла до коронного війська. Аби залякати козаків, король наказав убити всіх полонених, більшість із яких були пораненими.

Зазнавши невдачі, козацьке військо відступило до невеличкої річки, притоки Стиру, де болотом і хащами можна було прикрити власний тил. Козаки укріпили земляними валами свій табір, перетворивши його на своєрідну фортецю. Вони успішно відбивали штурми і здійснювали сміливі вилазки. Вимогу короля капітулювати було відхилено.

Урешті-решт вирішили під прикриттям ночі вирватися з оточення. Командування козаками взяв на себе полковник Іван Богун. Було зведено переправу, вимощену возами, наметами, кожухами та ін. Богун спершу вивів козацьку кінноту, аби нею прикрити прорив. Проте, коли селянська частина війська довідалася про початок операції, тих, хто залишилися в облозі, охопила паніка. Вони вирішили, що їх залишають у таборі відволікати противника. Люди кинулися до переправи, топлячи один одного.

Про що свідчить документ? Чи можемо ми довіряти йому? Чому?

Епізод із битви під Берестечком. Зі щоденника польського шляхтича Станіслава Освенціма

Одна ватага козацька... зробивши засіку на острівці, ставила опір так відважно, що їм обіцяли життя, коли піддадуться. Але не схотіли і так почали відбиватися від наших, що піхота мусила на них гуртом наступати. І хоча прорвала їх укріплення і витіснила з острова з великими власними втратами, вони відступили на болота, не піддаючись, так що кожного доводилось добивати.

Спираючись на текст, документ та ілюстрації, відтворіть події битви під Берестечком.

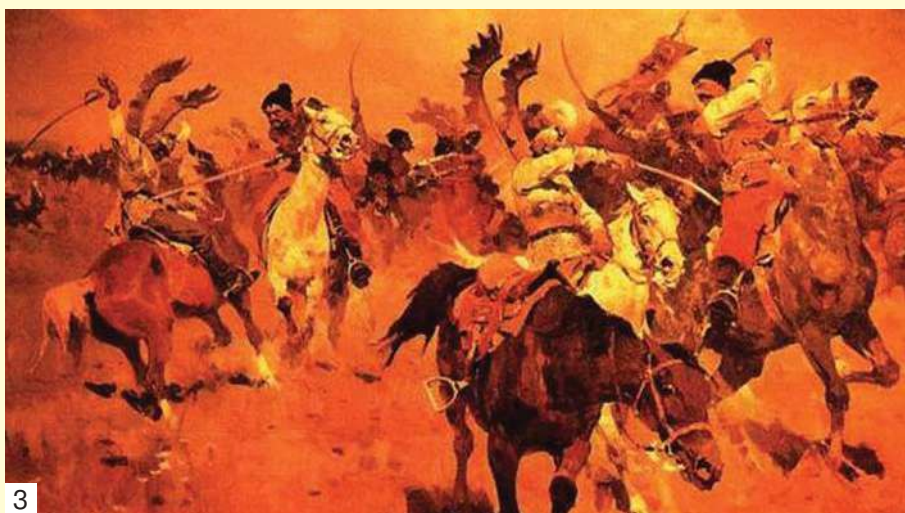

1

2

3

- 1 — *М. Івасюк*. Богун під Берестечком;
 2 — *А. Серебряков*. Битва під Берестечком;
 3 — *В. Полтавець*. Битва під Берестечком

Останнього дня битви (10 липня 1651 р.) у боях загинуло до 8 тисяч козаків і селян. Коронне військо захопило табір, а разом з ним — 18 гармат, 7 бочок пороху, 20 козацьких корогв, гетьманську булаву й печатку, документи канцелярії Б. Хмельницького. Богуну вдалося вивести лише 20 тисяч кінноти і врятувати частину артилерії.

Поразка під Берестечком стала тяжким ударом для національно-визвольного руху. Проте і коронне військо, просуваючись углиб української території, опинилося в скрутному становищі. Воно стикалося з постійними партизанськими діями місцевого населення, йому бракувало харчів, а невдовзі сталася епідемія і розпочалося масове дезертирство.

Це змусило польського короля піти на переговори й укласти **18 вересня 1651 р. новий Білоцерківський договір**.

У цілому Білоцерківський договір спричинив посилення соціальної напруги в Україні, антигетьманські виступи і масове переселення козаків у північно-східні та східні українські землі, які перебували в межах Московії.

У чому відмінність нового договору від Зборівського?

Умови Білоцерківського договору:

- територія автономії обмежувалася лише Київським воєводством;
- козацьке військо скорочувалось із 40 до 20 тисяч осіб. Усі нереєстрові козаки зобов'язувалися повернутися до попереднього соціального стану;
- шляхті надавався дозвіл повернутися до своїх маєтків, навіть до тих, що розміщувалися на козацьких територіях;
- гетьман підпорядковувався польському королю та позбавлявся права закордонних відносин.

2. ЧИМ ЗАВЕРШИЛАСЯ БИТВА ПІД БАТОГОМ

Які наслідки мала перемога під Батогом? Коли і з якою метою було здійснено молдовські походи?

Мирний перепочинок тривав недовго, у квітні 1652 р. Хмельницький універсалом оповістив козацьку старшину про підготовку до нових боїв. Вони розпочалися походом козацько-татарських загонів у Молдову. Річ Посполита відрядила на їх перехоплення військо, очолюване Мартином Калиновським. Це військо стало табором між горою **Батіг** над р. Бугом і містечком Ладижином (нині райцентр Вінницької обл.), очікуючи підкріплення. Воно почувалося в безпеці, не розраховуючи на швидкий напад козаків, і тому не укріпило свої позиції.

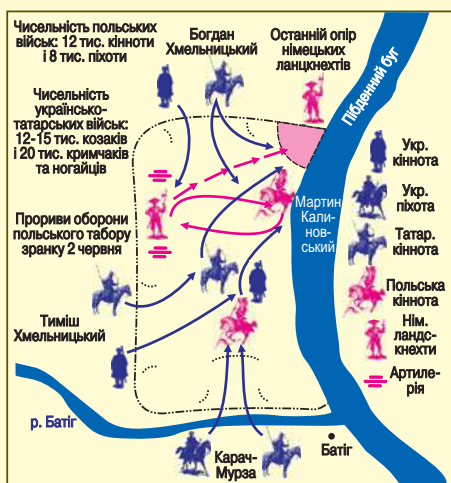
У **травні 1652 р.**, поки основне військо Богдана Хмельницького рухалося до Умані, поповнюючись місцевим козацтвом, гетьман відправив свого сина Тимоша зав'язати бої з коронним військом. Раптова поява козацької і татарської кінноти стала несподіванкою для Мартина Калиновського. Тимошу вдалося заманити частину королівської кінноти в засідку й розгромити її.

Згодом, підійшовши з основними силами, Б. Хмельницький атакував ворожий табір. Козаки вогнем знищили залишки укріплень поляків і зламали їхній опір. Разом із Мартином Калиновським полягло багато магнатів і шляхтичів. Загинула майже вся піхота, було знищено половину гусарів Речі Посполитої. Такого розгрому коронне військо ще не знало. Сучасники порівнювали цю перемогу Богдана Хмельницького з успіхом карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами. Битва під Батогом перекреслила Білоцерківський договір і заохотила українців до подальшої боротьби за незалежність Козацької держави.

Розкажіть про битву під Батогом, спираючись на схему та картину А. Серебрякова. Визначте значення битви.

А. Серебряков. Битва під Батогом

Схематична карта «Битва під Батогом» 1–2 червня 1652 р.

Богдан Хмельницький разом із татарами почав готувати другий військовий похід на Молдову. У травні–червні 1652 р. просування української армії змусило молдовського господаря Василя Лупула виконати свої попередні зобов'язання щодо одруження гетьманича Тимоша з княжною Розандою.

Зміцнення позицій Богдана Хмельницького у Придунайському регіоні стривожило правителів Трансильванії і Валахії. Вони розпочали боротьбу за відсунення Лупула від влади. Підтримка його Тимошем разом із козацьким військом спричинила формування антиукраїнського союзу у складі Валахії, Трансильванії та Речі Посполитої. Наприкінці літа 1653 р. під час чергового походу козацького війська на допомогу Василю Лупулу Тимоша Хмельницького було смертельно поранено.

Покажіть на карті 3 молдовські походи козаків 1652–1653 рр. Опишіть перебіг подій та підсумки походів.

3. ЧОМУ І ЯК БУЛО УКЛАДЕНО КАМ'ЯНЕЦЬКУ УГОДУ

Яким було становище козацької держави після облоги Жванця та Кам'янецької угоди?

1653 р. Річ Посполита знов почала збирати військо для продовження боротьби з козацтвом. Спроби Богдана Хмельницького розпочати переговори з королем щодо врегулювання відносин були демонстративно відкинуті.

Коронне військо, численністю 40 тисяч, розташувалося під містечком **Жванець** над р. Дністер (навпроти Хотина). Приблизно стільки ж вояків було і в Богдана, який разом із татарами у **жовтні 1653 р.** заблокував королівське військо. Почалася тривала облога, за якої обидві сторони під холодними осінніми дощами виснажувалися хворобами, нестачею харчів та фуражу.

Чому, на думку історика, Хмельницький відмовився від битви?

Історик Ярослав Дзира про Жванецьку облогу

До початку грудня від голоду і хвороб померло щонайменше 10 тисяч жовнірів, а з 20 тисяч німецьких рейтарів (найманці кіннотники) живими залишилося ледве 5 тисяч. Б. Хмельницький був упевнений, що за таких обставин король буде змушений капітулювати. Тому він відмовився від генеральної битви, покладаючись на облогу.

Насправді, сил для вирішальної битви не вистачало у жодної зі сторін. І тоді кримський хан, не зацікавлений у зміцненні ані козацької держави, ані Речі Посполитої, розпочав таємні переговори з обложеними. Він уклав із королем сепаратне (*окреме*) перемир'я і згорнув воєнні дії.

У цьому усному договорі, що називався Кам'янецька угода, обидві сторони домовилися про одержання татарами від поляків викупу. Політичне й правове становище козаків чітко не визначалося. Шляхта поверталася до своїх маєтків. На території України могли розміщуватися польські військові підрозділи.

Оскільки Б. Хмельницький не брав участі в обговоренні угоди, він заявив, що цей договір його ні до чого не зобов'язує. Однак після того, як татарські загони залишили табір під Жванцем, козакам довелося зняти облогу королівського війська, бо утримувати її самотужки стало неможливо. Від того часу козацька держава, втративши надію на врегулювання відносин з Річчю Посполитою, розпочала налагоджувати відносини з Московією.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Назвіть дати та опишіть основні битви Національно-визвольної війни 1651–1653 рр.
2. Покажіть на карті 3 основні напрямки походів і битви Національно-визвольної війни у 1651–1653 рр.
3. Розкажіть про молдовські походи Богдана Хмельницького.
4. Схарактеризуйте зміст Білоцерківського договору та Кам'янецької угоди.
5. Чому битву під Батогом (1652 р.) порівнюють із перемогою Ганнібала під Каннами (216 р. до н. е.)?
6. Чому у 1653 р. ускладнилось внутрішньо- та зовнішньополітичне становище козацької держави?
7. Чому склалась антиукраїнська коаліція? Що ставили за мету її учасники?
8. Як ви оцінюєте діяльність Б. Хмельницького на цьому етапі війни?

Домашнє завдання

1. Яку роль відігравали у Національно-визвольній війні сподвижники Богдана Хмельницького? Розкрийте цю роль на конкретних прикладах.
2. Розгляньте наведену схему та доберіть факти, які ілюструють її положення.

Становище української держави наприкінці 1653 р.

Спустошення території України
внаслідок тривалих військових дій
з поляками, польських каральних
походів, пограбування татарами

Загибель значної кількості людей
у результаті шести років війни та
епідемій чуми
та холери

Занепад сільського
господарства

Зростання невдоволення
населення

Погіршення міжнародного
становища

§ 23. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ ІЗ МОСКОВСЬКИМ ЦАРСТВОМ І ПОХІД НА ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

1. ЯКИМИ БУЛИ УМОВИ УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКОГО ДОГОВОРУ 1654 р.

У чому суть рішень Переяславської ради та Березневих статей 1654 р.? Яке значення вони мали і до яких наслідків могли призвести?

Шість років безперервної війни з Річчю Посполитою призвели до важкого становища українського населення. Було зруйновано сотні міст і сіл, занепадало сільське господарство, ремесла, торгівля. Военні дії, голод, епідемії, захоплення татарами ясиру, втеча людей у спокійніші землі спричинили скорочення населення більш ніж на 40 % і вдвоє — чисельності війська.

Пошуки виходу зі складної ситуації спонукали українське керівництво до переговорів з Москвою щодо переходу під покровительство царя Олексія Михайловича. Московська держава, яка вичікувала остаточ-

них наслідків багаторічної українсько-польської війни, зважаючи на звернення Богдана Хмельницького про допомогу до царя Олексія Михайловича, врешті-решт зробила рішучий крок. Земський собор у Москві **1 жовтня 1653 р.** ухвалив просити царя прийняти Україну «під свою государеву високу руку».

Порівняйте оцінки союзу козацької України з Московією, які надали російський та український історики.

Російський історик кінця XIX ст. Василь Ключевський

Москва боялася порушити мир з Польщею і спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом та Берестечком, хилилася до занепаду... і, нарешті, коли країна вже нікуди не годилася, її прийняли під свою високу руку, щоб перетворити пануючі українські стани з польських бунтівників в озлоблених московських підданих.

Український історик початку XX ст. Олександра Єфименко

«...козацька Україна... приєдналася до Московської держави. Дарма представники української сторони намагалися надати акту приєднання форму договору. Непохитна наполегливість московських дипломатів зуміла перетворити його на милість. Московський воевода з сильним гарнізоном одразу ж увійшов у Київ».

Для проголошення рішення Земського собору та грамоти царя в Україну було направлено посольство, яке очолив боярин Василь Бутурлін. Наприкінці грудня 1653 р. воно прибуло до Переяслава (нині м. Переяслав-Хмельницький Київської області). **8 січня 1654 р.** на раді гетьмана з генеральною старшиною та полковниками було вирішено прийняти протекцію (захист, покровительство) московського царя. Того ж дня на майдані **Переяслава** зібралася **Генеральна рада**, на якій Хмельницький закликав піти під руку московського православного царя. Всі присутні схвалили промову гетьмана. Потім в Успенській церкві мала відбутися присяга Богдана Хмельницького і старшин на вірність цареві.

Гетьман запропонував, щоб і Бутурлін з послами присягнули від імені Олексія Михайловича щодо непорушності прав і вольностей Війська Запорозького та захисту українських земель від агресії. На це Бутурлін відповів, що у Московії присягають лише цареві, а не підданам. Конфлікт завершився поступкою гетьмана послам. Аби не зірвати переговори, до яких він ішов довгі роки, гетьман і старшина прийняли присягу в односторонньому порядку.

Які положення історик називає міфом? Як він пояснює ці положення? Як історичний міф відобразився у картині?

Історик Юрій Мицик про Переяславську раду

Міф про Переяславську раду... всіяко пропагувався в історичних працях, у художній літературі, мистецтві. Вкажемо на головні риси цього міфу:

1. Українці і росіяни ніколи між собою не ворогували. 2. Українці і до, і з самого початку повстання до Переяславської ради безперервно просили взяти їх «під царську руку». 3. Переяславська рада була генеральною, ... всенародною і одностайною, а її рішення здобули всенародне схвалення.

Розглянемо ці положення...

1. За всю історію українсько-російських відносин нараховується близько двох десятків воєн... 2. У різні часи у XV — на початку XVII ст. до Москви їздили окремі представники козацтва, православного духовенства в пошуках матеріальної та моральної підтримки, були налагоджені певні контакти, але з цього не можуть випливати ті висновки, які їм приписують творці міфу... Перше звернення до Москви було скероване... влітку 1648 р. і тільки з кінця 1648 — початку 1649 рр. були налагоджені дипломатичні відносини між Чигирином та Москвою... 3. Переяславська рада не могла бути всенародною..., оскільки на ній були присутніми не більше 300 осіб...

М. Хмелько. Навіки разом (назва і сюжет твору, написаного в радянські часи, мали прославляти союз України з Росією)

Після Переяславської ради представники посольства поїхали містами України, аби прийняти присягу від населення на вірність цареві. Проте одностайного схвалення рішення Переяславської ради серед українців не було. Відмовилася підтримати угоду й присягати царю значна кількість козацької старшини, зокрема, полковники Іван Богун, Іван Сірко, Петро Дорошенко та ін., які не брали участі у заходах у Переяславі. Не стали долучатися до угоди й деякі полки на місцях. У Полтавському полку царських представників, які приїхали до козаків, навіть побили кийками. Не підтримали рішення Переяславської ради деякі міста, а також українське духовенство на чолі з митрополитом Сільвестром Косовим. Не присягала й Запорозька Січ.

У березні 1654 р. основи українсько-московського договору були визначені в узгодженому обома сторонами комплексі документів, що відо-

мі під назвою «**Березневі статті**». Оригінали цих документів не збереглися, відомі тільки їх копії та чернетки.

Які перспективи визначалися Березневими статтями для України у внутрішній і зовнішній політиці? Порівняйте їх із Кам'янською угодою.

Історик Валерій Степанков про Березневі статті 1654 р.

Зберігалися форми урядування й устрою української держави, її територія, судочинство, фінансова система. Підтверджувалися права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва і міщан та незалежність українського уряду у внутрішній політиці. У Києві розміщувався царський воевода із залогою. Чисельність козацького реєстру становила 60 тисяч осіб, визначалася їхня платня. Московія зобов'язувалася обороняти Україну від Речі Посполитої і Кримського ханства. Український уряд погоджувався сплачувати податки до царської казни, припиняв дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією, зобов'язувався інформувати Москву про можливі переговори з іншими державами.

Незважаючи на деякі обмеження суверенітету, Березневі статті надавали Україні широку автономію під протекторатом Московії. Водночас договір засвідчив визнання України як окремої держави. Він відкрив перспективу козацтву (за збройної допомоги царського уряду) завершити війну з Річчю Посполитою.

2. ЯК РОЗГОРТАЛИСЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ 1654–1655 рр.

Схарактеризуйте воєнно-політичні події Національно-визвольної війни у 1654–1655 рр.

Навесні 1654 р. військова боротьба між Україною та Польщею ще тривала, але тепер разом із козацькими частинами активно діяли й російські війська. 40-тисячна царська та 18-тисячна козацька армії на чолі з Іваном Золотаренком звільнили з-під панування Речі Посполитої більшу частину території Білорусі. Уряд Богдана Хмельницького заохочував перехід місцевої шляхти під гетьманську протекцію та покаяння білоруського населення, прагнучи закріпити цей регіон за собою. Проте така політика зустріла протидію з боку царя Олексія Михайловича, оскільки він хотів приєднати відвоєвані території Речі Посполитої до Московської держави.

Союз України з Московією спричинив союз Криму з Польщею. Восени 1654 р., щоб запобігти активності українських військ, татари та поляки вдерлися на Брацлавщину й Поділля. Одним із важливих центрів опору загарбникам стала Умань, обороною якої керував **Іван Богун**. Успішно відбивши низку атак, він відтягнув на себе значні сили польської армії.

У січні 1655 р. розпочалися жорстокі бої на Київщині між козацькою армією на чолі з Богданом Хмельницьким і союзними російськими частинами та польсько-татарськими військами. Українсько-московське військо оточили з усіх боків татарські та польські загони, однак козаки встигли замкнути свій традиційний табір і сильним вогнем паралізували всі спроби ворога розірвати його. Переламним моментом стали дії Богуна, який завдав полякам удару з тилу — це змусило їх припинити облогу козацького табору і відступити.

Перепочинок тривав півроку, і козакам його вистачило, аби поповнити полки новими вояками. У липні 1655 р. розпочався похід Богдана Хмельницького на західноукраїнські землі, який здійснювався за підтримки російської армії. У вересні коронне військо було розгромлено. А деякі козацькі загони дійшли до річок Вісла і Сян.

Виснажена війною, Річ Посполита запропонувала Московії укласти перемир'я, обіцяючи цареві польську корону після смерті Яна II Казимира. Цар пристав на цю пропозицію. У жовтні 1656 р. перемир'я було укладено у м. Вільно (нині м. Вільнюс, Литва). Україну до участі в переговорах не запросили.

За умовами Віленського перемир'я Річ Посполита і Московська держава припиняли між собою воєнні дії і зобов'язувалися спільно виступити проти Швеції. Ця угода загострила українсько-московські відносини, оскільки Москва знехтувала інтересами України і стала союзницею Польщі.

Покажіть на карті 3 місця воєнно-політичних подій 1654–1655 рр. Поясність, чому, незважаючи на воєнні успіхи, Хмельницькому не вдалося закріпити їх політичними досягненнями.

3. ЧОМУ І ЯК БУЛО УКЛАДЕНО УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКО-ТРАНСИЛЬВАНСЬКИЙ СОЮЗ

Якими були нові союзники козацької держави? Що їх об'єднувало? Чому цей союз виявився німічним?

Д'єрд II Ракоці

Підписання московсько-польського Віленського перемир'я змусило гетьмана шукати нових союзників для продовження війни проти Речі Посполитої.

Упродовж 1656 р. активізувалися дипломатичні відносини між Україною та Молдовою, Валахією і Трансильванією. Особливої перспективи набули українсько-трансильванські відносини, які за короткий час переросли від нейтралітету — до доброзичливих зв'язків. У жовтні цього року між Військом Запорозьким і Трансильванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі

Шведський король
Карл X Густав

Посполитої. Трансильванський князь Юрій (Д'єрд) II Ракоці обіцяв допомогти Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусі, визнав за гетьманом титул князя.

Хмельницький активізував дипломатичні зв'язки зі Швецією, яка вже тоді воювала з Річчю Посполитою. Проте у відносинах України зі Швецією переговорний процес не пішов далі узгодження позицій. Перешкодою до підписання договору стала непоступливість Швеції у територіальному питанні, оскільки вона визнавала за Гетьманщиною лише Київське, Брацлавське і Чернігівське воеводства.

На яку сусідню державу натякав гетьман, дорікаючи у її прагненні «сісти на шию» Україні? Як характеризує гетьман зв'язки України зі Швецією, Трансильванією, Молдовою?

3 листа Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава (листопад 1656 р.)

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже. Сповіщаємо, що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри і вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию... Бажаємо, щоб ваша величність знала, що ми з'єднані з вашою величністю зв'язком, яким ми зобов'язані воеводам Молдови і князеві Трансильванії. Нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання особливих послів.

Завершенням процесу формування нової антипольської коаліції стало підписання **26 листопада 1656 р. Раднотського шведсько-трансильванського договору** (від угорського міста Раднот). Новостворений союз передбачав війну коаліційних сил проти Речі Посполитої з подальшим розподілом земель останньої між Швецією, Бранденбургом, Трансильванією і Україною. В цілому цей договір юридично закріплював визнання у Європі незалежної української держави, хоч і лише в межах Київського, Брацлавського та Чернігівського воеводств.

Водночас Богдан Хмельницький, виконуючи взяті перед союзниками зобов'язання, відрядив 20 тисяч козаків для участі у поході військ Трансильванії і Швеції на Польщу. Через неузгодженість дій, внутрішні суперечності та втручання Австрії (вона надала збройну допомогу Польщі) союзникам не вдалося реалізувати поставлену мету. Зрештою козацький загін змушений був відступити в Україну.

Десятиліття безперервної війни з Річчю Посполитою та іншими ворожими до України державами підірвали здоров'я гетьмана. Відчуваючи наближення смерті, він передав владу синові Юрію. Регентом при

16-річному гетьмані став Іван Виговський. **6 серпня 1657 р.** Богдан Хмельницький помер. Його було поховано в Іллінській церкві рідного Суботова. Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів.

Чи погоджуєтесь ви з висновком авторів підручника «Україна втратила одного зі своїх найвидатніших діячів»? Обґрунтуйте цю думку.

1 — Т. Шевченко. Смерть Богдана Хмельницького; 2 — Т. Шевченко. Усипальниця Богдана Хмельницького — Іллінська церква в Суботові, споруджена коштом гетьмана.

Сформулюйте кілька положень щодо наслідків Національно-визвольної війни українського народу та порівняйте їх із наведеною таблицею. Чому наслідки війни були суперечливими?

Наслідки Національно-визвольної війни	
Політичні	Відновлення державності українського народу і завершення, в основному, процесу формування української національної держави — козацької республіки. Визначення території та кордонів держави, які охоплювали більшу частину українських етнічних земель, створення системи органів державної влади та управління. Зростання міжнародного визнання України
Економічні	Утвердження нових форм власності, зокрема на землю: козацької, селянської, державної (гетьманської). Перехід козацького господарства до господарювання фермерського типу, орієнтованого на ринок. Різке погіршення матеріального становища більшості населення через тривалу війну
Соціальні та культурні	Ліквідація шляхетсько-магнатського стану. Перетворення козацтва на впливову силу суспільства. Ліквідація кріпосної залежності. Поліпшення становища міського населення. Посилення суперечностей всередині верхівки суспільства — української старшини (існування пропольських, промосковських, протурецьких угруповань). Значні втрати населення від бойових дій, епідемій, голоду, міграцій. Зміцнення позицій православної церкви. Збереження етнічної самобутності і культури українського народу

Перевірте засвоєне на уроці

1. Що спонукало Богдана Хмельницького укласти союз із Московським царством?
2. Яким був зміст українсько-московського договору? Які наслідки він мав для України?
3. Як розгорталися воєнні події після Переяславської ради?
4. Якими були наслідки військових операцій на території Білорусії?
5. Якими були причини походу Хмельницького на Львів 1655 р.? Чим він завершився?
6. *Визначте історичне значення та підсумки Національно-визвольної війни українського народу.*
7. *Історики розходяться в оцінці українсько-російської московської угоди 1654 р. Нижче наведено твердження, які узагальнюють основні позиції з цього питання. Прочитайте і прокоментуйте їх.*
  - а) персональна унія між Московією та Україною (подібно до Кревської), коли обидві держави мають єдиного монарха, але зберігають самостійність у державному управлінні;
  - б) «реальна унія» між Московією та Україною (подібно до Люблінської), у результаті якої виникла єдина держава;
  - в) форма васальної залежності, коли сюзерен (цар) захищає васала (Військо Запорозьке), за що васал зобов'язується надавати сюзерену військову допомогу та передає частину податкових надходжень;
  - г) тимчасовий військовий союз між Московією та Україною, спричинений історичними обставинами;
  - д) результат віковичного прагнення українців до злиття з росіянами в єдиний народ у єдиній державі.
8. *Значення подій 1648–1657 рр. в історії України не можна переоцінити. Козацько-селянське повстання, яке у 1648 р. очолив Б. Хмельницький, переросло в Національно-визвольну війну, яка привела до політичних та соціально-економічних зрушень у житті українського суспільства. Тому частина сучасних істориків називає її Українською національною революцією. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Чому?*

Історичний калейдоскоп

Історія героїчного міста Бушá

Після початку Хмельниччини (1648 р.) поляки залишили Бушу, і вона стала прикордонним містом Брацлавського полку. Тут постійно відбувалися сутички між поляками та козаками. У березні 1654 р. під стінами Буші був розбитий 3000-й польський загін.

Найтрагічніші події відбулись у Бушанському замку через півроку.

18–20 листопада 1654 року, коли під Бушу підійшли війська Станіслава Потоцького і Стефана Чарнецького і взяли замок в облогу, коронним жовнірам вдалося винищити більшу частину нечисель-

ної козацької залоги. Але коли замок майже перейшов у їхні руки, вдова вбитого козацького сотника Завісного Олена підпалила пороховий погріб, висадивши в повітря себе, залишки залоги й чимало атакуючих поляків.

У ці трагічні дні місто практично перестало існувати. Його відродження затягнулося на ціле століття, а Бушанський замок уже ніколи не був відбудований.

«Оборона Буші» — перша повість Михайла Старицького. Твір побудовано на реальних подіях. Узнявши за основу історичні факти, письменник творчо їх опрацював. Основна актуальна для сьогодення ідея повісті: уславлення героїзму простих людей, здатних боронити рідну землю, засудження військової агресії, зрадництва.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ III «НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ середини XVII ст.»

Назвіть дати основних битв Національно-визвольної війни, укладення Зборівського, Білоцерківського договорів, Березневих статей, Кам'янецької угоди, Віленського перемир'я.

Покажіть на карті полковий устрій держави – Війська Запорозького; кордони української козацької держави; основні напрямки походів і битви Національно-визвольної війни.

Поясніть терміни і поняття: «гетьманщина», «гетьман», «генеральна старшина», «генеральна військова та старшинська рада», «універсал», «полк», «сотня».

Поясніть особливості здійснення влади гетьмана в козацькій державі; взаємовідносини Війська Запорозького з державами-сусідами.

Схарактеризуйте перебіг Національно-визвольної війни; соціально-економічне становище українських земель після утворення козацької держави; зміст Зборівського і Білоцерківського договорів, Березневих статей, Кам'янецької угоди, умови Віленського перемир'я.

Визначте причини та наслідки Національно-визвольної війни українського народу; наслідки українсько-московського договору 1654 р.; утворення українсько-шведсько-трансильванського союзу.

Висловіть власне ставлення щодо діяльності Богдана Хмельницького та його сподвижників, соратників у розбудові козацької держави; характер відносин із сусідніми державами.

Розділ IV.
УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці
50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 24. УКРАЇНА ЗА ГЕТЬМАНА
ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

1. ЯКУ ПОЛІТИКУ ПРОВОДИВ ГЕТЬМАН
ІВАН ВИГОВСЬКИЙ

Чому гетьманування Івана Виговського призвело до жорсткого соціального конфлікту між різними верствами козацтва?

Після смерті Богдана Хмельницького в Україні склалася вкрай напружена ситуація. Военні поразки і загострення українсько-московських відносин через ігнорування царським урядом інтересів України посилювали соціальну напругу. Тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства і козацтва. Чимало козаків, які не отримували платні за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, котра перетворилася на осередок соціального невдоволення.

Після Богдана Хмельницького старшинська рада обрала **Івана Виговського** гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького. А вже за місяць генеральна рада в Корсуні обрала його повноправним гетьманом Війська Запорозького.

Які факти з біографії Виговського свідчать про його адміністративний та військовий досвід?

Невідомий художник.
Гетьман
Іван Виговський

Іван Виговський — гетьман України (1657–1659), талановитий адміністратор, воєначальник і дипломат. Народився у сім'ї православного шляхтича. Ймовірно, закінчив Київську братську школу, володів латиною, церковнослов'янською, російською і польською мовами. У битві під Жовтими Водами 1648 р. потрапив до татарського полону, однак був викуплений Богданом Хмельницьким і став особистим писарем гетьмана. З 1650 р. Генеральний писар. Сформував і очолив козацький уряд при гетьмані — Генеральну військову канцелярію.

Брав участь у більшості воєнних операцій. Займався розробкою і був присутнім під час укладання Зборівського, Білоцерківського та Переяславського договорів.

Відкрите протистояння новообраному гетьману проявилось вже восени 1657 р. на Запорозжжі. Демонструючи свою незгоду з результатами виборів, січовики на чолі з кошовим отаманом Яковом Барабашем і полтавським полковником Мартином Пушкарем вийшли із Запорозжжя. Вони почали грабувати хутори заможних козаків на Київщині та закликали до перегляду результатів виборів. Іван Виговський перекрив бунтівникам шляхи доступу на Січ та блокував постачання їм боєприпасів і харчів. Але це не тільки не вгамувало антигетьманські виступи, а й призвело до їх поширення на інші території. Значну роль у загостренні соціально-політичної напруги в Україні відіграв московський уряд, до якого заколотники звернулися по допомогу.

Для придушення повстання Виговський використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час кровопролитних боїв, які точилися у травні–червні 1658 р. між прихильниками і противниками гетьмана, в Україні загинуло близько 50 тисяч осіб, серед яких і керівники повстання. За наказом Івана Виговського переможці стратили полонених козаків і спалили Полтаву.

Зазнавши поразки, антигетьманська опозиція звернулася по допомогу до Московії, яка почала готувати своє військо до вторгнення в українські землі. Прагнучи уникнути небезпеки, гетьман скликав у вересні 1658 р. під Гадячем козацьку раду, на яку прибули й послі Речі Посполитої. За поданням Івана Виговського, рада схвалила так звану Гадяцьку угоду.

Які були основні пункти угоди? Чиї інтереси вона відображала? Чому?

Історик Віктор Горобець про Гадяцьку угоду 1658 р.

Передбачалося повернення козацької держави до Речі Посполитої на правах автономної її частини — Великого князівства Руського. Війську Запорозькому підтверджувалися старі привілеї. Реєстр складав 60 тис. За поданням гетьмана щороку 100 козаків із кожного полку мали отримувати нобілітацію (введення у стан шляхетства). Церковна унія ліквідовувалася. Захоплене унійцями церковне майно поверталось православній церкві. Православні урівнювалися у правах з католиками. Києво-Могилянський колегіум отримував статус вищого навчального закладу. Передбачалося заснування ще однієї православної академії та відкриття середніх закладів і друкарень. Польським землевласникам дозволялося повернутися в Україну, але заборонялося переобтяжувати своїх підданих.

Однак у затвердженому сеймом Речі Посполитої варіанті договору у травні 1659 р. права української шляхти і козацтва було знов обмежено.

2. ЯК РОЗГОРТАЛАСЬ УКРАЇНО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА

Чому розпочалась україно-московська війна? Які сили брали в ній участь? Які були її основні події?

Восени 1658 р. відновилися бої між гетьманським військом і загонами повсталих під керівництвом Кирила Пушкаря (сина вбитого під Полтавою Мартина Пушкаря).

На основі ілюстрацій проаналізуйте склад та озброєння сторін часів україно-московської війни.

Реєстрові козаки середини XVII ст.
(сучасні художні реконструкції А. Теленика і І. Дзися)

Російський воевода, рейтар та стрілець (сучасні художні реконструкції О. Федорова)

Московський уряд підтримав тих, хто протистояв гетьману, й восени 1658 р., оголосивши Виговського зрадником, розгорнув наступ на українські землі. Розпочалась україно-московська війна 1658–1659 рр.

Цар направив на Київ московське військо (понад 100 тисяч). До московитів долучився й лівобережний полковник Іван Безпалій, проголосивши себе гетьманом Війська Запорозького «його царської величності».

Загони московитів та приєднаних до них антигетьманських сил оточили близько 5 тисяч козаків у Конотопі, але їм удалося відстояти місто. Одночасно з облогою Конотопа царські загони здійснили рейд Лівобережжям, спаливши кілька населених пунктів. Проте затримка московитів під Конотопом дала Виговському змогу мобілізувати своє військо в Правобережній Україні та сформувати наймані загони з іноземців (до 60 тисяч), а також домовитися про допомогу татарської кінноти (40 тисяч).

Наприкінці червня Виговський підійшов до Конотопа і, за згодою з кримським ханом, залишив у засідці біля с. Соснівка татарські загони та частину українських полків. **28 червня 1659 р.** військо Виговського почало атакувати ворожі позиції, а за деякий час імітувало відступ. Московити піддалися на цю хитрість і, кинувшись переслідувати відступаючих, потрапили у пастку. Піддавшись паніці, вони почали тікати, але це вдалося небагатьом. У полон потрапили князі Семен Пожарський, Семен Львов та інші. Вночі московські війська зняли облогу з міста і з втратами відступили. Залишкам московського війська вдалося добратися до Путівля.

Опишіть Конотопську битву, спираючись на текст і ілюстрацію.

А. Орльонов. Конотопська битва

За підрахунками дослідників, у бою загинуло близько 30 тисяч царських вояків і 15 тисяч потрапило в полон (у тому числі до 50 воєвод). Втрати збройних сил Івана Виговського становили 4 тисячі осіб, а кримського хана — 6 тисяч осіб.

Якою була реакція царя на поразку у Конотопській битві? Які настрої ширилися серед жителів Москви?

Російський історик XIX ст. Сергій Соловйов про реакцію царя на поразку в Конотопській битві

Цвіт московської кінноти... загинув за один день. У жалібній одежі вийшов цар Олексій Михайлович до народу, й жах охопив Москву. Удар був тим важчий, що був несподіваним. Трубецької, на якого було найбільше надій, «чоловік благоговійний і витончений, у війнстві щасливий і недругам страшний», погубив таке величезне військо! Царське місто затремтіло за власну безпеку: у серпні за государевим указом люди всіх чинів поспішали на земляні роботи для зміцнення Москви. Сам цар з боярами часто був присутній під час робіт; навколишні жителі з родинами, пожитками наповнювали Москву, і ходила чутка, що государ від'їжджає за Волгу, за Ярославль.

Однак унаслідок гострої внутрішньополітичної ситуації І. Виговський не зміг розвинути досягнутий воєнний успіх.

3. ЯК РОЗПОЧАЛАСЬ РУІНА

Чому описані події вважають початком Руїни?

Сейм Речі Посполитої урізав підписаний на попередніх переговорах текст Гадяцької угоди, наблизивши його до Зборівського договору 1649 р. Із такими результатами домовленостей не погоджувалися навіть найближчі прибічники гетьмана, зокрема Іван Богун. Тож не дивно, що наприкінці серпня — на початку вересня 1659 р. у Ніжинському, Переяславському, Чернігівському полках відбулися збройні антигетьманські виступи.

Рух проти влади Виговського охопив Лівобережжя і частково Правобережжя. Його очолили Яким Сомко, Іван Богун, Іван Сірко, Іван Брюховецький та ін. Кошовий Запорозької Січі Іван Сірко напав на улуси Ногайської Орди за відсутності там чоловічого населення, яке брало участь в україно-московській війні на боці гетьмана. Після цього кримський хан зі своїм військом залишив Виговського.

Ситуацією скористалася незадоволена політикою І. Виговського козацька старшина на чолі з Богуном. **21 вересня 1659 р.** на Київщині відбулася козацька рада, яка обрала новим гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський врятувався втечею до поляків, але в 1664 р. його звинуватили у змові проти Польщі й розстріляли.

Ця боротьба між козацькими групами поступово переросла у *громадянську війну*¹, під час якої занепадали раніше відносно спокійні та бла-

¹ *Громадянська війна* — форма політичної боротьби, що є збройною сутичкою між соціальними чи етнічними та іншими групами всередині однієї країни.

гополучні території. Руйнування господарського життя супроводжувалося величезними людськими втратами. Непримиренне протистояння в політичній сфері розхитувало устрій козацької держави та сприяло втручання іноземних держав у її внутрішні справи.

В Україні розпочався період так званої **Руїни**.

Руїна — період історії України другої половини 1650-х — першої половини 1660-х рр., що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і за яких обставин розпочалось гетьманування Івана Виговського?
2. Які були основні цілі політики Івана Виговського?
3. Які основні положення Гадяцької угоди? Чи було її втілено в життя?
4. Чому розпочалась україно-московська війна?
5. Що таке Руїна і коли вона розпочалась?
6. Чому Івану Виговському не вдалося об'єднати довкола себе все козацтво?
7. Чому Івану Виговському не вдалося скористатися результатами Конотопської битви?
8. Як ви оцінюєте діяльність Івана Виговського як гетьмана?

Домашнє завдання

1. Сучасні українські історики Валерій Смолій і Валерій Степанков вважають, що «Гадяцький договір зводив нанівець суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад... унеможлилював досягнення незалежності й соборності (лише частина українських земель входили до князівства), ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення зазіснули щонайменше на 100 років». А яка ваша думка? Чому?
2. Пам'ять Івана Виговського увічнено в сучасній Україні. Чи вважаєте ви його видатним діячем, про якого варто пам'ятати всім громадянам сучасної України?

- 1 — меморіальна дошка в Луцьку;
- 2 — пам'ятник І. Виговському у с. Вигів Коростенського району;
- 3 — монета, випущена Національним банком України на честь Івана Виговського

§ 25. ВІД ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ДОГОВОРУ ДО АНДРУСІВСЬКОГО ПЕРЕМИР'Я

1. ЯК І ЧОМУ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ЮРІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ВІДБУВСЯ РОЗКОЛ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Складіть розгорнутий план: «Причини розколу Гетьманської держави».

Невідомий художник. Гетьман Юрій Хмельницький

Юрій Хмельницький здобув ґрунтовну освіту. Певний час навчався в Київському колегіумі, добре знав церковнослов'янську, польську, латинську та грецьку мови. Юрій був хворобливим, що робило його малоприслужним для військово-політичної кар'єри. З 1653 р., після загибелі свого старшого сина, батько розглядав його спадкоємцем гетьманської булави. На раді у квітні 1657 р. було ухвалено передачу йому гетьманської булави після смерті Богдана Хмельницького. Однак після смерті Богдана Хмельницького його було усунуто від гетьманства.

1659 р. під час повстання частини козаків проти Івана Виговського Юрія знову проголосили гетьманом. Вирішивши примиритися з Московською державою, його прихильники розробили проект договору з московським царем. Угода не лише відображала положення Березневих статей 1654, а й містила доповнення до них, спрямовані на зміцнення гарантій незалежності козацької держави. Проте під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проект і нав'язали укладання нового договору, що отримав назву **Переяславські статті 1659 р.**

Як ви оцінюєте Переяславські статті? Як, на вашу думку, реагували на них козаки? Чому? Які могли бути наслідки прийняття цього документа?

Основні положення Переяславських статей 1659 р.:

- позбавлення старшини права без дозволу царя перебирати гетьмана;
- втрата гетьманом права самостійно призначати, звільняти чи засуджувати до страти старшину й полковників;
- розміщення московського війська, окрім Києва, у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- заборона українському уряду підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати військові походи без дозволу Москви.

Переяславські статті викликали обурення у більшості козаків. Вони засвідчили, що козацька Україна втрачала самостійність і набувала статусу політичної автономії в складі Московської держави. Відповідно українські війська разом із московськими мусили брати участь у боях російсько-польської війни 1654–1667 рр. за владу на українських землях.

Відновлення військових дій між Московією і Річчю Посполитою стало успішним для польської армії. Це схилило Юрія Хмельницького до переходу на їхній бік.

Проте якщо на Правобережжі козацька рада підтримала його, то козаки деяких лівобережних полків відмовились і обрали своїм гетьманом полковника Якіма Сомка.

Юрій Хмельницький за допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути Сомка від влади. Але це лише погіршило ситуацію: майже все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці 1662 р., зневірившись у власних можливостях об'єднати під своєю булавою всю Україну, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся в ченці під ім'ям Гедеона.

Так остаточно склався поділ території України на **Правобережжю**, яка визнавала польську владу, і **Лівобережжю**, підвладну Московській державі. В обох частинах козацької держави було проголошено окремі гетьманати. На Правобережжі козацька рада в Чигирині обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663–1665 рр.), на Лівобережжі обрали гетьманом **Івана Брюховецького** (1663–1668 рр.). Козацька держава опинилася у стані глибокої кризи.

Невідомий художник.
Наказний гетьман
Яким Сомко

2. З ЯКИМИ ПОДІЯМИ ПОВ'ЯЗАНО ГЕТЬМАНУВАННЯ ПАВЛА ТЕТЕРІ ТА ІВАНА БРЮХОВЕЦЬКОГО

Чому жодному з гетьманів не вдалося об'єднати Україну?

Відтепер поділ українського суспільства проходив не лише за соціально-політичними, а й за територіальними ознаками. На Лівобережжі головну політичну роль відігравали вихідці із Запорозжя, щойно покозачені міщани й посполиті¹, а на Правобережжі — *реєстрові козаки* та покозачена православна шляхта.

¹ *Посполиті* (від польського — загальний, звичайний) — селяни Лівобережної і Слобідської України в другій половині XVII — XVIII століттях та некозацьке населення (селянство) Запорозжя за часів Нової Січі (1734–1775).

Покажіть на карті 4 території, які увійшли тепер до Лівобережної та Правобережної України. Зробіть передбачення, як цей розкол вплинув на подальшу долю українського населення.

Павло Тетеря (Моржковський) — гетьман Правобережної України в 1663–1665 рр. Один із найвизначніших дипломатів в урядах Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, переяславський полковник. Походив зі шляхетського роду, мав ґрунтовну освіту. З 1649 р. — писар Переяславського полку. Протягом 50-х років брав участь майже в усіх міждержавних переговорах, що відбувалися в Чигирині, виїжджав з дипломатичними місіями до інших країн. Один із авторів Березневих статей, Гадяцької угоди, Слободищенського трактату.

Після обрання гетьманом Павло Тетеря мав за мету об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Він прагнув схилити на свій бік Сомка та інших лівобережних старшин. Але останні не бажали ділитися владою.

Тоді в жовтні 1663 р. правобережні козацькі полки на чолі з Тетерею і польське військо разом із союзними татарами вторглися на територію Лівобережної України. Їхній похід тривав до березня 1664 р. і зазнав цілковитої поразки.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта завзято почала відновлення шляхетських порядків на Правобережжі. У відповідь спалахнуло антипольське повстання, до якого доклав руку також Іван Виговський, котрий намагався усунути Павла Тетерю від влади. Повстанців очолили кошовий отаман Іван Сірко і кілька правобережних полковників. Жорстоке протистояння тривало до червня 1665 р., коли Тетеря втік до Польщі. Після цього на правобережних землях розгорнулася міжусобна боротьба за гетьманську булаву.

Іван Брюховецький із початком Національно-визвольної війни перебував при дворі Богдана Хмельницького, виконуючи обов'язки «старшого слуги» гетьмана, зокрема був вихователем гетьманича Юрія і виконував дипломатичні доручення. Восени 1659 р. обраний кошовим отаманом Запорозької Січі. В 1661 р. прийняв титул кошового гетьмана. Відтоді розпочав активну боротьбу за булаву гетьмана Лівобережної України. Домігся її у 1663 р. за московської підтримки. Новообраний гетьман неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату в Україні й перетворення її на князівство, очолюване московським царевичем Федором.

Стративши головних суперників у передвиборній боротьбі — Якіма Сомка і полковника Василя Золотаренка — та приборкавши їхніх прибічників, Іван Брюховецький спрямував свою діяльність на зміцнення гетьманської влади в Україні, підпорядкування козацькій адміністрації міського населення, обмеження впливу Запорозької Січі на політичне життя гетьманату, впорядкування фінансової справи тощо.

Зустрівши опір серед козацтва та православної церкви, Іван Брюховецький прагнув досягти своєї мети за допомогою царського уряду. Для цього восени 1665 р. першим із гетьманів здійснив офіційний візит до Москви, де підписав нові статті.

Як ви оцінюєте Московські статті? Чому? Спираючись на цей та інші факти уроку, поясніть, якою була політика Московського царства стосовно до України.

Основні положення Московських статей:

- українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їх населення (крім козаків) стягувалися податки до царської казни;
- вибори гетьмана відбувалися у присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;
- дипломатичні зносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- київську митрополію мав очолити московський ставленник;
- гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснювалося виключно царем;
- збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження російських воєвод суттєво збільшувалися (збирання податей з некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, податків із купців, грошових зборів із винних оренд тощо).

Сам Іван Брюховецький за виявлену поступливість отримав від московського царя титул боярина і великі маєтки.

3. КОЛИ БУЛО УКЛАДЕНО І ЯКИЙ ВПЛИВ МАЛО НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ АНДРУСІВСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я

Чому Московське царство і Річ Посполита уклали договір? Чому цей договір вирішував долю України?

У 1667 р. виснажені війною Московська держава і Річ Посполита дійшли згоди щодо припинення війни 1654–1667 рр. за право володіння Україною.

У січні 1667 р. було укладено **Андрусівський договір**, яким встановлювалось перемир'я між Московією та Польщею (*Андрусівське перемир'я*). На підписання до Андрусова не запросили гетьманів ані з Лівобережної, ані з Правобережної України, що вкотре засвідчувало ставлення Москви і Варшави до України.

Як розподіляли сфери впливу на українські землі за договором?

Умови Андрусівського договору:

- припинялася польсько-московська війна 1654–1667 років;
- встановлювалося перемир'я на 13,5 років;
- під владою Московського царства залишалася Лівобережна Україна, Сіверська земля з Черніговом і Стародубом, а також Смоленськ;
- у складі Речі Посполитої залишалися Правобережна Україна (крім Києва) і Білорусь із Вітебськом, Полоцьком і Двінськом;
- Київ з околицями на два роки передавався Московському царству, проте в умові був ряд застережень, які давали можливість залишити Київ за Московією назавжди;
- Запорозька Січ мала перебувати під спільною владою обох держав.

Після 1667 р. внутрішньополітичний розкол в Україні поглибився. Укладання московсько-польського договору викликало велике невдоволення серед усіх верств українського суспільства. Цей договір започаткував процес поступової втрати Гетьманською державою прав рівного учасника міжнародних відносин.

Андрусівський договір був спрямований також проти військової могутності Османської імперії. Уряд Туреччини відреагував на нього негативно і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які були положення Переяславських статей 1659 р., підписаних Юрієм Хмельницьким?
2. Коли і як відбувся розкол України за гетьманування Юрія Хмельницького?
3. Чому Павлу Тетері не вдалося утримати гетьманство?
4. З якими подіями пов'язане гетьманство Івана Брюховецького?
5. Назвіть умови Андрусівського договору.
6. Поясніть, у чому полягала слабкість політики Юрія Хмельницького.
7. Із якою метою, на вашу думку, Московська держава кожен раз із новим гетьманом укладала новий договір?
8. Чому Андрусівське перемир'я завдало важкого удару по Україні?
9. Спираючись на факти уроку, поясніть, якою була політика Московського царства стосовно до України.

Домашнє завдання

1. В історичній літературі ви можете натрапити на думки, що роком розколу козацької держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину можна вважати 1660, 1663 чи 1667. А що думаєте ви? Власну думку обґрунтуйте.

2. Чи погоджуєтесь ви з прислів'ям: «Де два українці — там три гетьмани»? Чому? Поясніть свої міркування на прикладах матеріалу уроку.

§ 26. ПРАВОБЕРЕЖНА ТА ЛІВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА у 60–80-х рр. XVII ст.

Працюймо разом. Об'єднайтеся у п'ять малих груп і оберіть одне із запропонованих завдань. Протягом 10–12 хв. опрацюйте запропоновані матеріали, послідовно відповідаючи на поставлені запитання. Підготуйтеся до представлення результатів виконання завдань класові.

Завдання 1. Яку політику проводив гетьман Петро Дорошенко?

Опрацювавши подані матеріали, обговоріть:

1. Коли і за яких обставин гетьманська булава дісталася Петру Дорошенку?
2. Схарактеризуйте його внутрішню та зовнішню політику. Визначте основну мету його діяльності.
3. Яких заходів уживав Петро Дорошенко, щоб досягти своєї мети?
4. Визначте, чому він пішов на прийняття турецького протекторату¹. Які це мало наслідки для України?
5. Як ви вважаєте, чому Петро Дорошенко зрікся гетьманської булави?

Петро Дорошенко (гетьман України 1665–1676)

Народився в Чигирині 1627 р., онук гетьмана Михайла Дорошенка, навчався в Києво-Могилянській академії. Активний учасник Національно-визвольної війни українського народу, один із найближчих соратників Б. Хмельницького.

У 1665 р., ставши гетьманом Правобережної України, намагався об'єднати Лівобережну і Правобережну Україну.

У 1668 р. здійснив похід на Лівобережжя, де був проголошений козаками гетьманом обох берегів Дніпра, що означало об'єднання козацької держави. У 1669 р. під тиском московського війська Лівобережжя знову відокремилася під гетьманування Дем'яна Многогрішного.

В умовах гострої політичної боротьби, спровокованої сусідніми державами, 1669 р. пішов на прийняття турецького протекторату, сподіваючись відкинути Андрусівський договір, однак не був підтриманий значною кількістю козаків і селян.

Улітку 1672 р. взяв участь у поході турецької армії проти Польщі. Згодом вимушено переорієнтувався на Москву і Польщу.

У розпалі народного обурення спустошенням України турецько-татарською та польською арміями склав гетьманські повноваження. Був вивезений до Москви. З 1679 р. перебував на царській службі. Останні роки провів у своєму маєтку в с. Ярополче Волоколамського повіту під Москвою.

¹ Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною незалежністю у внутрішніх справах, проте питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші напрями внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильної сторони.

Політика Петра Дорошенка	
Внутрішня	Зовнішня
Проводить низку реформ: Починає систематично скликати військову раду. Створює постійне наймане військо. Проводить нову митну лінію на кордоні. Розпочинає випускати власну монету. Заселяє спустошені окраїни Правобережжя.	Намагається витіснити поляків із Правобережжя, а також проводить переговори з Московією, щоб повернути права і вольності Війську Запорозькому. Шукає підтримки в Туреччині, у 1669 р. погоджується прийняти турецький протекторат. Зрозумівши, що Туреччина прагне безправ'я України, шукає підтримки Москви, але безуспішно.

Історик XIX — початку XX ст. Микола Аркас

Оільш освічені українці, а поміж ними й Дорошенко, бачили, що коли Богдан, котрий підняв на боротьбу за волю усю Україну, не зміг обійтися, щоб не піддатись під руку царя, то тепер треба було шукати чиеїсь міцної руки, щоб вона захистила знедолену, вилюднену через постійні війни Україну. Думка Дорошенка була така: зібрати її усю до купи, а як пощастить, то й самостійною зробити. Розуміючи наміри Москви і добре знаючи порядки та становище Польщі, він прагнув знайти собі захист десь, окрім них. Він шукав міцної руки, а такої ніде було шукати, окрім як у турецького султана.

Із записок львівського єпископа Йосипа Шумлянського 1671 р.

Петро Дорошенко дуже зміцнився, абсолютно у них панує й користується всенародною любов'ю. Перебуваючи у Чигирині... а також під час повернення назад, не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наради з Тукальським¹ проводить уночі або вранці. Достатки, пишність помітні — все це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана.

Завдання 2. Чому спроби Дем'яна Многогрішного віддалитися від Москви не мали успіху?

Опрацювавши подані матеріали, обговоріть:

1. Коли і за яких обставин гетьманська булава дісталася Дем'яну Многогрішному?
2. Дайте оцінку Глухівським статтям.
3. Схарактеризуйте його внутрішню та зовнішню політику. Які були його цілі?
4. Як ви вважаєте, чому Дем'яна Многогрішного позбавили гетьманської булави?

¹ Український церковний діяч, православний митрополит Київський, Галицький та всієї Русі в 1663–1675 рр.

Дем'ян Многогрішний (гетьман Лівобережної України 1669–1672)

Народився в селянській родині на Чернігівщині, ґрунтовної освіти здобути не зміг.

Брав участь у багатьох битвах Національно-визвольної війни.

Був противником Андрусівського договору, 1668 р. призначений П. Дорошенком наказним гетьманом Лівобережної України.

Намагався проводити політику на захист державних інтересів України: домігся, щоб Київ залишився у складі Лівобережжя, намагався послабити політичну роль старшини (для цього навіть створив наймане військо),

вів таємні переговори з Петром Дорошенком про можливість переходу Лівобережжя під протекторат Туреччини.

Під тиском старшини пішов на переговори з Москвою, що завершилися укладенням 1669 р. Глухівських статей і проголошенням його гетьманом Лівобережної України.

Відстоював автономію України, намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини, вдався до заміни ненадійних полковників вірними собі людьми.

Виданий козацькою старшиною царському уряду, засуджений до довічного ув'язнення, вивезений з родиною до Сибіру. Помер у 1707 р. в Іркутську.

Глухівські статті 1669 р. склалися з 27 пунктів.**Основні з них:**

Московські воєводи залишалися в п'яти українських містах і не мали права втручатися у справи місцевого управління.

Встановлювався козацький реєстр чисельністю 30 тисяч.

Гетьман мав право утримувати наймане військо — компанійців — чисельністю в тисячу осіб.

Податки до державної скарбниці мала збирати тільки старшина.

Повернення в Україну гармат, дзвонів, срібних речей і книг, захоплених московськими вояками у фортецях і монастирях.

Гетьману заборонялося вступати у відносини з іншими державами.

Перехід селян до козацького стану ставав більш складним.

Історик XIX — початку XX ст. Микола Аркас

Недовге гетьманування Многогрішного позначилося тим, що за його заведеною особливим полком із козаків, котрий прозвали «компанійським». Полк сей мав наглядати за тим, щоб поспільство не приставало самовільно у козаки та ще щоб заздалегідь гасити у самому початку, як де прокинеться якесь... повстання... на прохання гетьмана, цар прислав до нього стрільців, яких той мусив держати своїм коштом. Вигадав се Многогрішний для своєї безпеки... З того часу сю сторожу становлено було до кожного гетьмана. У тому ж році Многогрішний, з дозволу царя, переніс свою столицю з Гадяча у Батурин...

Многогрішного не любила старшина... А через те сипалися, як з решета, доноси на гетьмана у Москву... До того ще й гетьман... як чоловік нервовий, а часом без міри запальний, не вмів здержувати свої поривання... що тільки шкодило йому самому.

Сучасний історик Віктор Горобець

Кремль, зважаючи на те, що, згідно з положеннями Андрусівського перемир'я з Річчю Посполитою, Україна не могла надалі існувати як єдиний політичний організм, не заперечував проти обрання осібногo лівобережного гетьмана, оскільки Дорошенко був гетьманом «польської сторони»...

1669 р... Многогрішного було проголошено гетьманом, ухвалено і новий українсько-російський договір... Передовсім Многогрішному довелося напружити всі сили, аби відбити наступ Дорошенка... Більше року відмовлялися визнавати зверхність Дем'яна Ігнатовича й південні полки... Не отримавши допомоги з Москви, Многогрішний змушений максимально мобілізувати власні сили, і робить він це насамперед через зміцнення гетьманської влади.

...Запобігаючи виявам невдоволення з боку старшини, Дем'ян Ігнатович твердо заявив: «Поки я буду гетьманом, свавільників буду приборкувати, скільки в мене буде сил...» ...Мало-помалу налагоджуються в Многогрішного і стосунки з Дорошенком, який відмовився від претензій на Лівобережжя... гетьман, всупереч постанові боярської думи, вводить війська в Білорусь... беручи православне населення під козацький протекторат. Крім того, дозволяє лівобережним козакам переходити на Правобережжя, аби допомогти Дорошенку вигнати поляків з околиць Києва.

Завдання 3. Як гетьманував Іван Самойлович?

Опрацювавши подані матеріали, обговоріть:

1. Коли і за яких обставин гетьманська булава дісталася Івану Самойловичу?
2. Схарактеризуйте сутність Конотопських статей. Порівняйте їхній зміст зі змістом Глухівських статей (завдання 2).
3. Яку внутрішню й зовнішню політику проводив гетьман Іван Самойлович? Які були його цілі?
4. Як ви вважаєте, чому Івана Самойловича було позбавлено гетьманської булави?

Іван Самойлович
(гетьман Лівобережної України 1672–1687)

Ноходив із родини священика, навчався в Києво-Могилянській академії, згодом вступив до козацького війська.

Обіймав посади наказного полковника Прилуцького полку, Чернігівського полковника, Генерального судді.

У 1672 р. обраний гетьманом Лівобережної України й укладає угоду з московським урядом — Конотопські статті. У 1674 р. обраний гетьманом Лівобережної та Правобережної України.

Керував полками у війні проти Туреччини в 1677–1678 рр.

Відстоював державні інтереси у відносинах з Москвою. В 1687 р. очолював козацькі полки в Першому Кримському поході царських військ і був звинувачений у його невдачі, засланий до Тобольська, де й помер.

З Літопису Самійла Величка. Конотопські статті (1672 р.)

Щоб гетьман без відома всього війська нікого не судив і не карав. Били чолом великому государю, його царській величності, вся старшина і все Запорозьке Військо, щоб вони не терпіли ніякої неволі й жорстокості від нашого новообраного гетьмана... і щоб він над ними не чинив ніякого суду без поради всієї старшини і безневинно. А за провину карав військовий і посполитий нарід, чинив не за волею, а за судом і правом...

Служивих і всіляких людей, що втікають з Великої Росії в Малу Росію, щоб їх не приймати, а прийнятих раніше щоб висилати назад. Тож і новообраному гетьманові, генеральній старшині та всьому Запорозькому Війську надалі не приймати ніяких утікачів та селян.

Політика Івана Самойловича

Внутрішня	Зовнішня
Відстоював інтереси старшини, дбав про зростання старшинського землеволодіння. Припинив скликання Генеральної військової ради, волів обмежити втручання козацьких низів у державні справи. Створив бунчукове товариство — особливу привілейовану групу, яка складалася із синів старшини, котрі готувалися обійняти державні посади. Намагався закріпити спадковість гетьманської влади. Приділяв увагу відродженню культурного життя в Україні.	Дотримувався промосковської орієнтації, вважав, що Москва зможе захистити Україну від зазіхань Польщі і Туреччини. Прагнув до порозуміння з Кримським ханством і Туреччиною. Прагнув об'єднати всі українські землі під своєю владою.

Історик Дмитро Дорошенко

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але надто честолюбною людиною, яка не вмiла й не хотiла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра.

Завдання 4. Які походи називають Чигиринськими?

Опрацювавши подані матеріали, обговоріть:

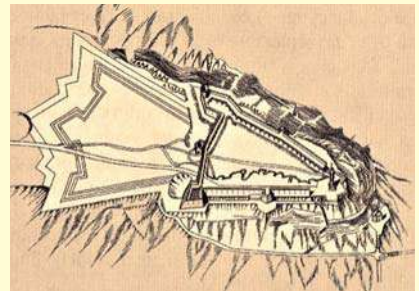
1. Якими були причини здійснення турками Чигиринських походів?
2. У який спосіб Юрій Хмельницький утретє став гетьманом України? До чого це призвело?
3. Як відбувався перший Чигиринський похід?
4. Як відбувався другий Чигиринський похід?
5. Як ви вважаєте, чому Юрія Хмельницького позбавили гетьманської булави?

Після падіння гетьмана Дорошенка Османська імперія прагнула не допустити посилення в Україні Московської держави. Московсько-турецька війна 1676–1681 рр. стала першим відкритим військовим конфліктом між Москвою та Стамбулом, поклавши початок їхньому двохсотлітньому протистоянню у боротьбі за українські землі. Тоді каменем спотикання у відносинах двох держав стало місто-фортеця Чигирин, яке правобережний гетьман Петро Дорошенко здав московській армії. Туреччина мала на меті повернути його під свій контроль.

Чигирин мав важливе військово-стратегічне значення. Це була укріплена фортеця й військова база, залога якої могла контролювати території вздовж правого берега Дніпра, дніпровські переправи та суходільні шляхи в напрямках Києва, Запорозжя та захід Правобережної України.

Г. Логвин. Реконструкція загального виду Чигирин часів Богдана Хмельницького

С. Кілессо. Реконструкція Чигиринського замку

Уже під час підготовки цієї кампанії султан Мехмед IV, задля привернення українського населення на свій бік, звільнив Юрія Хмельницького із в'язниці, проголосив гетьманом і наказав виступати з турецькими військами в Україну. Проте місцеве населення з недовірою поставилося до його закликів підкоритися туркам і не виявило особливої готовності йти за новим гетьманом. Юрій Хмельницький із невеликим козацьким загоном брав участь у поході турецьких військ на Чигирин та деякі інші міста.

Патрик Гордон

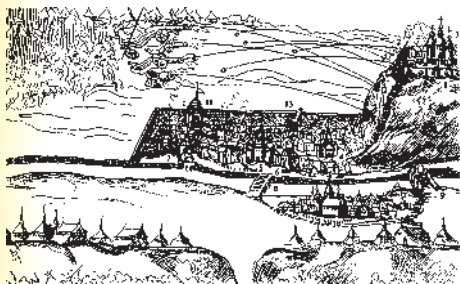
З щоденника генерала Патрика Гордона

Юраско Хмельницький біля візира у війську, а при ньому козаків чоловік зі сто, і тримає його візир при собі близько і біля нього безперестанно вартові. Їздить йому... ніде невільно, а до візира їздить він за викликом з вартою. А козаки у нього ті, котрі відпущені з неволі від турків... і радий би він тому, як би йому з цієї проклятої неволі піти».

Перший похід задля повернення Чигирин було здійснено влітку 1677 року, коли османське військо під проводом Ібрагіма-Паші (близько 100–120 тисяч вояків) оточило місто. Чигирин боронило українсько-московське військо чисельністю до 60 тисяч чоловік. Завдяки героїчній обороні та сильним укріпленням міста османи змушені були відступити.

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія вдруге спробувала захопити Чигирин. На допомогу місту прибули 70-тисячне московське і 50-тисячне козацьке військо.

З дослідження історика Віктора Заруби

Облога Чигирин з літопису Самійла Величка (прорисовка Т. Бажанової)

Обложені спостерегли зі стін, як турки наближалися у великій кількості, але без усякого порядку. Незабаром всі поля покрилися військами і загонами. Вони заповнили всю низинну прямокутну ділянку місцевості від ріки до межі в 200 сажнів від старого міського валу. Більшість яничарів і піхоти розташувалося тут, а також вище на горі у напрямку до пагорбів, за якими стояв намет візира і шатра інших пашів.

Турецький табір зайняв у довжину близько 10 верст, а може й більше, а в ширину одну велику милю».

Розпочалася облога міста. За свідченнями сучасників, турки ніколи не наражалися на такий відчайдушний опір захисників міста і зазнавали значних втрат. Зрештою, за допомогою підкопів вони підірвали вал і увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо відмовилося прийти на допомогу, маючи таємний наказ царя пожертвувати Чигирином заради влади над Лівобережжям.

Турки, які увірвалися до Чигирин, влаштували криваву різанину мешканців і вщент зруйнували місто. Проте знекровлене тривалою облогою турецьке військо вже не змогло продовжити наступ і повернулося до Молдови. Другий Чигиринський похід, як і перший, завершився

невдачею. Захопити все Правобережжя турки не змогли. Водночас для українців знищення козацької столиці стало болючою втратою.

Після розорення Чигирини гетьманом Правобережжя турки залишили Юрія Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів. Контроль над ним здійснював турецький паша з Кам'янця-Подільського. Проте влада Юрія Хмельницького була недовгою. За однією з версій, турки його арештували, задушили і скинули з мурів Кам'янця-Подільського у річку Смотрич.

Завдання 5. Які наслідки для України мали угоди про Бахчисарайський мир і «Вічний мир»?

Опрацювавши подані матеріали, обговоріть:

1. Чи відповідав інтересам України Бахчисарайський мир 1681 р.? Чому?
2. Коли і на яких умовах було підписано договір Речі Посполитої і Московсько-го царства?
3. Чи відповідав інтересам України «Вічний мир»? Чому?
4. Порівняйте за власними питаннями Андрусівське перемир'я і «Вічний мир». Зробіть висновки. Скористайтеся таблицею.

Питання для порівняння	Андрусівське перемир'я	«Вічний мир»

У наступні після війни роки протистояння між Московською державою і Туреччиною за українські землі тривало, але воно переросло у тривалий конфлікт. Кожній зі сторін бракувало сил вирішити питання на свою користь. Не маючи планів розширювати цей конфлікт в умовах війни з імперією Габсбургів за Угорщину, султан пішов на переговори, уклавши з Московією **Бахчисарайський мирний договір 1681 р.**, укладений терміном на 20 років, який завершив війни 70-х років XVII століття між цими державами за володіння землями Правобережної України.

Умови Бахчисарайського мирного договору:

- кордон між Османською імперією і Московською державою встановлювався по Дніпру, султан і хан зобов'язались не допомагати ворогам Московії;
- Османська імперія приєднувала південну Київщину, Брацлавщину і Поділля, а Московське царство — Лівобережну Україну, Київ з містечками;
- Запорожжя формально ставало незалежним;
- упродовж 20-ти років територія між Дністром і Бугом (тобто середня й південна Київщина) не могла забудовуватись новими фортецями і укріпленнями та бути заселеною;
- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки і все населення — ловити рибу у Дніпрі, видобувати сіль, полювати і пересуватися річками до Чорного моря.

Бахчисарайський мирний договір у черговий раз перерозподілив українські землі між сусідніми державами і значно посилив позиції московського уряду в Гетьманщині. Договір не був тривким, бо не відповідав інтересам Речі Посполитої.

Оскільки османські набіги загрожували не лише Україні і Московському царству, а й іншим державам Європи, європейські держави: Габсбурзька імперія, Річ Посполита і Венеція — створили антитурецьку «Священну лігу». Війська Ліги у 1683 р. розгромили велику османську армію. Внаслідок цієї перемоги Річ Посполита відновила свою владу над більшою частиною Правобережної України і стала шукати шляхи до укладення з Москвою тривалого миру. І **1686 р.** він був підписаний під назвою «Вічного миру». Його основою стало Андрусівське перемир'я.

Сторінка тексту
Вічного миру

Умови «Вічного миру»:

- Річ Посполита визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запорозжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом та Смоленськ;
- Річ Посполита отримувала значну грошову компенсацію за відмову від претензій на Київ;
- Північна Київщина, Волинь і Галичина відходили до Речі Посполитої;
- Південна Київщина й Брацлавщина мали стати «пусткою», нейтральною територією між Московією і Річчю Посполитою. Уряд Речі Посполитої обіцяв надати православним свободу віросповідання, а царський уряд обіцяв їх захищати;
- Поділля залишалося під владою Османської імперії (у 1699 р. було приєднано до Речі Посполитої).

«Вічний мир» остаточно закріпив насильницький поділ українських земель між двома державами.

Перевірте засвоєне на уроці

Після представлення групами результатів роботи:

1. Знайдіть на карті 4 місця, пов'язані з подіями, що вивчалися на уроці.
2. Визначте позитивні та негативні моменти в гетьмануванні Петра Дорошенка. Як ви гадаєте, за що його було названо «сонцем Руїни»?
3. Дайте власну оцінку діяльності Дем'яна Многогрішного.
4. Оцініть наслідки гетьманування Івана Самойловича для України.
5. Чи погоджуєтеся ви з твердженням Самійла Величка, що зруйнування Чигирини символізувало загибель усієї Правобережної України?

6. Іван Крип'якевич так писав про становище Правобережної України 70–80-х рр. XVII ст.: «З того часу правобічна Україна втратила рештки своєї політичної самостійності. Довголітні війни знищили все довкруги, людність масами переселялась на лівий берег Дніпра. На нових «диких полях» бушували турецькі, татарські і польські ватаги». Як ви вважаєте, які чинники зумовили виникнення такої ситуації?

§ 27–28. УКРАЇНА в останній чверті XVII ст.

1. ЯК І КОЛИ ПРАВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНА ПРИПИНИЛА СВОЄ ІСНУВАННЯ

Які зміни відбулись на території Правобережжя за часів Національно-визвольної війни? Які події слід вважати припиненням існування Правобережної Гетьманщини?

В останній чверті XVII ст. територія Правобережної України значно зменшилась. Винищення поляками, турками, татарами мешканців міст і сіл, голод, епідемії, стихійні лиха, захоплення ясиру, переселення жителів до інших регіонів України та за її межі призвели до жахливого спустошення колись квітучого краю. Польський король Ян III Собеський назвав ці землі «страхітливою пустелею», адже було втрачено до 90 % населення.

У результаті кількох війн право на володіння більшою частиною правобережних земель України здобула Османська імперія, що закріплювалося у відповідних міждержавних договорах. На території Західного Поділля турецький султан заснував провінцію Османської імперії з центром у м. Кам'янець. У 1673–1683 рр. ця територія поступово була зайнята польськими військами. Османська влада поширювалася лише

на саме місто та невеликий район біля нього. Тут постійно відбувалися сутички між турецькими військами та підрозділами польської армії й українського козацтва.

Георге Дука

Інша частина Правобережжя, у межах Київщини та Східного Поділля, була надана султаном в управління українським гетьманам. Спочатку це був Ю. Хмельницький, який став маріонеткою в руках турків. У 1681 р. турки відправили Ю. Хмельницького назад до Стамбула (за іншою версією, його стратили). Правобережним гетьманом було призначено молдовського господаря Георгіе Дуку.

З якою метою призначили гетьманом Георге Дуку? Якими були стосунки між султаном і Дукою? Які цілі мав досягти гетьман Правобережжя?

Історик Тарас Чухліб про призначення Георге Дуки

Нро те, на яких умовах молдовському господарю віддано Правобережну Україну, засвідчував сучасник подій — боярин О. Балабан, зазначаючи, що Дука мав перед султаном лише обов'язок колонізувати спустошені довголітніми війнами землі та надавати для потреб імперії боездатне військо й володіти Україною «без жодного зиску»... Австрійський дипломатичний представник у Туреччині Г. Крістодо де Кунз повідомляв своєму імператору, що Дуку призначили управляти «козацьким краєм» задля того, щоб він заселив спустошені землі та в майбутньому міг надати султану декілька тисяч козаків для участі у військових діях.

Георге Дука виявився добрим правителем. Він почав заселяти спустіле Правобережжя, гарантуючи переселенцям податкові та інші пільги. Заохочував розвиток торгівлі та ремесел, відбудовував міста. Як наслідок, Правобережна Україна почала швидко відроджуватись. Проте така політика викликала занепокоєння з боку Польщі, яка не хотіла підсилення турецького впливу на Правобережжі і прагнула повернути ці землі під свою владу. Тому поляки виступили війною проти Дуки, під час якої у 1683 р. його полонили і стратили.

Після цього гетьманів на Правобережній Україні не призначали, і тому **1683 рік** вважають офіційною датою **припинення існування Правобережної Гетьманщини**.

2. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОГО КОЗАЦТВА в останній чверті XVII ст.

Чому влада Речі Посполитої сприяла відновленню козацтва на Правобережній Україні? Якими були особливості цього процесу?

У 80-х роках значна частина незаселеної території Правобережжя приєдналася до Польщі. Аби захистити цей край та прискорити відновлення чисельності населення на знелюдненій, розореній війнами землі, польський уряд видав у 1684 р. універсал про відновлення тут козацтва. З Лівобережної України, Волині, Галичини і Молдови почалося переселення представників козацького стану, яким пообіцяли вільне займання землі та свободу від податків. Стрімко збільшилася кількість полків і сотень.

Особливим авторитетом серед правобережного козацтва користувався полковник новоствореного Фастівського полку — енергійний, розумний і справедливий Семен Палій, який протягом певного часу практично здійснював гетьманське управління.

Семен Палій народився у козацькій сім'ї. Навчався в Києво-Могилянській колегії. У 1660-х рр. перебував на Запорозжі, де відзначився військовими та організаторськими здібностями. На початку 1680-х рр. кілька очолюваних ним полків перейшли на малозаселену територію півдня Київщини. Опорним пунктом було обрано містечко Фастів. У 1684–1685 рр. за його сприяння були засновані Білоцерківський (Фастівський), Богуславський, Брацлавський і Корсунський полки. У 1680–1690-х рр. спільно з лівобережними козаками вів боротьбу проти Туреччини та Кримського ханства.

Під керівництвом Семена Палія значна частина Правобережної України фактично звільнилася з-під польської влади. Тут встановлювалась політична й економічна влада козацької старшини. Селянство звільнялося від економічного визиску польських магнатів. Для утримання своєї адміністрації українські полковники накладали повинності на шляхетські маєтки, збирали з населення різні податки: борошно, комірне, медову данину тощо.

Протягом наступних років тривав поступовий процес відродження правобережних містечок і сіл, які швидко заселялися людьми завдяки захистові правобережних козаків під керівництвом Палія. Місцева польська шляхта, яка також поверталася до «дідичних» маєтків, скаржилася на те, що козаки, починаючи з 1687 р., будують свою «удільну» державу і не зважають на польські закони.

Наприкінці 1680-х рр. на значній території Правобережжя розгорнулася боротьба проти польської шляхти, яку очолювали Семен Палій та його сподвижники Самійло Іванович (Самусь), Захар Іскра, Андрій Абазин. Козацькі війська під керівництвом Палія визволили Богуслав, Корсунь, Лисянку та інші міста.

Протягом 90-х рр. XVII ст. тривав процес відродження козацького ладу. Відродились Чигиринський, Уманський та Могилівський полки. У містечках і селах створювали органи козацького самоврядування, які на чолі з отаманами вирішували всі питання повсякденного життя сільських громад. На всій території, підвладній старшині, діяли козацькі суди.

3. ЯК ВІДБУВАЛИСЯ ЗАСЕЛЕННЯ І РОЗВИТОК СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Визначте основні хвилі заселення Слобідської України і особливості її соціально-економічного і політичного розвитку.

Поряд з Лівобережною Гетьманською державою розташовувалася **Слобідська Україна**, яку почали активно заселяти у середині XVII ст.

завдяки широкому потоку переселенців, переважно з Правобережжя. Вона охоплювала територію, що нині входить до складу Харківської, східної частини Сумської, північної частини Донецької і Луганської областей, а також частини Белгородської, Курської та Воронежської областей Російської федерації. У той час територія Слобожанщини була південною окраїною Московської держави.

Опишіть за картою 5 територію Слобідської України.

Українська колонізація Слобідської України протягом XVII ст. відбувалася в кілька етапів. Масовості вона набула після поразки козацьких повстань 1630-х років. Тільки після повстання Якова Острянина майже 900 осіб оселилися в Чугуєві.

Значна кількість переселень відбувалась у середині XVII ст. Складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з Національно-визвольною війною, змушувала родини, а то й цілі села залишати рідні місця й вирушати в небезпечну дорогу. Так, 1652 р. тисяча козаків під проводом полковника Івана Дзиковського з жінками й дітьми пішли з-під Острога на Волині. Недалеко від Дону, на річках Тихій Сосні й Острогощі, вони заснували місто Острогозьк. Дзиковський привів із собою всю полкову старшину: обозного, писаря, осавулів, а також двох священників. Переселенці прибули з усім господарством, що значно полегшувало життя на новому місці.

На основі тексту та ілюстрацій розкажіть, як відбувалося переселення.

1

2

1 — Х. Сиротин. Переселення в Дике поле; 2 — О. Кисельов. Вид на околиці Харкова

Інша велика група переселенців із м. Ставища Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим у 1652 р. заснували м. Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано м. Харків. Схожу історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мурафа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та інші, а також села.

Оскільки новостворені поселення звільнялися від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією *слободами*. Звідси походить і назва цілого краю — *Слобідська Україна*, або *Слобожанщина*.

Масове заселення північно-західної Слобожанщини почалося після 1654 р., тобто після підписання Переяславського договору.

Яким чином збільшувалося населення Слобідської України? Що було причиною міграцій населення¹?

3 «Економічної історії України»

Міграційні процеси та освоєння нових земель на Слобожанщині проходили набагато інтенсивніше, ніж на Лівобережжі, й мали неабиякий вплив на соціально-економічний розвиток краю. Це пояснюють насамперед наявністю неозорих масивів вільної території. Боярин Волконський в 1680 р. зазначав, що лише з Правобережжя в межі Слобідської України від початку Хмельниччини переселилося 20 тис. родин, «а то й того больше». Коли врахувати той факт, що в кожній сім'ї було зазвичай не менше двох дітей, то названу цифру умовно можна принаймні потроїти. З них 30 % покинули правий берег Дніпра з кінця 50-х до кінця 70-х рр.

В останній чверті XVII ст. у колись малозаселеному регіоні вже налічувалося понад 230 поселень, у яких мешкало не менше 250 тис. осіб.

Залишали обжиті місця й вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї, серед яких одним із головних було право займанщини². Кожен переселенець привласнював стільки землі, лісу, сіножатів, скільки міг обробити. Згодом, аби врегулювати займанщину, навколо міста або села стали визначати певну земельну ділянку, яка розподілялася між поселенцями. Ліси, луки, річки та озера населення використовувало спільно.

Замість сплати податків із землі чи господарських промислів, українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу. Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, що його царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Переселенці визнавали владу царя складанням присяги. Права українських переселенців закріплювали царські жалувані грамоти. Одночасно Слобожанщину частково заселяли московські служилі люди.

Як у документі описано формування населення Слобожанщини? На яких умовах відбувалося переселення?

¹ *Міграція населення* — переміщення людей через кордони тих чи інших територій зі зміною місця проживання назавжди або на тривалий час.

² *Займанщина* — елемент звичаєвого права, який дозволяв на підставі першого «займу» володіти землею.

Зі звернення мешканців Сумського полку до царя

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну¹ на закликання белгородських та курських воевод. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Белгородській лінії у диких степах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля та інші міста, а до них повіти і села.

І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без податку, за старим українським звичаєм.

Соціальний устрій та господарство Слобідської України були схожі з тими, що були на Гетьманщині. Уже перші українські поселенці поділялися на козаків, духовенство, міщан і селян («посполитих»). Основним станом вважалося козацтво, до якого в середині XVIII ст. належала половина всього населення Слобідської України.

Селяни поділялися на вільних, які мали власну землю, і тих, що жили на землях козацької старшини, московських поміщиків, монастирів тощо і за це відробляли панщину та платили данину. Міщанство (купці, ремісники) було нечисленне. Шляхти на землях Слобідської України не було. Поступово на Слобожанській Україні, як і на землях Гетьманщини, збільшувалися права і маєтки козацької старшини, а селяни перетворювалися на підданих.

Основу економіки краю становило сільське господарство. Розвивалися також ремесла й промисли: винокуріння, пивоваріння, млинарство. У місцевостях, багатих на ліс, виробляли смолу, дьоготь тощо. Бджільництво, рибальство, полювання також були важливими напрямками господарства. Зростало видобування солі. Досить швидко розвивалася торгівля, осередком якої поступово став Харків.

На Слобожанщину був перенесений і козацький адміністративний устрій: тут створювалися козацькі полки, що були військовими й адміністративно-територіальними одиницями. Полковників обирали на довічний термін. Керував усіма справами полковник і полкова старшина. Ці полки були підпорядковані в адміністративних і військових питаннях белгородському воеводі.

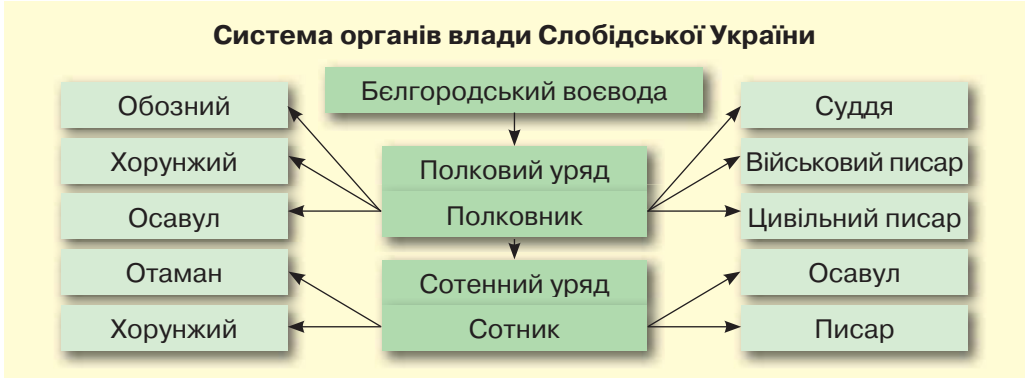
Москва уважно стежила за розвитком козацького суспільства на Слобожанщині, дедалі більше обмежуючи місцеве самоврядування. Майже в усі великі міста призначалися московські воеводи. Особливо цар боявся, що на Слобожанщині оберуть гетьмана і створять козацьку державу.

¹ Йдеться про Слобідську Україну.

Наприклад, посади гетьмана в Слобідській Україні не існувало, так само, як і генеральної старшини.

Працюючи з картою 5 і схемою, визначте, на які полки розділилася Слобідська Україна, та опишіть систему управління цими територіями.

Від початку заснування московський уряд використовував слобідські козацькі полки для оборони від татарських набігів, у походах на Гетьманщину, у Чигиринських походах, у походах на Крим.

4. ЯКИМ БУЛО ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

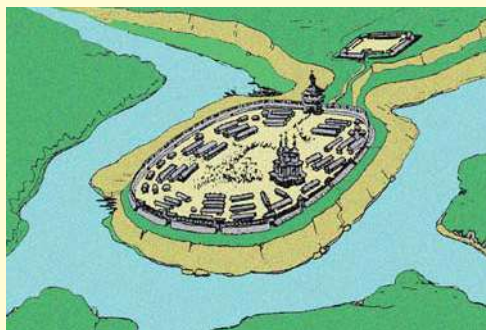
Яких нових ознак набуло господарське життя козаків у Січі в XVII ст.?

За Андрусівським перемир'ям (1667 р.), Запорожжя підпорядковувалося Польщі та Москві, а за «Вічним миром» 1686 р. формально увійшло до складу Московської держави. Територія Запорозької Січі охоплювала нинішні Запорізьку, Дніпропетровську, частково Кіровоградську та Херсонську області. Центральною частиною Запорожжя до 1709 р. була Чортомлицька Січ. Вона мала вигідне розташування, укріплювалася високим земляним валом. У центрі Січі за традицією розташовувалася площа, а навколо неї — курені, у яких жили козаки, та будинки старшини. Безпосередньо у Січі постійно мешкало від 6 до 12 тисяч січовиків.

Чортомлицька Січ поступово перетворювалася на центр Вольностей Війська Запорозького низового, де розвивалося й господарське життя. Запорожці займалися рибальством, полюванням, бджільництвом, скотарством та хліборобством. Значну роль відігравало ремесло: виготовляли човни, порох, зброю, ядра для гармат, кінську зброю та ін. Але основними товарами, які вони продавали та обмінювали, були риба, сіль, а також хутра, шкіра, мед і худоба. Завозили хліб, зброю, боеприпаси та сукно. Запорожжя торгувало в основному з Лівобережжям і Слобожанщиною, а також із Кримом, Туреччиною, Польщею та Литвою.

Де розташовувалась і як була зведена Чортомлицька Січ?

1 — С. Якутович. Чортомлицька Запорозька Січ;
2 — Чортомлицька Січ (реконструкція В. Ленченка)

Від часу утворення Гетьманської держави остаточно стабілізувалися внутрішнє життя Січі та її структура. Це була вже сформована демократична козацька республіка, де народну волю виявляла козацька рада. Раз на рік рада обирала старшину: козацького отамана, суддю, писаря. Запорозжя твердо дотримувалося принципів козацької волі, берегло традиції свого демократичного устрою.

На Січі не було кріпацтва, тому сюди прибувало щороку багато втікачів від панського гноблення. Запорозжці зазвичай брали участь в антифеодальних виступах в Україні і водночас були активною та потужною силою в боротьбі проти іноземних загарбників.

Наприкінці XVII ст. Запорозжя адміністративно підпорядковувалося гетьману Лівобережжя, проте кошові отамани часто безпосередньо зв'язувалися з Москвою. На Січі розміщувалися московські гарнізони. Царський уряд посилав січовикам гроші, подарунки, амуніцію, боєприпаси. Тому запорозжці часто виступали з промосковських позицій.

Яскравим та неоднозначним представником Запорозжя часів Руїни був Іван Сірко — один із авторитетних кошових отаманів.

Як історик характеризує Івана Сірка?

Історик Юрій Мицик про Івана Сірка

Джерела засвідчують, що славнозвісний козацький вождь був глибоко релігійною людиною, безсребником, навіть аскетом, майже зовсім не вживав алкогольних напоїв... відзначався силою, почуттям власної гідності, військими доблестями і високими моральними якостями, хоча по відношенню до ворогів і особливо зрадників вважався суворим і навіть жорстоким...

Сірко гуманно поводився з полоненими, відпускав на волю всіх немусульман, навіть католиків та євреїв, а за кривду, заподіяну полоненій туркені, татарці або черкешенці, навіть засуджував винного запорожця до страти. Славетний ватажок не терпів боягузів, грабіжників, зманіжених вояків і особливо зрадників... І. Сірко вісім разів обирався кошовим отаманом на Січі, хоч і не завжди прагнув цього... За підрахунками Дмитра Яворницького, Сірко вчинив 55 походів проти Османської імперії та Кримського ханства і жодного разу не зазнав поразки... хоч нерідко ситуація була дуже тяжкою і лише завдяки блискучим талантам Сірка козаки брали гору над ворогами.

За свідченням польського хроніста Веспасіяна Коховського (1633–1700 рр.), його ім'ям татарки навіть лякали дітей, коли вони плакали.

Перевірте засвоєне на уроці

1. З якими подіями пов'язано припинення існування Правобережної Гетьманщини?
2. Хто такий Георгій Дука?
3. Як відновлювалося правобережне козацтво?
4. Чому ми пам'ятаємо про Семена Палія?
5. Якими були причини української колонізації Слобожанщини? Звідки походить така назва регіону?
6. Що таке «займанщина»?
7. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Слобожанщиною? У чому полягає їх специфіка?
8. Чому, на вашу думку, у подіях другої половини — кінця XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назвіть факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не відстоював інтереси України, а лише переймався власними інтересами.
9. Що спільного було у політиці Османської імперії, Речі Посполитої та Московського царства стосовно українських земель?

Домашнє завдання

1. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVII ст.?
2. Поясніть значення понять і термінів: «Лівобережна Гетьманщина», «скасування Правобережної Гетьманщини», «Слобожанщина», «Руїна», «Чортотлицька Січ».
3. Порівняйте соціальний устрій Правобережної Гетьманщини, Слобожанщини та Запорожжя. Відповідь подайте у вигляді таблиці.

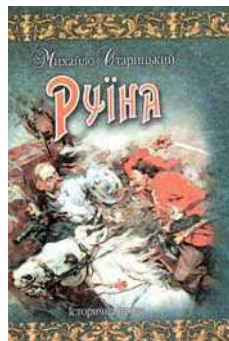
§ 29. Практичне заняття. РУІНА: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

1. Складіть таблицю: «Знаємо, хочемо дізнатися, дізналися» (З-Х-Д). У першій колонці запишіть усе те, що ви вже знаєте про цей період, у другій — сформулюйте і запишіть запитання, на які ви хотіли б отримати відповіді на цьому уроці. Третю колонку таблиці ви заповнюватимете наприкінці уроку, порівнюючи свої запитання з тим, про що йшлося.

Знаємо	Хочемо дізнатися	Дізналися

2. Пригадайте, що таке Руїна. Період Руїни вивчали і продовжують вивчати й описувати історики, діячі мистецтва. Як ви вважаєте, чому?

3. Ознайомившись із документами, визначте, які існують погляди істориків щодо назви періоду та його сутності. Випишіть та обговоріть його ознаки. Зафіксуйте відмінності в наведених поглядах. Сформулюйте на цій основі власне визначення поняття «Руїна».

Сучасники подій

Шляхтич Анджей Потоцький

Тепер там самі себе поїдають, містечко проти містечка воює, син батька, батько сина грабує.

Історики XIX–XX ст.

Микола Костомаров

Назва «Руїна» — не вигадана; вона залишилася в народних спогадах, особливо відносно правобережної України, яка буквально була обернена на руїну; позбавлений свого народонаселення на деякий час той край перетворився на справжню пустелю...

Олександра Єфименко

Через якусь чверть віку, що минула з дня смерті Богдана, «Руїна» Правобережної України досягла свого апогею. Подільська, Брацлавська й більша частина Київського воєводства — ці перлини польської корони — перетворилися на пустелю... Далі в глибину краю пустеля робилася зовсім безлюдною. Розкішні ниви заростали бур'яном: ніде житла людського, ні ознаки стад, якими

ще так недавно славилася Україна; здичавілі собаки вели жорстоку боротьбу за виживання з вовками... Припинився торговельний рух, заросли дороги... В українській історії то був один із найчорніших і найстрашніших періодів.

Сучасні історики

Петро Пиріг

Період української історії другої половини XVII ст. відомий в історіографії як доба Руїни. За наступників Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) унаслідок загарбницької політики магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, султанської Туреччини й Кримського ханства з одного боку, і гострих внутрішніх протиріч, викликаних чварами й боротьбою старшинських угруповань за оволодіння гетьманським престолом, з іншого, над Україною нависла серйозна загроза втрати територіальної цілісності.

Сергій Смолянников

Руїна — це період в історії України між 1660 і 1680 роками, коли українська територія втратила свою територіальну цілісність і фактично опинилася на порозі громадянської війни.

Орест Субтельний

За доби Руїни доля трагічно відвернулася від новонародженої на Україні козацької держави. З могутньої войовничої сили за Хмельницького через 20 років після його смерті вона перетворилася на безпорадну жертву внутрішніх чвар, чужоземних вторгнень і поділів.

Тетяна Яковлева

Руїна — це період, який розпочався в Україні внаслідок соціальних розрухів (Хмельниччина, іноземні вторгнення, багаторічна війна). У соціально-політичній сфері Руїна проявлялася в загостренні боротьби за владу, накопиченні внутрішніх проблем і соціальної напруженості. Громадянська війна, калейдоскопічна зміна гетьманів, втручання іноземних держав у внутрішньоукраїнські справи — усе це характерні риси періоду.

Тарас Чухліб

Понад півстоліття українські правителі були вимушені проводити політику лавірування між володарями Речі Посполитої, Московсько-Російської держави, Османської імперії, Шведського королівства та відмовлятися від одного протектора-сюзерена на користь іншого... Інколи гетьмани визнавали залежність від кількох монархів одночасно, але це робилося лише заради того, щоб зберегти свою державу від інкорпорації (входження, зливання) до інших державних утворень.

4. У літературі існують різні підходи до географічного та хронологічного визначення Руїни — їх відображено в таблиці. Поясніть, на чому ґрунтуються прихильники першої і другої точки зору (ліва і права колонка відповідно).

Основний зміст — розпад української держави	Основний зміст — спустошення Правобережної України
Тривала з 1657 до 1687 р.	Тривала з 1663 до 1687 р.
Охопила Лівобережну і Правобережну Україну	Охопила тільки Правобережну Україну

5. Працюючи у групах, складіть перелік причин Руїни. Порівняйте його з наведеним нижче та наведіть факти, що засвідчують кожен з причин.

Серед причин Руїни дослідники називають:

- виникнення гострих соціальних конфліктів та охоплення значної частини народу протестними настроями;
- загострення суперечок у середовищі української державної верхівки щодо питань внутрішньої і зовнішньої політики;
- відсутність загальнонаціонального лідера та боротьба за гетьманську владу між різними політичними силами;
- слабкі державницькі традиції, низький рівень політичної свідомості українців;
- соціальне розшарування, небажання селян та простих козаків коритися шляхті та козацькій старшині;
- не вигідне міжнародне становище. Іноземна інтервенція в Гетьманщину з боку Речі Посполитої, Московського царства, Османської імперії та Кримського ханства.

6. Зіставте портрети з підписами. Проаналізуйте матеріал попередніх уроків і обговоріть, які приклади дій і вчинків (3–4) українських правителів сприяли поглибленню Руїни.

1

2

3

4

5

6

7

Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович, Павло Тетеря,
Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Дем'ян Многогрішний

7. Спираючись на джерела, сформулюйте і запишіть основні наслідки періоду Руїни.

З Літопису Самійла Величка

Від Корсуня і Білої Церкви, потім на Волинь і в князівство Руське, і далі подорожуючи, бачив я багато городів і замків безлюдних, і пусті вали, що стали пристанищем і житлом тільки для диких звірів. Бачив я там... багато кісток людських, сухих і нагих, що тільки небо за покрівлю собі мали.

Василь Стус за Літописом Самовидця

А де ж Україна? Все далі, все далі, все далі
Шляхи проростають дрімучим терпким полином.
Украдене сонце зизить схарапудженим оком,
Мов кінь навіжений, що чує під серцем метал,
Куріє руїна...

Ярослав Фалько про наслідки Руїни

Насамперед не було одностайності серед гетьманів... в боротьбі цих «честолюбств» переможцями вийшли тільки сусідні іноземні держави, які отримали по чималенькому шматку розірваної козацької країни.

На Правому березі, у ході безперервних війн до початку 80-х років, закінчилося гибеллю всього... загинула Правобережна козацька армія, Правобережне козацтво припинило своє існування. Дві «Чигиринські» війни з турками завершали запустіння цього краю. Згідно зі змістом «Бахчисарайського миру» ці землі повинні були так і залишатися пустелею, тобто «руїною».

На Лівобережжі, розставивши ще за Брюховецького своїх воєвод по містах, Росія, по суті, впроваджувала свою цивільну адміністрацію, витісняючи тим козацьке правління.

Лівобережна Україна одержала змогу перейти до нормального для свого часу феодального суспільства та хазяйства. Отже, загибель Правобережжя забезпечило майбутнє Лівобережжю і взагалі всій Україні.

Історики Валерій Смолій та Валерій Степанков про позитивні наслідки тогочасних подій:

- створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.;
- поява національної державної ідеї;
- формування нової політичної верхівки;
- закріплення за витвореною державою назви «Україна» й започаткування зміни назви «руський народ» на означення «український народ»;
- розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо;
- протягом тривалого часу після завершення революції 1648–1676 рр. козаки, селяни й міщани Лівобережної України користувалися плодами її соціально-економічних завоювань.

Поверніться до третьої колонки таблиці «З-Х-Д» і заповніть її. Порівняйте ваші знання з тими запитаннями, які ви поставили на початку уроку. Якщо щось, чого ви хотіли дізнатися, залишилося невідомим, вирішіть: хто з вас підготує на наступний урок відповідні повідомлення та представить їх класові.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть:

1. Чого нового ви навчилися?
2. Що було важливим на цьому уроці для вас особисто?
3. Чи з'явилися у вас нові ідеї, думки? Які саме?

§ 30. УКРАЇНА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА МАЗЕПИ

1. ЯКОЮ БУЛА ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ

Які верстви населення України могли підтримувати Мазепу в його політиці? Чому?

Мазепа Іван Степанович — гетьман України (1687–1709)

Народився в с. Мазепинці (тепер Білоцерківський район Київської обл.) в сім'ї дрібного українського шляхтича. Навчався у Києво-Могилянській академії, потім в єзуїтській колегії у Варшаві. На кошти польського короля Яна Казимира здібного юнака послали в Голландію, Італію, Німеччину і Францію, де він вивчав основи фортифікації, гарматну справу та інші науки. Володів кількома мовами, грав на бандурі, добре знав літературу, військову справу, цікавився мистецтвом, писав вірші.

Після завершення навчання перебував на дипломатичній та військовій службі у польського короля. Згодом перейшов на службу до гетьмана Петра Дорошенка, потім потрапив на Запорожжя. Тут Мазепа спочатку жив як простий козак, але згодом обійняв посаду генерального осавула.

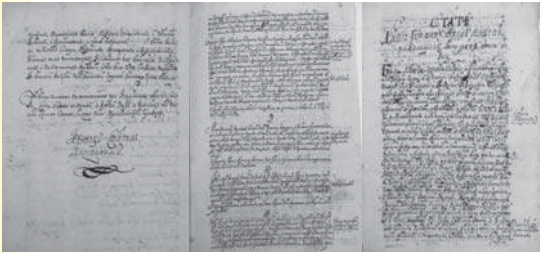
Після усунення царем Івана Самойловича Івана Мазепу було обрано гетьманом Війська Запорозького. Новий гетьман відразу підписав ще

й Коломацькі статті, де підтверджувалися козацькі права та привілеї, зокрема, зберігалися права гетьмана і старшини на надані царем маєтки, 30-тисячне реєстрове військо, компанійські полки тощо. Водночас подальші українсько-московські відносини будувалися з позиції обмеження прав гетьмана.

Які положення статей обмежували самостійність гетьмана? Як це мало відобразитися на його політиці?

Історик В'ячеслав Станіславський про Коломацькі статті

Воснову договору було покладено Глухівські статті 1669 р. Нові положення погіршували правове становище козацької держави. Так, були обмежені права гетьмана на пожалування маєтків та право Війська Запорозького обирати і зміщати гетьмана. Підтвер-

джувалися право й обов'язок старшини козацької стежити за гетьманом та писати на нього доноси в Москву, а також заборона зовнішньополітичних взаємин. Постанова про розміщення стрілецького полку в Батурині посилювала присутність російських військ у Гетьманщині.

Визначальною метою політики Івана Мазепи було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Слобожанщини і Правобережжя в єдиній Україні, яка уявлялась як держава західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому він докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана і старшини. Послідовно відстоюючи інтереси козацької верхівки, Іван Мазепа заохочував її даруванням земель (роздав старшині близько 1 тис. маєтків).

Унаслідок підтримки гетьмана старшина залучалась до освоєння занедбаних раніше земель, розвитку нових міст, ремесел, промислів і торгівлі. Будувалися рудні, млини, папірні, порохові мануфактури, гуральні. За часів його гетьманування збільшилося виробництво полотна, канатів, поширилися посіви окремих технічних культур, культивувалися нові овочі і фрукти.

Політика гетьмана спрямовувалася на утвердження станового поділу суспільства. На Лівобережній Україні гетьман унормував дводенну панщину. Окрім панщини, селяни змушені були платити податок на утримання найманих гетьманських і царських полків, кількість яких постійно зростала, на спорудження мостів і шляхів, на гетьманський двір. Тих, хто не міг сплатити всіх поборів, позбавляли землі.

Водночас Іван Мазепа докладав чимало зусиль для захисту рядового козацтва від надмірного тиску з боку старшини. Так, 1691 р. гетьман ви-

дав новий універсал, яким забороняв перехід козаків у селянський стан, а селянам дозволялося подавати до суду скарги на панів. Гетьманськими постановами скасовувались і найобтяжливіші податки.

Значну увагу у внутрішній політиці І. Мазепа приділяв культурно-просвітницькій діяльності. Гетьман вкладав величезні кошти з державної скарбниці та власні у розвиток вітчизняної науки, освіти, мистецтва, книгодрукування. Щедрі пожертви гетьмана змінили вигляд багатьох міст, зокрема Києва, Батурина, Чернігова та ін.

Складними для І. Мазепа були стосунки із Запорозькою Січчю. Адже гетьман намагався вгамувати незалежні настрої січової старшини і підпорядкувати Січ собі. Для контролю за політикою та відносинами січовиків на кордонах Січі було зведено Новобогородицьку та Новосергіївську фортеці. У новозбудованих фортецях розміщувалися гетьманські та царські війська, що змусило Січ рахуватися з розпорядженнями гетьманської адміністрації.

Захист Москви давав гетьману можливість протистояти зовнішнім вторгненням інших сусідніх держав, передусім Кримському ханству та Речі Посполитій. Але він вимушений був долучатися до зовнішньополітичної діяльності царя, що оберталось постійним втягуванням українського козацтва у виснажливі війни, які вела Московська держава. Крім великих людських жертв, ці війни розорювали українське населення.

Тож політика підтримки Московії підривала авторитет гетьмана серед населення, створювала соціальне напруження, негативно впливала на ставлення до нього більшості мешканців Гетьманщини. Народ називав його «вітчимом» України. А московські урядники, за твердженням істориків, говорили, що «ніколи не було гетьмана кориснішого і вигіднішого для царя, як Іван Степанович Мазепа».

На основі тексту й ілюстрацій складіть перелік основних заходів внутрішньої і зовнішньої політики Івана Мазепа.

1

2

3

1 — гетьманська столиця Батурин (реконструкція С. Дмитрієнка);

2 — Соборна церква Миколаївського військового монастиря на Печерську в Києві, зведена коштом Мазепа у 1690–1695 р.;

3 — Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693 рр.), збудований коштом гетьмана

4 — полковник, сотник, козак часів І. Мазепи;
5 — Новобогородицька фортеця. Реконструкція О. Харлана

Проти гетьмана відбувалися локальні заворушення — то в Лубенському і Миргородському полках, то в Гадяцькому, Полтавському і Київському полках. Але з допомогою найманців і московських військ гетьман придушував ці виступи.

2. ЯК РОЗГОРТАЛОСЯ ПОВСТАННЯ ПІД ПРОВОДОМ СЕМЕНА ПАЛІЯ у 1702–1704 рр.

Чому повстання набуло такого широкого розмаху? Які були причини поразки повстання?

Мазепа, прагнучи об'єднати всі українські землі під своєю владою, постійно цікавився ситуацією на Правобережній Україні. Він добре знав ситуацію з відновленням правобережного козацтва. Відомо йому було і про нову спробу польського сейму розформувати козацькі полки. Після цієї постанови польське військо почало витісняти козацькі загони із Фастова, Вінниці, Богуслава та інших правобережних міст. Козаки опирались і між військами виникали постійні сутички.

За такої ситуації **1702 р.** Семен Палій ініціював проведення у Фастові наради, куди запросили козацьку старшину, православних шляхтичів,

Семен Палій.
Художник О. Данченко

духовенство, міщан. Учасники наради вирішили стати на боротьбу проти польського панування в краї. Навесні розпочався масовий повстанський рух. Аби надати виступу більшого розмаху, у різні регіони Правобережжя було направлено козацькі загони. Повстання швидко охопило території Брацлавського, Київського, Подільського та південну частину Волинського воєводства. Семен Палій погрожував, що відвоює Правобережню Україну по р. Вісла. Він склав таємну присягу на вірність цареві та гетьману І. Мазепі.

Уряд Речі Посполитої наполягав на участі Московського царства у придушенні визволь-

ного руху на Правобережжі. Проте царський уряд не втручався в боротьбу на Правобережжі. У березні й травні 1703 р. правобережним козакам було надано навіть царське жалування.

Водночас московський цар Петро I був союзником польського короля Августа II у війні зі Шведським королівством, що спалахнула 1700 р. Тому про надання військової допомоги правобережним козакам у боротьбі з польським королем або про прилучення регіону до московської держави навіть не йшлося. Це також порушило б умови «Вічного миру», підписаного Московським царством і Річчю Посполитою.

Тим часом у січні–лютому 1703 р. Річ Посполита направила проти повстанців 15-тисячне військо, якому вдалося придушити окремі осередки антипольської боротьби і захопити Летичів, Бар, Вінницю. Поблизу Старокостянтинова каральне військо зустрів загін козаків і повсталих селян на чолі з Самусем. Однак повстанці зазнали великих втрат і відступили.

Повстанців також розбили і в запеклих боях під Брацлавом. Тяжко пораненого прибічника Палія полковника **Андрія Абазина** вороги захопили в полон і стратили. Повстання на Поділлі, Брацлавщині і Волині було придушено. Почалася жорстока розправа: всіх повстанців, захоплених зі зброєю, карали на смерть.

Проте масові покарання не привели до покори місцевого населення. На початку 1704 р. Самусь та Іскра приїжджали на Лівобережжя, щоб домогтися прийняття їх разом із козацьким військом, населенням і зайнятою ними територією під протекторат Московського царства. Однак гетьман Мазепа рішуче відмовився бути посередником у цій справі. Він посилав у Москву доноси на Палія, звинувачував його у зраді і відносинах з магнатами, прихильниками Швеції й неодноразово пропонував царському урядові розправитися з козаками. Гетьман із підозрою став стежити за очільником правобережних повстанців, особливо після контактів Семена Палія з кошовим отаманом Запорозької Січі Костем Гордієнком.

Андрій Абазин

Покажіть на карті 6, які райони охопило повстання. Поясніть, чому саме ці райони виявились його базою.

У лютому 1704 р. цар надіслав Палію листа з вимогою звільнити всі зайняті правобережними козаками міста на користь поляків і спільно з ними виступити проти шведів. Але цей наказ козацький ватажок не виконав. Тоді за вказівкою царя військо гетьмана Мазепи перейшло Дніпро і зайняло Київщину та Волинь. Повстанці проти цього війська бойових дій не вели, намагаючись знову підняти Брацлавщину і Поділля.

У липні того самого року за наказом Івана Мазепи Семена Палія було заарештовано. Згодом його перепроводили до Москви, а потім відправили на заслання до Сибіру. Після арешту Палія повстання, що тривало з **1702 по 1704 рр.**, припинилося.

Чому Іван Мазепа виступав проти Семена Палія і повстанців? Чи згодні ви із висновком істориків? Поясніть свою думку.

Історик Петро Михальчук про арешт Палія Мазепою

Мазепа «здав» козацького ватажка царським властям, звинувативши у зв'язках зі шведами з двох причин. По-перше, надто протилежними були соціальні інтереси Палія, що могло спровокувати виступи низів і на Лівобережжі проти старшини і гетьманської влади.

По-друге, популярний серед козацьких низів Палій був небезпечним конкурентом, а Мазепа пам'ятав, як вправно вміє Москва маніпулювати настроями народних мас, використовуючи їх висуванців.

Військо Мазепи поступово зайняло всю Київщину, Волинь та частину Східної Галичини. Річ Посполита (частину території якої окупували шведи) вже не могла претендувати на Правобережну Україну. За таких обставин відбулося тимчасове об'єднання двох частин українських земель під його владою.

3. ЯК ВПЛИНУЛА НА УКРАЇНУ ПІВНІЧНА ВІЙНА

Чому Іван Мазепа в ході війни схилився на бік союзу зі Швецією?

У Північній війні, що розпочалася 1700 р., Московська держава прагнула отримати вихід до Балтійського моря та приєднати балтійські території. Україна ж своїх інтересів у військових діях не мала. Незважаючи на це, цар Петро I вимагав від України більше матеріальних і людських ресурсів.

Із 1700 р. українські козаки воювали проти шведів далеко за межами України — у Лівонії, Литві, Польщі, Білорусі та ін. При цьому козаками командували царські офіцери й генерали, які поводитися з ними жорстоко й грубо. Крім великих людських втрат, війна завдала значних збитків господарству України. Адже козаки вирушали на війну на власних конях, зі своєю зброєю та амуніцією, власним коштом утримували себе і не могли вести домогосподарство.

Особливо великий економічний тягар несла Україна з 1706 р., коли сюди передислокувалися московські війська. На утримання та забезпечення всім необхідним 70-тисячної армії цар наказав гетьману І. Мазепі підготувати запаси коней та волів, зерна, продовольства та фуражу, селітри й пороху. На населення лягав обов'язок будівництва мостів і фортець.

Ставало зрозуміло, що цар Петро I розглядає Україну як свою вотчину, розпоряджається нею заради потреб Москви. Так, ходили чутки, що цар Петро I збирається з українських земель створити князівство і усунути І. Мазепу від гетьманства. Така політика могла призвести до нового поділу українських земель між Річчю Посполитою і Московським царством у разі їхньої перемоги над Швецією або до втрати української державності при переході під польську зверхність у разі шведської перемоги.

Тож тягар війни та зовнішньополітична ситуація зумовили кризу у відносинах із Московською державою.

За цих обставин українська верхівка почала шукати контакти з противниками Москви. Іван Мазепа розпочав переговори з підтримуваним Швецією польським королем Станіславом Лещинським. Згодом до перемовин залучився шведський король Карл XII. На початку 1708 р. Мазепа і Лещинський уклали угоду, за якою Україна як велике князівство мала входити до складу Польщі. Та головним для Мазепи був договір про союз зі Швецією, який уклали того ж року. Текст угоди зберігся лише у викладі гетьмана Пилипа Орлика — наступника Івана Мазепи.

На яких умовах було підписано угоду? Чим, на вашу думку, керувалися учасники переговорів, вступаючи у цей союз?

Зміст українсько-шведської угоди 1708 р. за викладом Пилипа Орлика:

- Україна і землі, до неї прилучені, мають бути вільними й незалежними;
- король шведський зобов'язується оберігати їх від усіх ворогів і посилати війська на допомогу гетьману і старшині;
- зокрема, король має вислати туди негайно помічні війська, коли того буде вимагати потреба та коли цього будуть домагатися гетьман та його Стани;
- усе завойоване на території Московії, але колись належне «руському» (українському) народові, має бути повернене до Князівства українського;
- Мазепа має бути князем українським або гетьманом довічним;
- після його смерті Генеральна Рада мала обрати нового гетьмана;
- король шведський не має права привласнювати собі ні титула, ні герба Князівства українського;
- для забезпечення цієї угоди і в інтересах безпеки шведського війська на території України на весь час війни передаються шведам міста Стародуб, Малин, Батурин, Гадяч і Полтава.

Карл XII

Станіслав Лещинський

Іван Мазепа

У вересні 1708 р. шведські війська вступили на територію Лівобережної України. Приймаючи рішення про перехід на шведський бік, 24 жовтня Мазепа покинув Батурин і вирушив на зустріч зі шведським королем. Разом із гетьманом до короля перейшли невелике 4-тисячне козацьке військо, генеральна старшина та 7 із 12 полковників. Основна ж маса козацьких військ як на Лівобережжі, так і на Правобережжі, не пішла за Мазепою, не зрозуміла й не підтримала його намірів. Вони піднялися на партизанську боротьбу проти шведських військ, разом із московськими військами й козаками захищали міста й села.

У відповідь на дії Івана Мазепи царське військо у листопаді 1708 р. захопило і зруйнувало гетьманську резиденцію — Батурин. Під час каральної операції за різними оцінками загинуло від 11 до 15 тисяч батуринців. Саме місто було пограбовано, а потім (за наказом князя Меншикова) спалено, а церкви знищено.

Карл XII і Мазепа намагалися залучити на свій бік Запорозьку Січ. Кошовий отаман Кость Гордієнко і невелика група запорозької старшини зуміли повести за собою незначну кількість козаків. **28 березня 1709 р.** у Великих Будищах (Полтавщина) було укладено договір між Карлом XII, Мазепою і Запорозькою Січчю. Карл XII, приймаючи гетьмана Мазепу та кошового отамана Гордієнка під свою владу, зобов'язався не укладати мирного договору з царем доти, поки Гетьманщина не буде повністю звільнена від Москви, а козакам не будуть повернені давні права й привілеї.

І хоча більшість козаків, які залишились у Запорожжі, вороже поставилася до мазепинців, Петро I віддав наказ про зруйнування Запорозької Січі. Царські війська на чолі з полковником П. Яковлевим 14 травня 1709 р. захопили та зруйнували Чортомлицьку Січ. Нападники вбили наказного кошового отамана, 38 курінних отаманів та багатьох козаків, а потім спорудили плоти, встановили на них шибениці із закатованими козаками і відправили вниз по Дніпру. Московити зруйнували січові укріплення, спалили курені, церкву та інші будівлі, а майно січовиків — 40 гармат, запаси пороху, військове спорядження, клейноди та ін.

вивезли. За розпорядженням Петра I московська православна церква проголосила Івану Мазепі анафему (прокляття). Відтоді щороку на Великдень у всіх православних храмах Московського царства (з 1721 р. — Російської імперії) виголошувалася ця анафема.

Шведські і московські війська зішлись під Полтавою. Армія Петра I налічувала 42 тисячі осіб та 102 гармати. Шведи змогли виставити 24 тис. вояків і 4 гармати (інші їхні частини були задіяні в облозі Полтави та прикривали тили). Поранений напередодні в ногу, Карл XII передав загальне командування своєму фельдмаршалу.

Козаки І. Мазепи у цій битві участі не брали, вони охороняли шведський обоз і тримали в облозі Полтаву, що не дозволило царським загонам оточити військо Карла XII. **27 червня 1709 р.** відбулася **Полтавська битва**, у якій шведи зазнали поразки.

Втрати шведів склали 9 тис. осіб (вбитих та поранених), у полон потрапило багато генералів та офіцерів. Рештки війська відступили вздовж р. Ворскли. Карл XII, Мазепа, Гордієнко та близько 50 старшин разом із загонами шведів і козаків (3 тис. осіб) форсували Дніпро і відійшли у турецькі володіння. Мазепа, разом з Карлом XII, дістався до м. Бендери (нині місто Тігіна, Молдова), що розташовувалося на території, підвладній османцям. У цьому місті гетьман помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709 р.

Особистість і діяльність гетьмана України Івана Мазепи, який став широко відомим у Європі ще за життя, і сучасники, і нащадки оцінювали неоднозначно.

Чому характеристики Івана Мазепи були і є протилежними? Яка з наведених, на вашу думку, є більш об'єктивною? Чому?

Пилип Орлик у надгробному слові над Мазепою

Мой великий славний муж, що залишився на старі літа без нащадків і з великим майном, жертвував усім, щоби вибороти волю своїй Батьківщині. Він не вагався зректись усього, що може бути найдорожче на цій землі, й віддав власне життя за визволення рідного краю з-під московського ярма... Ім'я Мазепи житиме вічно зі славою в пам'яті нашого народу, бо він бажав для нього свобідного розвитку всіх його безконечних можливостей.

Український історик XIX ст. Микола Костомаров

Гетьман Мазепа як історична особа не був представником жодної національної ідеї... Поляк за вихованням і прийомами життя, він перейшов в Малоросію і там зробив собі кар'єру, підлещуючись... до московських властей... Мазепа обманював і поляків, і малоросіян, і царя, і Карла... Він обманював і своїх українських співучасників привидом незалежності, а насправді збирався їх ввергнути з усією країною в рабство.

Цар Петро I

Король шведський і самозванець Лещинський перехилили на свій бік зрадника Мазепу й присягою умовили відірвати Малу Русь, зробити з неї незалежне князівство під владою того зрадника, приєднавши до цього князівства й Волинь.

Український історик початку ХХ ст. Володимир Антонович

Мазепа був «чоловіком, найбільш освіченим серед українських діячів», «природним талантом», «справжнім політиком».

Коли придивитися до його діяльності, то можна переконатися, що він був дуже щирим і гарячим патріотом, бо завжди дбав про повну автономію свого краю.

Український історик ХХ ст. Михайло Грушевський

Не любили в народі «вельмишановного Мазепу» і не без причини. А проте, не був він ворогом українському народові. Навпаки, судячи по всьому, він був українським патріотом, — хотів високо піднести Україну, її освіту й культуру...

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які були основні заходи гетьмана Івана Мазепи?
2. Чому Івана Мазепу не підтримувала більшість населення України?
3. Чому і в яких районах розгорнулось повстання Семена Палія?
4. Чому повстання завершилося поразкою?
5. Як вплинула на розвиток України Північна війна до Полтавської битви?
6. Чому Іван Мазепа, з одного боку, проводив широку благодійну діяльність, а з іншого — сприяв погіршенню становища більшості населення?
7. За яких обставин Іван Мазепа вирішив укласти союз зі Швецією?
8. Як ви оцінюєте діяльність гетьмана Івана Мазепи?

Домашнє завдання

1. У 1705 р. відомий митець І. Мигура створив гравюру «Гетьман Мазепа в оточенні добрих справ». Як він показує «добрі справи» гетьмана? Чому могла бути створена така гравюра?
2. Особистість гетьмана Мазепи, порівняно з іншими історичними діячами України, — чи не найулюбленіший образ у художніх творах: літературних, образотворчих, музичних, зокрема і зарубіжних. Складіть перелік творів різних видів мистецтва і розкажіть, яким у них зображено гетьмана.

І. Мигура. Гравюра «Гетьман Мазепа в оточенні добрих справ»

§ 31. ПИЛИП ОРЛИК І ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ

1. ЯКИЙ ЗМІСТ КОНСТИТУЦІЇ ПИЛИПА ОРЛИКА

Коли з'явилася Конституція Пилипа Орлика? Які її основні пункти?

Орлик Пилип Степанович — гетьман Війська Запорозького та Правобережної України (1710–1714), гетьман України в еміграції (1714–1742).

Народився у шляхетській родині чесько-білорусько-литовського походження.

Навчався в єзуїтській Віленській академії, потім закінчив Києво-Могилянський колегіум. Був високоосвіченою людиною, володів дев'ятьма мовами.

Після навчання працював писарем, а згодом — керував справами Генеральної військової канцелярії. В уряді гетьмана І. Мазепи став писарем. Підтримував його в намаганні створити союз за участю Польщі та Швеції для здобуття незалежності України від влади російського царя Петра I.

Після смерті Івана Мазепи у квітні 1710 р. на козацькій раді в Бендерах (Молдова) гетьманом Війська Запорозького одностайно було обрано його однодумця і найближчого соратника генерального писаря Пилипа Орлика.

У чому і кому присягав майбутній гетьман Пилип Орлик?

Із присяги Пилипа Орлика

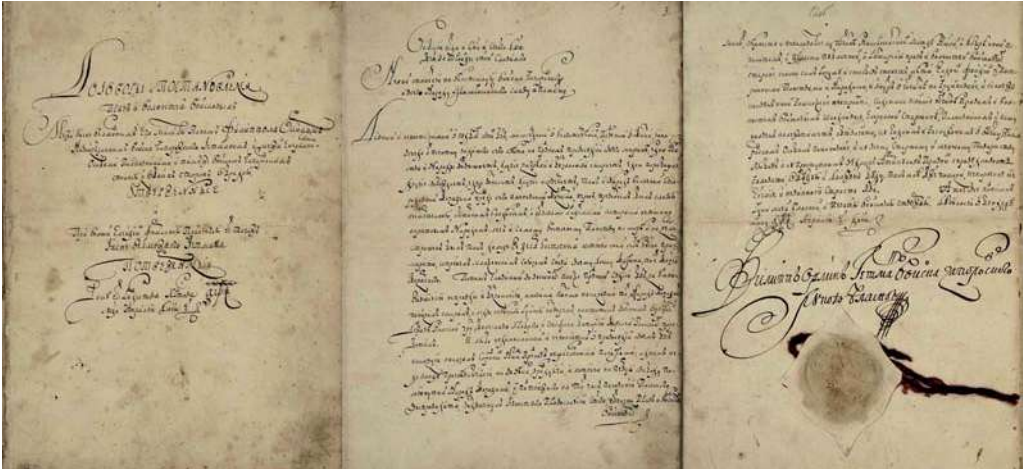
Я, Пилип Орлик, новообраний Запорозького Війська гетьман, присягаю Господові Богу, славному в святій Трійці, на тому, що, будучи обраним, вільними голосами, за давніми правилами та звичаями військовими... незмінно виконувати: милість, вірність і... дбання до малоруської Вітчизни, матері нашої, про добро її посполитим, про публічну цілість, про розширення прав та вольностей військових...

Пилип Орлик, гетьман Запорозького Війська рукою власною

У день обрання гетьмана сталася ще одна важлива подія. Козацька Рада схвалила написану особисто Орликом «Конституцію прав і свобод Запорозького Війська». Варто зазначити, що насправді під словом «Військо» малась на увазі Україна.

Прочитайте повну назву документа й визначте: між ким укладався договір. Що він мав засвідчити?

Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького між Ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, і між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, що за давнім звичаєм і за військовими правилами утверджені обома сторонами вільним голосуванням і Ясновельможного гетьмана урочистою присягою підтверджені року від Різдва Христового 1710, квітня 5, в Бендерах.

Основу «Пактів і конституцій...»¹ становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Це й вирізняло прийнятий документ від традиційних гетьманських статей, що ґрунтувалися на угодах між гетьманом і монархом-протектором. Уперше новообраний гетьман укладав офіційну угоду зі своїми виборцями, чітко вказуючи умови, згідно з якими він отримував владу.

Крім того, в документі пояснювався державний устрій України. Саме тому його вважають першою українською Конституцією.

Документ складався зі вступу, 16 статей і присяги новообраного гетьмана. Уже у вступній частині стисло викладалась «Історія Війська Запорозького і Всього руського народу», а також пояснювалися причини, чому Україна розриває з Московією відносини і переходить під протекцію Швеції.

В усіх статтях стисло розкривалися внутрішні й зовнішні аспекти життя України.

Першим пунктом висвітлювалися шляхи вирішення релігійного питання, зокрема зазначалось: «...Щоб на Україні була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання».

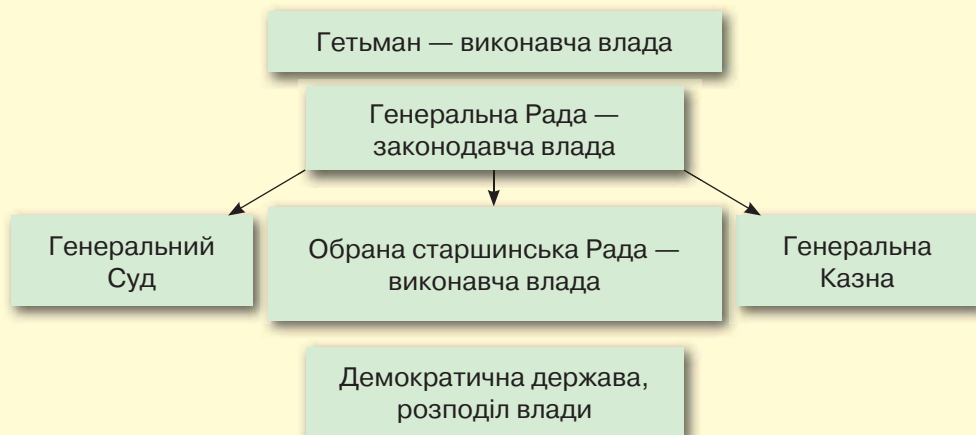
¹ Сучасна поширена назва «Пакти і конституції» чи «Конституція» походить від дослівного перекладу латинської назви оригінального документа: *Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis* (Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького).

Передбачалося, що країною править обраний гетьман, який спирається на раду старшин. Ця велика рада — парламент — збирається тричі на рік і покликана вирішувати найважливіші державні справи. Усі органи влади підкорялися законам. Державними фінансами мав розпоряджатися не сам гетьман, а підскарбій. Утримання гетьмана і його дому базувалося на використанні прибутків із його маєтностей.

На основі тексту і схеми доведіть, що державний устрій, запропонований у Конституції, був демократичним.

На засадах демократії ґрунтувалася соціальна політика Конституції. Козацькій старшині заборонялося зловживати владою. Висловлювалися побажання оберігати пошану до старших, прихильність до молодших, а щодо злочинців — чинити згідно зі справедливістю і законом.

На основі тексту Конституції доведіть, що соціальна політика насправді була демократичною.

З Конституції Пилипа Орлика

Нанове полковники та інші військові і посполиті урядовці більше не наважувалися виконувати приватних робіт силами козаків і посполитих: не посилати на сінокіс ані на жнива, не чинити над ними насильства захопленням земель чи примусом до невігідного їх продажу... суворо постановляємо, щоб ясновельможний гетьман не лакомився на жодні подарунки чи обіцянки і нікому не доручав полковничої булави чи інших посад з огляду на особисті стосунки...

рунки чи обіцянки і нікому не доручав полковничої булави чи інших посад з огляду на особисті стосунки...

...Вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і (господарства) жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків...

...Стольне місто Русі — Київ — та інші міста України нехай непорушно і недоторкано зберігають всі свої права і привілеї, слушно їм надані...

...Нехай найясніший гетьман виявить турботу, аби скасувати у нашій Вітчизні повинності поштову і надання супроводу та випадки насильного вимагання підвід і подарунків.

Територія України встановлювалась відповідно до Зборівського договору 1649 р. Проектом передбачалося повернути всі віддані за різними угодами українські землі під владу гетьмана, закінчити війну з Московією, повернувши в Україну всіх «невільників-українців» із Сибіру, а також вивести московські військові залоги з українських міст. Пропонувався широкий розвиток дружніх відносин із Кримським ханством і Туреччиною.

Проголосивши Україну незалежною республікою, Конституція Пилипа Орлика стала якісно новим рівнем політичної думки тих часів не лише в Україні, а й у Європі, оскільки жодна з країн на той час не мала таких документів.

2. ЯК РОЗГОРТАВСЯ ПОХІД ПИЛИПА ОРЛИКА НА ПРАВОБЕРЕЖНУ УКРАЇНУ

З якою метою було здійснено похід на Правобережжя? Чому він виявився невдалим? Які наслідки мала ця поразка?

Пилип Орлик добре розумів, що одному йому не втілити в життя план відродження української козацької держави, а тому шукав спільників. Він уклав союзні договори зі Швецією, з Османською імперією. Значною дипломатичною заслугою Орлика було те, що йому вдалося зобов'язати татар при вступі на українську територію не брати ясиру, не грабувати церков і не чинити насильства.

Після оголошення Туреччиною і Кримським ханством війни Російській імперії (1711 р.) козацьке військо, очолюване Пилипом Орликом і запорозьким кошовим Костем Гордієнком, з допомогою татарської орди розгорнуло боротьбу за звільнення Правобережної України.

Пилип Орлик дуже добре підготувався до походу. Він розсилав листи-універсали, в яких закликав до повстання народу проти влади московського царя. Завдяки підтримці місцевого населення армія швидко просувалася вперед. Він звільнив низку міст і під Лисянкою розбив висланий проти нього гетьманом Іваном Скоропадським (за наказом Петра I) передовий козацький загін. До Орлика перейшли жителі й козаки Корсунського, Уманського, Білоцерківського, Чигиринського полків. У березні війська Орлика взяли в облогу Білу Церкву, де перебували їхні противники.

Проте невдовзі польські війська залишили табір Орлика, а татари, зрадивши гетьмана, знялися з облоги і подалися грабувати населення Слобожанщини. Це послабило сили повстанців. Тим часом цар Петро I, зігнавши до Глухова родини генеральної старшини в заручники, примусив Івана Скоропадського до рішучих дій проти військ Орлика. Загроза життю дітей і дружин козацьких ватажків Лівобережжя змусила Орлика відступити і повернутися в Бендери.

Спираючись на картосхему і текст підручника, розкажіть про похід Пилипа Орлика на Правобережжя.

Навесні 1711 р. московська армія під проводом Бориса Шереметьєва почала рух у напрямку межиріччя Дністра та Прута. Дорогою московські полки зганяли українське населення на лівий берег Дніпра. Під м. Ясси у Молдові вони зустрілися з армією союзників, куди входили османське військо, татарська кіннота та загопи козаків, очолювані Пилипом Орликом і Костем Гордієнком.

Зазнавши поразки від військ союзників, цар мусив укласти з ними мирний договір (Прутський). За договором Московське царство втрачало вихід до Азовського моря та відмовлялось від зазіхань на Крим. Пункти Прутського миру, крім іншого, вимагали від Москви припинити втручання в польські справи, «відняти руку» від українських козаків і запорожців.

Однак невдовзі переговори поновилися і до них були додані нові пункти. Це стало важким ударом для Орлика та його соратників, адже Україна залишалася розділеною і над Лівобережжям продовжувала панувати Москва.

У 1714 р. Пилип Орлик змушений був емігрувати за кордон, до Європи, і перебувати там до останніх днів свого життя. Упродовж свого вигнання Орлик мав чимало зустрічей із багатьма європейськими монархами, метою яких було укладання договорів задля відновлення самостійної української держави. Так, він шукав підтримки у правителів Австрії, Англії, Італії, Голландії, Данії, Польщі, Пруссії та Франції. Проте усі зусилля виявилися марними. Помер Пилип Орлик у м. Ясси (нині місто в Румунії).

3. КОЛИ І ЧОМУ БУЛО ЗДІЙСНЕНО СПРОБУ ЛІКВІДАЦІЇ КОЗАЦТВА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Чому було ухвалено рішення про ліквідацію козацтва? Чому його не вдалося виконати наприкінці XVII ст.?

Для відновлення економіки Правобережжя та захисту від османсько-го нападу влада Речі Посполитої у 1685 р. ухвалила рішення про відновлення козацтва. Але в січні 1699 р. було підписано мирний договір між Османською імперією та Річчю Посполитою, за яким Османська імперія відмовилась від своїх претензій на Україну. Вже влітку того ж року влада Речі Посполитої прийняла рішення про розформування протягом двох тижнів усіх козацьких полків Правобережжя. На практиці це означало ліквідацію не лише певних військових підрозділів, а й козацького стану та козацького державного устрою на Правобережжі. Польська шляхта повернулася на Поділля, Брацлавщину і південну Київщину, відновлюючи старі порядки суспільного устрою і землеволодіння.

Коронний гетьман звернувся до наказного гетьмана Самуся, а також до полковників Правобережжя з універсалом, у якому вимагав розпустити козацькі полки. Водночас він оголосив про відрядження на Правобережжя війська Речі Посполитої, яке примусить їх підкоритися владі держави.

Проте козацькі керівники не скорилися ухвалі сейму. Селяни й козаки, а також міське населення готувалися всіма силами захищати Правобережну Україну від польсько-шляхетської агресії.

Восени 1699 р. на Правобережжі склалося досить напружене становище, бо на Київщині на зимові квартири розмістилося 12-тисячне військо Речі Посполитої, яке загрожувало наступом на Фастів та інші, контрольовані місцевим козацтвом, території. Протягом зими відбувалися постійні сутички невеликих загонів з обох боків. Козаки подали протест, але сейм його відкинув. Король, після річного вагання, надіслав сеймові вимогу розпустити козаків, а землю передати шляхті й виїхати з краю.

Восени 1700 р. коронний гетьман відрядив у похід на Фастів 4-тисячне військо. Однак козацькі сотні і населення з багатьох міст і сіл Волині та Київщини зміцнили фортецю й підготувалися до її оборони. Під Фастовом відбувся бій, у якому польсько-шляхетське військо зазнало поразки й змушене було відступити на Волинь. У руках козаків опинилися Київське і Брацлавське воєводства.

У січні 1702 р. король офіційно звернувся до козацьких керівників із наказом припинити боротьбу і розпустити полки. Однак ті стали готуватися до подальшої боротьби з Річчю Посполитою, об'єднуючи всі антипольські сили в Україні. Проте з часом ресурси повстанців стали вичерпуватися (деяких очільників козацького руху схопили, інші загинули в боях). Зрештою польська держава взяла Правобережжя під свій контроль.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і за яких обставин Пилип Орлик став гетьманом?
2. З яких частин складається Конституція Пилипа Орлика і який зміст кожної з них?
3. Як відбувся похід Пилипа Орлика і його прибічників на Правобережну Україну?
4. Коли і чому польська влада вирішила ліквідувати правобережне козацтво?
5. Чому Конституцію Пилипа Орлика можна вважати основним Законом демократичної держави?
6. Які сторони діяльності Пилипа Орлика відображені в сучасних експозиціях музеїв і пам'ятниках на його честь?

1

2

3

4

- 1 — пам'ятний знак Орлику в м. Крістіанстад (Швеція);
- 2 — пам'ятник Орлику в Києві;
- 3 — меморіальна дошка Мазепи й Орлику в замку м. Дубно;
- 4 — булава Орлика у шведському музеї

7. Як ви ставитесь до діяльності Пилипа Орлика — першого гетьмана України в еміграції?
8. На що розраховувало козацтво Правобережжя, коли не стало коритися владі Речі Посполитої?

Домашнє завдання

Які факти життя і діяльності Пилипа Орлика відображено на картині? Знайдіть із додаткових джерел інформацію, якої вам бракує, і напишіть (підготуйте усно) короткий твір на тему «Пилип Орлик: життя і діяльність».

§ 32. ЦЕРКОВНЕ Й КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

1. ЯК ПОДІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ВПЛИНУЛИ НА ПРАВОСЛАВНУ ЦЕРКВУ

Чому у другій половині XVII ст. українській православної церкві не вдалося зберегти свою незалежність?

Після підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. Київська митрополія виявилася роз'єднаною на дві нерівні частини — правобережну в межах Речі Посполитої та лівобережну в Гетьманщині. Найбільша частина митрополії залишилася під польським врядуванням. Це згодом вилилося в насильницьку ліквідацію польською владою осередків православ'я у Правобережній Україні. Непростим було становище право-

славної церкви і на Південній Київщині і Брацлавщині, де за двадцятисемиріччя (1672–1699 рр.) османське володіння відверто зневажалось все православне.

З іншого боку, із часу прийняття козацької держави під царську протекцію московський уряд не полишав спроб підпорядкувати Українську православну церкву владі Московського патріарха. Українське духовенство всіляко противилося цьому, зберігаючи свою незалежність. Проте поступово ситуація змінилась.

Чому, на думку Івана Огієнка, після Переяславської ради серед духовенства посилювалися промосковські настрої?

Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви» Івана Огієнка

Ме, що 1654 р. Україна поєдналася з Москвою, це й мало статися через логіку попередніх подій. Римо-католицькі утиски на українську віру були такі великі... що вже вони самі кидали українців в обійми православної Москви — хоча б із бажання забезпечити свою віру... Беручи Україну під свою руку, цар Московський «изволил того гетьмана Богдана Хмельницького и всё войско Запорожское с городами их и с землями принять под свою государскую высокую руку, для православныя христианския веры и св. Божиих церквей, потому что паны Рада и вся Речь Посполитая на православную веру и на св. Божий церкви восстали и хотят их искоренити».

Для московського уряду підпорядкування Української православної церкви було важливою частиною подальшої колонізації України. Основною перешкодою для цього був незалежний (автокефальний) статус Київської митрополії, підпорядкованої Константинопольському патріархату.

Після смерті найбільшого противника планів московської влади київського митрополита Йосипа Тукальського Москва активізувала наступ на Київську митрополію. Переломними стали події першої половини 1680-х рр. Спочатку Києво-Печерська лавра царським указом була підпорядкована Московському патріархату. Потім цар наказав гетьману Івану Самойловичу провести вибори Київського митрополита, які вже десятиліття зволікалися, і відрядити його на висвячення до Москви. Водночас у Москву вирушило посольство українського духовенства, яке просило підтвердити стародавні права і вольності Київської митрополії. Московський патріарх це прохання задовольнив.

Самойлович не наважився суперечити волі царя, і першим Київським митрополитом, висвяченим у Московії, став Гедеон. Він офіційно отримав титул «Митрополит Київський, Галицький і Малия Русі», а традиційна частина титулу Київських митрополитів — «і всія Русі» — вилучалась. Так потроху почали відбирати права Київських митрополитів.

Якими були методи впливу московської влади на верхівку українського суспільства?

**Із «Нарисів з історії Української Православної Церкви»
Івана Огієнка**

Грудня 14-го відпустили Гедеона додому. Весело вертався новий митрополит: у Москві йому подарували карету, обшиту оксамитом, з мідною оздобою, і шестеро карих коней... Це на те, щоб заспокоїти неспокійне сумління Гедеона, бо він же давніше присягав на вірність патріарху Константинопольському...

Задоволений був також і гетьман Самойлович — він зберігав вплив на митрополита.

Тим часом московські дипломати, щоб домогтися від Константинопольського патріарха Діонісія згоди на передання Київської митрополії Московському патріархату, щедро обдарували його. Зокрема у розписці, що Діонісій видав московському послові, який брав у нього грамоти на Київську митрополію, зазначалось: «Прийняли ми милостиню від святого вашого царства три сорока соболів і двісті червоних...»

Таким чином Українська православна церква втратила колишню самостійність, а московський уряд здобув вагомий чинник впливу на духовне життя українців.

2. ЯК РОЗВИВАЛАСЯ ОСВІТА

Які типи навчальних закладів існували? Чим вони відрізнялися?

Освіта на Правобережній, Лівобережній і Слобідській Україні у ці часи розвивалася в різних умовах. На Правобережній Україні чисельність православної шляхти меншала, а міщанство втрачало свій вплив на громадські справи. Православні братства поступово занепадали, братські школи зникали. Православні школи збереглися лише у селах, бо селянство не хотіло відмовлятися від своїх православних і національних традицій. Однак містами поширилися уніатські школи. Вони, за аналогією з єзуїтськими, були становими: до них приймали тільки дітей священиків і шляхти. Вчителів для цих шкіл готували єзуїти.

На Лівобережжі, у Києві і Слобожанщині існували тільки православні школи. У багатьох селах створено початкові школи, де навчалися діти козаків, селян, духовенства, дівчата і хлопці. Учителями в них, зазвичай, були священики або дяки. Основним методом навчання в початковій школі було багаторазове читання тексту. «Азбуковники» та «Букварі» вміщували тексти з граматики та основ християнського віровчення.

Існували і школи при монастирях, у яких навчалися представники майже всіх соціальних станів і груп. Основне завдання цих шкіл полягало у підготовці вихованців до вступу в духовне звання.

Про що свідчать наведені документи? Підтвердіть свої висновки положеннями текстів.

Із записів Павла Алеппського, 1654 р.

Но всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священники вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Дітей у них більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти.

З листа Львівського єпископа Йосипа Шумлянського до підлеглого йому духовенства, 1687 р.

Зласки Божої, школи не тільки у Львові, Кракові, а й у Києві, що особливо старанням митрополита Київського та Всієї Росії, господина отця Петра Могили пофундовані, а тепер за держави царів російських їх розпорядженням і скарбом наново реставровані або поновлені... Дорога зараз, після замирення християнських монархів, хвала Богу, вільна — як з Києва до нас, так і від нас до Києва. Туди чесні отці синів своїх для науки посилайте й коштів не жалуйте.

Головним осередком освітнього і наукового життя України в другій половині XVII ст. залишався Київ. Визначну роль відіграла Київська (Киево-Могилянська) колегія. У ній навчалася щороку близько 1 тисячі учнів.

Колегія складалася з кількох класів, серед яких були такі: граматики, піітики, риторики, філософії та богослов'я.

Що автор документа вважає важливим для діяльності колегії?

Василь Біднов про Києво-Могилянську колегію

Як і всі братські школи, Києво-Могилянська колегія, що з 1700 р. стала зватися Академією, до самого кінця XVIII ст. була школою загально-освітньою, а не спеціальною; до неї вступала молодь усіх станів нашого громадянства, від шляхти й козацької старшини до посполитих включно. Крім українців і білорусів, сюди йшли по науку й «московити» (великоруси), румуни, болгари, серби, а почасти навіть греки й араби. Отже, ця школа була осередком освіти для всього православного світу, а за її зразком заводили в себе школи й інші православні народи, головним чином росіяни.

Київські митрополити залишалися патронами й найвищими керівниками колегії, дбали про її матеріальне та наукове становище. Кращі ви-

пускники, як Георгій Щербацький, Степан Яворський, Георгій Кониський, привносили в академію нові методи та напрями в науці.

У Київській колегії навчалися, а потім викладали визначні вчені й письменники: Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Інокентій Гізель. Чимало вихованців Київської колегії стали видатними діячами освіти й культури: Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський, Симеон Полоцький.

Колегії (колегіуми), як середні навчальні заклади, існували окремо. У 1697 р. Лазар Баранович та Іван Максимович, за зразком Києво-Могилянського колегіуму, відкрили колегіум для дітей усіх верств населення в Новгород-Сіверському. Згодом на базі цієї школи було створено Чернігівський колегіум. Основна увага тут приділялася вивченню латинської мови, менше — церковнослов'янській, пізніше стали вивчати російську. Викладали також польську, грецьку, німецьку та французьку мови, поетику, риторичку, математику, географію тощо. Після закінчення колегіуму ті, хто бажав продовжувати навчання, вступали до Києво-Могилянської академії.

Важливу роль в освіті і просвіті населення відігравали друкарні. Найвідомішою в Україні в середині XVII ст. була Львівська братська друкарня. Згодом головними видавничими осередками стали Почаївський монастир та архімандрійна друкарня поблизу Львова. Києво-Печерська друкарня, що згуртувала низку відомих українських учених, перевіряла інші друкарні високим технічним виконанням.

Діяльність Києво-Печерської та Чернігівської друкарень перервалася після указу Петра I, який 1720 р. наказав: «...з огляду книг ніяких, окрім церковних, попередніх видань не друкувати». А для тих книг, що друкувалися, було встановлено суворий контроль — цензуру. Із того часу друкарні занепадають.

Спираючись на текст та ілюстрації, складіть і запишіть логічний ланцюжок запитань, на основі яких можна розповісти про тогочасну освіту. Розкажіть про розвиток освіти, послідовно відповідаючи на ці запитання.

1 — дяківські школи (сучасні малюнки);

2

3

4

2 — дидакал веде урок (гравюра XVII ст.); 3 — студенти Києво-Могилянської академії (гравюра XVII ст.); 4 — «Ключ розуміння», 1659 р., один із перших прозових творів українською мовою (проповіді)

3. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ

Чому Феофана Прокоповича вважають одним із видатних діячв культури того часу?

Феофан (Єлезар) Прокопович (1681–1736)

Народився в Києві, навчався у монастирській школі, Київському колегіумі. Добре опанував церковнослов'янську, грецьку і латинську мови. Після закінчення колегіуму вирушив в освітню мандрівку. Подорожував Європою. Пішки пройшов Францію, Швейцарію, Німеччину, де ознайомився з ідеями Реформації.

У 1704 р. повернувся в Україну і постригся в православні ченці, прийнявши ім'я Феофана.

Невдовзі став професором Київської академії, викладав поетику, риторику, фізику, математику, історію, філософію, теологію. Глибоко вірував у Бога, однак уважав, що матеріальний світ розвивається на основі власних закономірностей. Використовував мікроскоп, телескоп, звертався до експерименту, ґрунтовно цікавився математикою.

З 1711 до 1716 р. — ректор Київської академії. З 1717 р. за запрошенням Петра I — єпископ Російської церкви й дорадник царя у державних і духовних справах.

Із 1721р. — віце-президент Найсвятішого Синоду — нового органу, створеного царем для керівництва церквою.

Невідомий художник.
Феофан Прокопович

європейським ученим, видавалися різними мовами.

З 1725 р. з волі російського імператора Петра I, а не зі власної, — архієпископ Новгородський і Великолуцький.

Поряд із філософією розробляв також методологію писання історії, був автором широковідомих літературних творів на історичну тематику, насамперед віршованої драми «Володимир», суспільно-політичних і науково-освітніх творів. Його твори були відомі єв-

4. ЩО НОВОГО З'ЯВИЛОСЯ В АРХІТЕКТУРІ

Визначте основні особливості розвитку архітектури цього періоду.

Архітектура й будівництво в другій половині XVII ст. в Україні зазнавали впливу російської і західноєвропейської архітектури. Українські архітектори запозичували й творчо застосовували прийоми стилю **бароко** (від італ. *barocco* — вигадливий, химерний), для якого характерними були декоративна пишність, вигадливість, мальовничість.

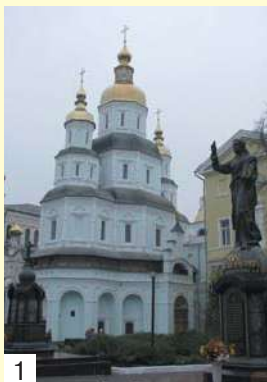
Прикметні ознаки європейського бароко в українській архітектурі втілювалися по-особливому. Тому дослідники послуговуються терміном українське, або козацьке, бароко. Замовниками його були передові гетьмани, козацька старшина, а також багатії і вище духовенство. Вони власними коштами споруджували дерев'яні і кам'яні церкви, прикрашали їх іконостасами та настінними розписами, дарували церквам дорогий срібний і золотий ритуальний посуд, ікони, книги.

Споруди у новоствореному стилі козацького бароко характеризувались вишуканим оформленням вікон і дверей, східчастими дахами, кількома куполами. Винятковою урочистістю, охайністю відзначалося й оформлення інтер'єру будов.

Серед подібних споруд кінця XVII ст. у Києві архітектором Йосипом Старцевим було зведено довершені кам'яні собори Микільського і Братського монастирів, архітектором Йоганном Баптістом — Троїцький собор у Чернігові. Ним же з Мартином Томашевським споруджено Преображенський собор Мгарського монастиря біля Лубен, Покровський собор у Харкові та інші, що дивують монументальністю й архітектурним смаком. Багато храмів і цивільних будов Києва було споруджено за проектами архітекторів Києво-Печерської лаври.

Аналізуючи ілюстрації, назвіть спільні елементи споруд, у яких відображено особливості козацького бароко.

1

2

3

1 — Покровський собор у Харкові; 2 — Спасо-Преображенська церква у Прилуках; 3 — Чернігівська церква святої Катерини

Найяскравіше козацьке бароко розкрилося на землях Гетьманщини й Слобідської України у кам'яному будівництві за часів гетьмана Івана Мазепи.

Чому історик називає Мазепу «великим будівничим»?

Мирослав Попович про будівництво за часів Івана Мазепи

Ночинають будівництво за Мазепи з Богоявленської церкви Києво-Могилянської академії (1690–1693 рр.)... Роботи навколо Софійської церкви починають ще раніше. Оновлюють по-барочному зовнішній вигляд собору, будують трапезну, південну браму (нині єдина, з боку Володимирської вулиці), дзвіницю.

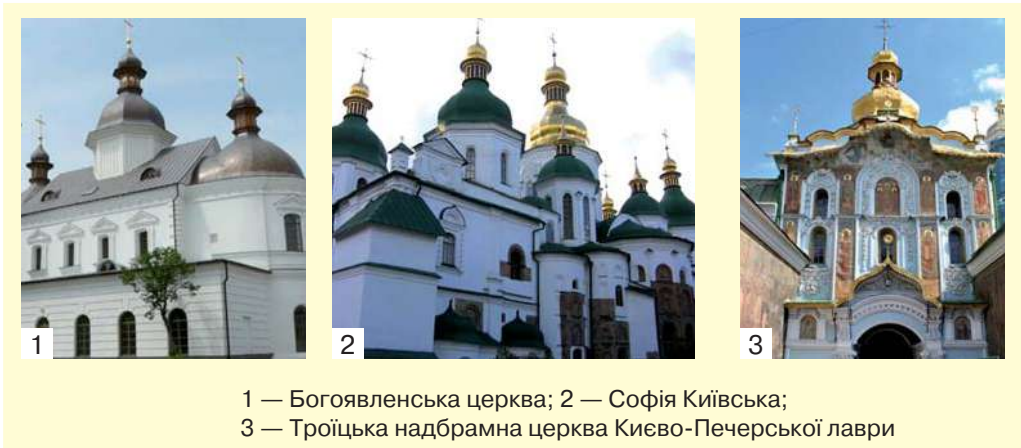
З 1690 р. будують поруч із Лаврою Миколаївський собор, після його завершення починають будівництво мурів навколо Лаври, шести надвратних церков, серед яких блискучі досягнення української архітектури — Троїцька надвратна та церква Всіх Святих. Тоді ж поновлюють Успенський собор, відбудовують Лаврську друкарню, неподалік споруджують Вознесенську церкву. Навіть цей сухий перелік дозволяє назвати Мазепу великим будівничим Києва, який створив сучасний образ його старої частини.

За підрахунками В. Січинського, Іван Мазепа звів 12 храмів і не менше ніж 20 храмів та інших споруд реставрував і розбудував. Ці пам'ятки розташовані як у Києві, так і в Переяславі, Глухові, Чернігові та в інших місцях.

До визначних пам'яток кам'яного зодчества тих часів належать також Іллінська церква в Суботові, зведена за Богдана Хмельницького, і Троїцька церква Густинського монастиря біля Прилук (80-ті роки XVII ст.).

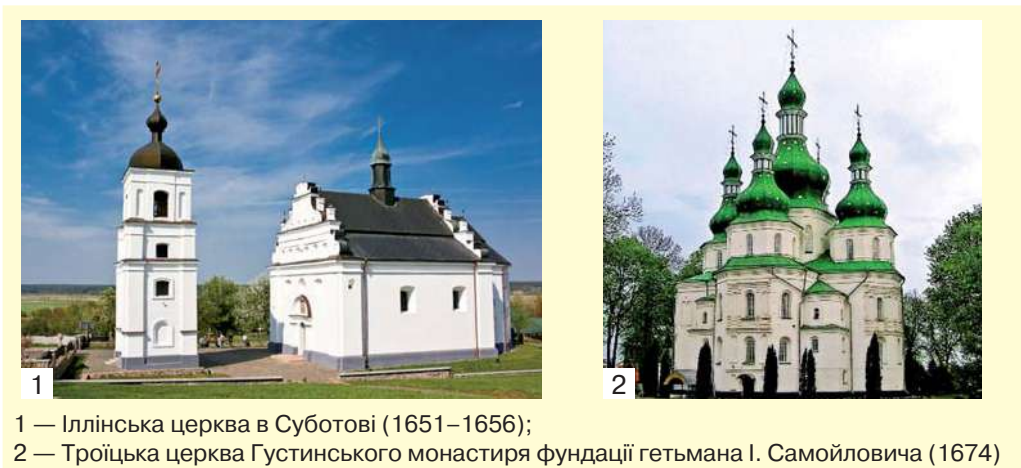
Аналізуючи ілюстрації, знайдіть спільні елементи споруд, у яких відображені особливості козацького бароко.

1 — Богоявленська церква; 2 — Софія Київська;
3 — Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври

Як ви вважаєте, чому ці споруди належать до визначних пам'яток кам'яної архітектури?

1 — Іллінська церква в Суботіві (1651–1656);
2 — Троїцька церква Густинського монастиря фундації гетьмана І. Самойловича (1674)

5. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Працюючи з текстом, складіть план, спираючись на який, можна схарактеризувати розвиток тогочасного образотворчого мистецтва.

Образотворче мистецтво часів бароко відзначено виникненням особливих жанрів малярства, потужним впливом народної культури.

Особливими пам'ятками монументального живопису бароко вважають іконостаси. Серед них грандіозністю, пишністю та багатством від-

значаються іконостаси Єлецького та Троїцького соборів у Чернігові та Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях (усі XVIII ст.).

Нові риси мистецтва виявились насамперед у розписах українських церков. Іконописні образи набували рис повсякденного життя, почасти наближаючись до світської картини. Часто на іконах зображали український побут конкретних осіб: гетьманів, старшину, козаків, засновників церкви (наприклад, ікона «Розп'яття» XVII ст. з образом лубенського полковника Л. Свічки).

Українські ікони, зібрані в музеях Києва, Львова, Харкова, Кам'янця-Подільського, Чернігова, свідчать про кілька іконописних шкіл. Найбільшим осередком малярної праці був Київ, де малярів учили в Київській академії і в школі при Києво-Печерській лаврі.

Які факти розвитку образотворчого мистецтва засвідчує історик?

Мирослав Попович про розвиток образотворчого мистецтва

Школа українського малярства трималася на рисунку, на традиції гравюри, яка була необхідною для оформлення шкільних тез, творів тощо. Збереглися малюнки учнів школи іконопису Києво-Печерської лаври в спеціальних зошитах. Мабуть, школа була створена ще в кінці XVII ст. і пов'язана з діяльністю видатного українського гравера Антонія Тарасевича... Школа Тарасевича — це школа найрізноманітніших граверних робіт, передусім оформлення книги та портретної гравюри.

Заняття в лаврській школі полягали в копіюванні гравюр: збірників листів з французької архітектури, опису частин світу... збірників батальних картин. Змальовувались — тоді ще не з натури — людське тіло, голландські і французькі гравюри, пейзажі. А потім уже почали вправлятися в іконописі. Можна собі уявити, наскільки така художня підготовка змінювала традиційний «грецький» стиль ікони!

У 1702 р. в Києві вийшов друком Києво-Печерський патерик із 40 гравюрами Тарасевича. Славу неперевершеного гравера мав і Іван Щирський — автор численних графічних портретів, алегоричних сценок тощо. У працях цього майстра сплетіння рослинних орнаментів поєднуються із зображенням людей, сценами із життя.

Серед різних жанрів світського мистецтва основне місце посідав портрет, українською особливістю якого було те, що при всій своїй життєвості він зберіг тісний зв'язок з іконописом. Дуже популярними були тоді портрети Б. Хмельницького і козацьких старшин, а в Західній Україні — львівських братчиків із жезлами, гербами, книгами. До наймайстерніших належать портрети М. Миклашевського, генерального обозного Родзянка, полковника Сулими і його дружини та ін.

На основі тексту визначте основні напрями малярства, до яких належать наведені твори, та опишіть їх.

1

1 — Л. Тарасевич. Гравюра «Облога Кизикермену за участі І. Мазепи». 1695 р.;

2 — Розп'яття. Ікона XVII ст.;

3 — І. Руткович. Архангел Михаїл. Ікона XVII ст.;

4 — Й. Кондзелевич. «Вознесіння». Ікона 1705 р.

5 — невідомий художник. Портрет М. Миклашевського. XVII ст.;

6 — невідомий художник. Параскева Сулима. XVII ст.;

7 — невідомий художник. Семен Сулима. XVII ст.

2

3

4

5

6

7

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли і за яких обставин Українська православна церква втратила свою незалежність від Московського патріархату?
2. Які навчальні заклади становили систему освіти на українських землях?
3. Хто такий Феофан Прокопович?
4. Що таке козацьке бароко?
5. Які основні жанри малярства розвивались у цей період?
6. Як утрата незалежності Українською православною церквою вплинула на українське суспільство?
7. Чому більшість культурних надбань цього періоду сконцентровані на Лівобережній і Слобідській Україні?

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ IV «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»

Назвіть хронологічні межі періоду Руїни, дати Гадяцької угоди, Андрусівського договору, Бахчисарайського договору, «Вічного миру», повстання під проводом С. Палія; зруйнування Батурина й Чортомлицької Січі, Полтавської битви; ухвалення Конституції Пилипа Орлика.

Покажіть на карті території Лівобережної і Правобережної Гетьманщини, Запорозької Січі, Слобідської України; події україно-московської війни; межу поділу України за Андрусівським перемир'ям, Бахчисарайським договором, «Вічним миром»; Чигиринські походи; події Північної війни на українських землях; територію поширення повстання Семена Палія.

Поясніть терміни і поняття: «Руїна», «протекторат», «козацьке бароко», «Чигиринські походи».

Схарактеризуйте зміст політики Росії щодо українських земель; адміністративно-територіальний устрій, господарське та повсякденне життя запорозьких земель; внесок Києво-Могилянської колегії в розвиток освіти і науки; історико-культурні пам'ятки доби; основні положення Конституції Пилипа Орлика.

Визначте причини і наслідки: періоду «Руїни»; військово-політичного виступу Івана Мазепи.

Висловте власне ставлення щодо діяльності гетьманів Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері, Івана Брюховецького, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика; кошових отаманів Івана Сірка, Костя Гордієнка; полковника Семена Палія; Феофана Прокоповича.

Розділ V. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х рр. XVIII ст.

§ 33. ГЕТЬМАНЩИНА в першій половині XVIII ст.

1. ЯК ДІЯЛИ ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ ТА ПЕРША МАЛО-РОСІЙСЬКА КОЛЕГІЯ

У чому полягали особливі умови, у яких гетьманував Іван Скоропадський? Чого прагнув Петро I?

Іван Ілліч Скоропадський — гетьман України (1708–1722)

Народився у м. Умань у старшинській родині. Обіймав посади військового канцеляриста при гетьманському уряді, чернігівського полкового писаря, генерального бунчужного, генерального осавула, стародубського полковника. Прихильно ставився до гетьмана Івана Мазепи, але шведів не підтримував. Брав участь у боротьбі проти турецьких і татарських військ під час російсько-турецької війни 1676–1681 рр. і Кримських походів 1687 р. і 1689 р.

Гетьманування Івана Скоропадського за традицією мало розпочатися з підписання статей. Новий гетьман звернувся до московського царя з проханням про підтвердження прав і вольностей Гетьманщини. Однак Петро I відмовився затверджувати пропонувані Скоропадським пункти нової угоди України з Москвою і надав так звані Решетилівські статті, які посилювали залежність України від Москви:

- без дозволу царя гетьманові заборонялося змінювати старшину, надавати і відбирати маєтності;
- встановлювався московський контроль за збиранням податків та витратами на утримання козацького війська тощо;
- українське військо мало перебувати під командуванням московських генералів, а гармати, забрані царськими воєводами у Батурині, залишалися у них як військовий трофей.

Водночас із відповіддю гетьманові цар призначив при ньому свого наглядача — міністра Андрія Ізмайлова, який мав право втручатися у майнові та управлінські справи Гетьманщини. Резиденцію гетьмана було перенесено з Батурина до Глухова, ближче до кордону з Московією. Тут розташувалися два московські полки, підпорядковані царському міністру.

Яку політику передбачалося проводити щодо гетьмана? Чому?

Із переписки царського чиновника князя Михайла Голіцина

Задля нашої безпеки на Україні треба посяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то буде приходити з доносами... Треба, щоб у всіх полках були полковники, незгодні з гетьманом; якщо між гетьманом і полковниками не буде згоди, то всі справи їх будуть нам відкриті.

Важким випробуванням для українців стали будівництво каналів і фортифікаційних споруд, військові походи до Білорусі, Литви, Лівонії. Українських селян відправляли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ, використовуючи як дармову робочу силу. Так, на спорудження каналу Волга — Дон було відправлено 10 тисяч козаків. Інший підрозділ будував укріплення на Кавказі. 20 тисяч козаків було відряджено будувати Ладозький канал.

Про що свідчить документ? Які були наслідки такої політики?

З доповіді полковника Черняка про хід робіт на Ладозькому каналі 1722 р.

Нри Ладозі у каналній роботі багато козаків хворих і померлих, і щораз, то більше умножаються тяжкі хвороби. Вкоренилася гарячка і опух ніг і мруть з того, ... приставні офіцери... козаків... немилостиво б'ють під час роботи, до якої не тільки вдень і вночі, а навіть в дні недільні і святкові одправляють. Боюся, щоб козаків не погубити, як торік — що їх третя частина додому вернулася.

Метою царського уряду було позбавити Гетьманщину економічної незалежності, підпорядкувати її господарське життя потребам Московської держави. Українським купцям заборонили торгувати всюди, окрім Росії. Подібні заборони вводились і щодо ввезення в Україну іноземних товарів. Стримувала розвиток торгівлі й російська митна політика.

Виснажувало економіку України й постійне перебування на її території численного російського війська (понад 10 тисяч), що утримувалося коштом місцевого населення, а також швидке зростання податків. При

цьому царський уряд збував на українській території мідні гроші, залишаючи срібні й золоті в обігу серед російського населення.

Петро I запровадив обмеження в освіту й книгодрукування. У 1709 р. цар наказав київському воєводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних) студентів Києво-Могилянської академії, внаслідок чого їх кількість із майже 1000 осіб скоротилася до 161. Було обмежено видання книжок. Зокрема, Києво-Печерській і Чернігівській друкарням заборонялося друкувати всі інші книжки, крім церковних. А з 1721 р. навіть Святе Письмо не можна було передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. Київська церковна митрополія перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

Діяльність Івана Скоропадського в таких умовах була обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність цареві й утримувати гетьманську владу. Водночас Скоропадський намагався захистити українську автономію. Він продовжував політику Івана Мазепи: роздавав землі старшині й монастирям.

У 1722 р. під час святкування річниці перемоги у Північній війні Іван Скоропадський звернувся до Петра I з проханням полегшити обмеження для Гетьманщини. Відповіддю царя став маніфест від 1722 р., де проголошувалося створення **Малоросійської колегії** — органа контролю за діяльністю гетьмана і Генеральної старшини.

Як Петро I пояснював необхідність створення Малоросійської колегії? Якими були повноваження Малоросійської колегії? Які наслідки мала така діяльність для України?

Історик Михайло Грушевський про створення Малоросійської колегії

Нри гетьмані поставлена була рада, так звана «малоросійська колегія», з шести великоросійських старших офіцерів. Колегія мала пильнувати суддів і приймати скарги на суди та уряди українські. Мала наглядати, щоб від старшини не були кривди козакам і посполитим. Мала стежити за гетьманською канцелярією і писанням, що туди входять і звідти виходять. Мала пильнувати всяких доходів українських, приймати їх від війтів і урядників і видавати на військові та інші потреби. А про всякі непорядки мала доносити сенатові.

Таке розпорядження цар пояснював непорядками гетьманськими в канцелярії, суді, зборі доходів і старшинськими кривдами.

Колегія розпочала роботу зі звернення до населення подавати їй скарги на зловживання козацької старшини та інших посадових осіб. Втручаючись у фінансові, судові, військові справи Гетьманщини, Малоросійська колегія поступово перебирала на себе все адміністративне управління в Лівобережній Україні і стала вищим контролюючим органом Гетьманщини.

Іван Скоропадський просив Петра I скасувати Малоросійську колегію, але отримав відмову. Невдовзі гетьман помер.

2. ЯК ПАВЛО ПОЛУБОТОК БОРОВСЯ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ АВТОНОМІЇ УКРАЇНИ

Як Павло Полуботок намагався послабити владу Малоросійської колегії?

Павло Леонтійович Полуботок — наказний гетьман Лівобережної України (1722–1724)

Ноходив з давнього козацько-старшинського роду. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, володів іноземними мовами. З 1706 р. — чернігівський полковник. Під час виступу Мазепи проти Москви не підтримав його.

У 1710 — на початку 1720-х рр. розгорнув успішну господарську діяльність, став одним із найбагатших представників козацької старшини Лівобережної України.

У 1722 р. був призначений наказним гетьманом.

Павло Полуботок розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків. Він провів судову реформу, рішуче боровся проти хабарництва у судах.

Однак Петро I надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її в Україні повновладною. Український уряд із Генеральною військовою канцелярією було підпорядковано колегії, а повноваження командувача козацького війська передано російському воєначальнику. Звернення старшини щодо обрання нового гетьмана цар відхиляв.

Російський імператор викликав Павла Полуботка та його однодумців до Санкт-Петербурга, де їх було заарештовано та ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Частина з них, зокрема й Полуботок, померла від жорстоких катувань під час слідства, решту — звільнили лише після смерті Петра I.

Проаналізуйте уривок з промови Полуботка й визначте, наскільки правдиво вона відображала тогочасне становище на Україні. Як ви думаєте, чому Полуботок і старшина домагалися обрання нового гетьмана в Україні?

З промови Павла Полуботка, виголошеної Петру I

...ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які ваші попередники й ви самі урочисто підтвердили. Ви намагаєтесь накласти свавільні податки на народ, чю свободу ви самі визнали. Ви не вагаєтесь використовувати на найтяжчих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є ваші раби, копати канал, який ви наказали зробити у вашій країні. А найприкріше для нас те, що ви хочете позбавити нас найдорогоціннішого нашого права, а саме: вільно самим обирати наших гетьманів.

...ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не бажають знати наші права та привілеї, порушують їх за будь-якої можливості, пригнічуючи нас.

3. ЯК ГЕТЬМАНУВАВ ДАНИЛО АПОСТОЛ

Чим відрізнялася політика Данила Апостола від його попередників: Івана Скоропадського та Павла Полуботка?

Готуючись до нової війни з Османською імперією, новий імператор Петро II прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Він ліквідував Малоросійську колегію і дозволив у жовтні 1727 р. обрати гетьманом 72-річного Данила Апостола.

Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727–1734)

Походив з козацько-старшинського роду. Здобув освіту в Києво-Могилянській академії. З 1682 р. — миргородський полковник.

Брав участь у походах проти турків і татарів. У жовтні 1708 р. разом із Мазепою виїхав на зустріч зі шведським королем. Згодом покаявся перед царем за свої дії. За часів Малоросійської колегії відстоював автономію Гетьманщини. На початку 1724 р. за наказом імператора заарештований і відправлений в ув'язнення до Санкт-Петербурга. Був одним із найбагатших старшин

Гетьманщини, зажив слави дбайливого та справедливого господаря.

Данило Апостол, після обрання його гетьманом, подав петицію про відновлення державних прав України на основі «Статей Богдана Хмельницького». Відповіддю царя були «Рішительні пункти».

Чи можна вважати «Рішительні пункти» кроком уперед у боротьбі за автономію Гетьманщини? Чому?

Із змісту умов, викладених у «Рішительних пунктах»:

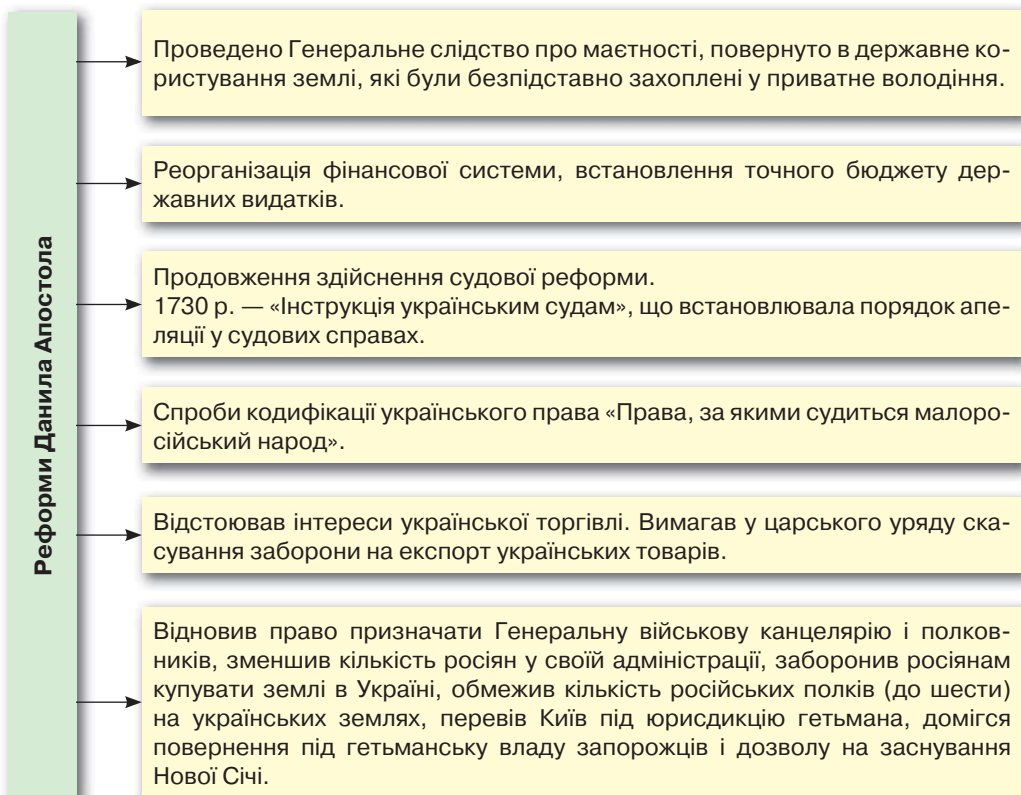
- гетьман не мав права на дипломатичні переговори. Дозволялося лише розв'язувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом під наглядом російського представника;
- генеральній військовій раді дозволялось «обирати» затвердженого імператором гетьмана. Кандидатів на Генеральну старшину і полковників затверджував імператор. Нижчу старшину затверджував гетьман;

- українське військо обмежувалося трьома полками (крім реєстрових козаків) і підпорядковувалося російським воєначальникам;
- вищим судом ставав Генеральний суд, до складу якого входило троє українців і троє росіян;
- контроль за фінансами віддався двом підскарб'ям — росіянину та українцю;
- усувалися обмеження в торгівлі з іноземними купцями, але мито за імпортовані товари йшло до російської скарбниці;
- росіянам дозволялося купувати землі, але заборонялося привозити російських кріпаків.

Зважаючи на реальні обставини, Данило Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини.

Визначте на основі схеми, які реформи запровадив Данило Апостол. Поясніть, який вплив на життя України мала кожна з них.

За гетьманування Данила Апостола в Україні встановився відносний мир і спокій. Захищаючи державні права свого народу та обмежуючи російські впливи на Україну, він стримував розчинення Гетьманщини в Російській імперії. Помер він на 80-му році життя і похований у Сорочинцях.

4. ЯКИМ БУЛО СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНСЬКОГО УРЯДУ

З кого складалось і які завдання ставило перед собою Правління гетьманського уряду?

Після смерті Данила Апостола вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, зобов'язав здійснювати владу у Гетьманщині спеціальному органу: **Правлінню гетьманського уряду**. Складалася ця установа із шести осіб: трьох українців і трьох росіян, проте реальна влада належала російському князеві Олексію Шаховському. Згідно з царською грамотою, Правління гетьманського уряду мало діяти до обрання нового гетьмана. Натомість князь Шаховський отримав таємну інструкцію, де йому наказували переконувати українців, що всі їхні біди — через недбалих гетьманів, а тому не треба поспішати з виборами. Для ослаблення української старшини радили заохочувати російсько-українські шлюби. Правління гетьманського уряду діяло до 1750 р.

Російська влада ігнорувала місцеві закони, звичаї, намагалася знищити місцеве самоуправління, залучила десятки тисяч українців до участі у черговій російсько-турецькій війні, де загинуло 34 тисячі наших співвітчизників. Лихом для Гетьманщини стало поширення на її території діяльності «Таємної канцелярії», яка, шукаючи «зраду», тероризувала населення.

Які факти, наведені в документі, розкривають економічне й політичне становище українських земель за часів Правління гетьманського уряду?

Із листа російського міністра Артемія Волинського

До самого в'їзду мого в Україну не думав я, що така вона пуста і стільки тутешнього народу пропало, а тепер стільки вигнано на війну, що не зісталося й хліборобів, щоб їм самим для себе посіяти. Багато поля лишилося без засіву, але як по совісті розсудити, то й робити нема кому і нема чим — бо вже стільки волів торік викуплено і на підводах поморено, а тепер ще й з Ніжинського полку взято в армію 14 тисяч волів, а скільки з інших узято, того сказати не можна.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які заходи здійснив Іван Скоропадський на посаді гетьмана?
2. Коли і навіщо було створено Малоросійську колегію?
3. Якою була основна мета Павла Полуботка як наказного гетьмана?
4. Які реформи здійснив Данило Апостол?
5. Коли і з якою метою було створено Правління гетьманського уряду?
6. Схарактеризуйте політику Петра I щодо України після Північної війни.

7. Чи згодні ви з думкою, що Малоросійська колегія започаткувала реальний процес ліквідації української державності? Свою відповідь аргументуйте.
8. Як ви ставитеся до діяльності Павла Полуботка? Поясніть свою думку.
9. Як ви оцінюєте діяльність Данила Апостола?
10. Які особливості управління Гетьманщиною склалися після смерті Данила Апостола? Чому російський уряд не дозволив обирати гетьмана?

Домашнє завдання

1. Хто з історичних діячів цього уроку — Іван Скоропадський, Павло Полуботок чи Данило Апостол — для вас особисто більш привабливий? Чому?
2. Охарактеризуйте політику російського уряду щодо України кількома словами. Обґрунтуйте свою оцінку фактами у вигляді невеличкого усного чи письмового есе.

Історичний калейдоскоп

Остання зустріч

Існує легенда, начебто Петро I, дізнавшись про хворобу Полуботка, послав до нього в каземат особистого лікаря. Але наказний гетьман від послуг медика відмовився. Тоді імператор сам завітав до фортеці і став умовляти Павла Леонтьовича лікуватися. На що нібито Полуботок, з властивим йому красномовством, відповів Петрові:

— Ні, пане, ти не в силах вже повернути мені згасаючого життя; незабаром Петро і Павло постануть на одній дошці перед Господом... Він розсудить справи їхні...

Саме ця легенда і лягла в основу сюжету картини, яку написав полтавський художник В. Волков. Тут бачимо пророчий образ полковника з піднятою вгору долонею і замисленого та втомленого Петра I. Петро I помер за 40 днів після Павла Полуботка.

В. Волков. Петро I відвідує засудженого наказного гетьмана П. Полуботка

§ 34. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНСТВА В УКРАЇНІ

1. ЯК ГЕТЬМАНУВАВ КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ

Схарактеризуйте діяльність Розумовського як гетьмана України.

У 1750 р., під час правління дочки Петра I Єлизавети, було надано дозвіл на обрання нового гетьмана. Ним став брат фаворита імператриці Олексія Розумовського — Кирило Розумовський.

Кирило Григорович Розумовський — останній гетьман України (1750–1764)

Народився в селі Лемеші на Чернігівщині, у козацькій сім'ї.

У 14 років потрапив до царського палацу завдяки братові Олексію, який дбав про його навчання. Кирило був високоосвіченою людиною (навчався в Німеччині), володів кількома іноземними мовами.

У 17 років став графом Російської імперії, у 18-річному віці призначений президентом Імператорської Академії наук. Одружився з родичкою імператриці Єлизавети I — графинєю Катериною Нарішкіною. У лютому 1750 р. проголошений гетьманом України. Після ліквідації гетьманства був у складі Державної ради, згодом залишив державні справи. Помер у 1803 р. в Батурині.

Церемонія обрання гетьмана проходила у Глухові урочисто, але не відповідала козацьким традиціям і більше нагадувала масштабну театралізовану виставу з розписаними царськими чиновниками ролями.

Ставши гетьманом, Кирило Розумовський домігся підпорядкування собі Запорожжя, а згодом Києва. Він дістав право самостійно призначати полковників та роздавати землі. Відновив традицію скликання старшинських рад, які набули значення станово-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією.

Гетьманський будинок у Батурині споруджений у стилі західноєвропейських королівських палаців, а навколо нього було розбито парк. У Глухові з'явилися італійська опера, кав'ярні, французькі пансіони. Місто прикрашалося гарними будівлями, серед яких вирізнявся величезний будинок Генеральної канцелярії. У Глухові й Батурині збудовано цегельні заводи, парусна фабрика в Почепі, суконні фабрики в Нових Млинах і Батурині, миловарна й дзеркальна фабрики, кінний завод. Продаж продукції цих підприємств приносив прибуток гетьману понад 100 тис. руб. на рік.

Спираючись на текст та ілюстрації, поясніть, які заходи здійснив Кирило Розумовський на початку свого гетьманування?

1

2

3

- 1 — палац Розумовського в Батурині;
2 — інтер'єр палацу;
3 — Воскресенська церква — місце поховання Розумовського

Незважаючи на значний вплив гетьмана та його брата при петербурзькому дворі, активність Розумовського занепокоїла російську верхівку. Імперська влада ухвалила низку указів, що обмежували владу гетьмана. До нього було приставлено радника. Кирило Розумовський утратив право призначати полковників і міг лише пропонувати кандидатів. Гетьмана зобов'язали звітувати про власні прибутки й видатки, ліквідувати митні кордони між Україною та Росією, скасувати мито на ввезення російських товарів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини Розумовський дістав відмову.

Ці обмеження не зупинили реформ гетьмана. Протягом 1760–1763 рр. провадилася судова реформа. Вищою судовою інстанцією став Генеральний суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, були виборні особи (по одній від полку). Суддів обирала старшина.

Кирило Розумовський здійснив зміни в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Упорядковувалася і вдосконалювалася артилерія. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей.

Деяко непослідовною була соціальна політика гетьмана. Він пороздавав старшині чимало сіл та містечок і видав універсал про заборону залежним селянам переходити від одного пана до іншого. Водночас він ініціював імператорський указ про заборону перетворювати козаків на хлопів.

Більшу частину часу Кирило Розумовський проводив у Санкт-Петербурзі. За його відсутності Україною управляла старшина, яка, подібно до Польщі, перетворилася на спадкову земельну шляхту.

Коли до влади в Російській імперії прийшла Катерина II, Кирило Розумовський повернувся в Україну. Він зібрав у Глухові старшинську раду, де було ухвалено петицію до імператриці з проханням відновити

права Гетьманщини. Проте у Петербурзі це було розцінено як прагнення відділитись від Росії. Розлючена Катерина II запропонувала йому добровільно зректися булави. Як компенсацію він отримав чин генерал-фельдмаршала і низку нових маєтностей. У 1764 р. вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні.

У наступні роки Кирило Розумовський проживав у російській столиці або за кордоном. Згодом повернувся до Батурина, де й помер у 1803 р.

Чи збігаються характеристики істориків діяльності останнього гетьмана України Кирила Розумовського? Яку з цих точок зору поділяєте ви? Чому? Можливо, ви маєте власну точку зору, аргументуйте її.

Історик Михайло Грушевський про гетьмана

Новий гетьман був чужим для України. Він виріс у Петербурзі, мав зв'язки з петербурзьким панством. В Україні Розумовський нудився, держав себе не як товариш старшини, а ніби володар. Завів у своїй глухівській резиденції двір на взірець петербурзького. В справі українські не дуже мішався, і Україною правила старшина, зносячись безпосередньо з російським правительством...

Історик Іван Крип'якевич про гетьмана

Він був з козачого роду, але хлопцем дістався на царський двір до Петербурга, вчився у вищих школах, їздив по чужих краях. Розумовський відрізнявся від давніх гетьманів. Закинув українське вбрання, носив одягу на французький лад. Але в його грудях билось українське серце. Гетьман займався справами України, завів нові порядки в судах і в війську, пильнував добробут краю, прикрашував Україну новими будовами. Думав зробити гетьманство спадщинним у своєму роді і тим укріпити самостійність Української держави.

2. КОЛИ І НАВІЩО БУЛО СТВОРЕНО ДРУГУ МАЛОРОСІЙСЬКУ КОЛЕГІЮ

Яку діяльність проводив Петро Рум'янцев в Україні? Якими були її наслідки?

Російська влада послідовно знищувала українську автономію. Зокрема, було скасовано слобідські козацькі полки і замість них створено полки гусарські. Слобідським старшинам, які переходили на службу в гусарські полки, надавали російські армійські чини. Територія Слобожанщини ввійшла до новоствореної Слобідсько-Української губернії з центром у Харкові.

Водночас запроваджувалася нова форма правління Гетьманщиною. Влада переходила до рук малоросійського генерал-губернатора¹, а також до Другої Малоросійської колегії, що діяла у 1764–1786 рр.

Як у документі Катерина II пояснює відставку Кирила Розумовського? Чи можна довіряти цьому поясненню? Яким визначався склад Малоросійської колегії і хто мав її очолити?

З указу Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (1764 р.)

Після звільнення графа Розумовського, на його прохання, з чину гетьманського наказуємо... створити Малоросійську колегію, у якій бути головним графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам... на останні ж дві вакансії... представити малоросійських чиновників... Нижчих канцелярських службовців вибрати графу Рум'янцеву на свій розсуд.

...Наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими чинами, а саме: генерального обозного Кочубея — генерал-майорським, генерального писаря Туманського — чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола — полковницькими.

...Головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії для... підтримування в народі порядку, безпеки і виконання законів.

У секретній інструкції Петру Рум'янцеву щодо управління краєм Катерина II радила: знищити залишки української автономії; закріпачити селян; здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки; збільшувати збір податків. Для виконання цих наказів йому рекомендували діяти обережно, «щоб не викликати ненависті до росіян», «уміло вивертатися» та водночас «мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст». Пропонували переконувати українських селян у тому, що погіршення їхнього становища є наслідком відсталості «малоросійських звичаїв». Щодо козацької старшини Рум'янцеву рекомендували вживати надійний метод «батого і пряника» — жорстоко карати за будь-яке прагнення до автономії і водночас пропонувати привабливі урядові посади.

Таким чином російська влада послідовно ліквідувала залишки гетьманського управління.

Проаналізуйте кожний із напрямів політики колегії. На що була спрямована діяльність П. Румянцева? Обґрунтуйте свою думку.

Основні заходи Другої Малоросійської колегії:

— ліквідовано органи гетьманського управління — Генеральну військову канцелярію, Генеральний військовий суд;

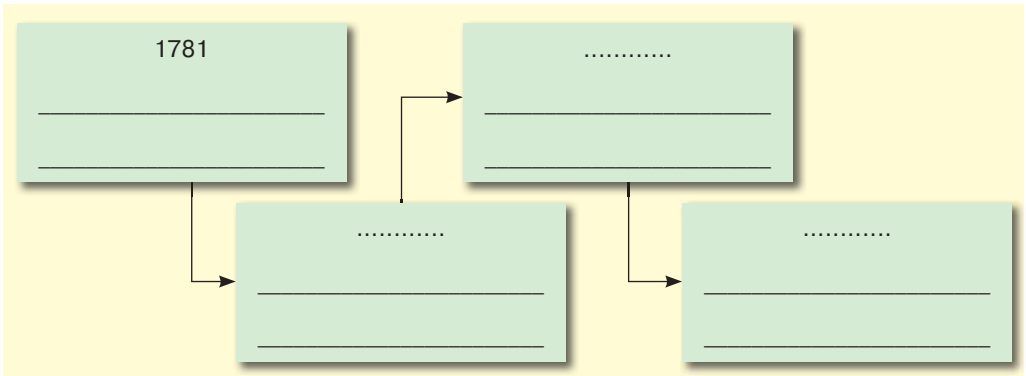
¹ Керівник, призначений урядом або монархом для управління територією.

- проведено перепис населення і господарств;
- замінено натуральні повинності селян грошовим податком; введено подушне оподаткування; обмежено селянські переходи (внаслідок російська скарбниця збирала втричі більше грошей);
- створено поштову службу;
- ліквідовано козацькі суди. У судочинстві застосовували норми російського законодавства;
- ліквідовано виборність нижчої козацької старшини;
- збільшено кількість козацького війська (козакам заборонили ставати селянами чи міщанами);
- гетьманські клейноди відправлено до Петербурга.

3. ЯК ВІДБУВАЛАСЯ ЛІКВІДАЦІЯ ЗАЛИШКІВ ГЕТЬМАНСЬКОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ

Складіть ланцюжок історичних подій, що відображає ліквідацію залишків гетьманського устрою в Україні.

У 1781 р. в Лівобережній Україні сформовано три намісництва — Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (згодом об'єднані в Малоросійське генерал-губернаторство). Намісництва ділилися на повіти. У губернських центрах і повітових містах створювалися російські адміністративні та судові установи.

Покажіть на картах 5, 6 територіальні зміни, які відбулися внаслідок ліквідації козацького адміністративно-територіального устрою на Лівобережній Україні та Слобожанщині.

У 1783 р. Катерина II своїм указом заборонила переходи селян на Лівобережжі та Слобожанщині, остаточно їх закріпачивши.

Як у документі Катерина II пояснює необхідність закріпачення селян? Чи згодні ви з її твердженням? Як ви ставитесь до кріпацтва як явища?

З указу Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні

Для повного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти втечам й обтяженню поміщиків та інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний останньою ревізією. На випадок же втеч діяти за державними постановами.

Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких склалися колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронежського намісництва.

Сталися зміни й в українській армії: замість козацьких і компанійських полків формувалися кінні полки на кшталт російських. Строк служби в них становив шість років. Козацька старшина одержувала офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

У 1785 р. вийшла «Жалувана грамота дворянству», підписана Катериною II, за якою всі дворянські права та привілеї поширювалися на українську старшину. Це змінило соціальну структуру українського суспільства.

Як змінилася соціальна структура українського суспільства у II половині XVIII ст. порівняно із періодом Гетьманщини? Чому? Які були наслідки політики Катерини II для України?

Соціальна структура Лівобережної України (1795 р.)

Соціальний стан	Чисельність (тис. осіб)	Відсоток
Шляхта	36	1,6
Духовенство	15	0,7
Міщани	92	4,0
Козаки	920	40,0
Селяни	1240	53,7
Разом	2300	100

Перевірте засвоєне на уроці

1. Коли було відновлено гетьманство в Україні? Хто був останнім гетьманом?
2. Назвіть реформи, здійснені гетьманом Кирилом Розумовським.
3. Хто очолював Другу Малоросійську колегію? Які заходи були нею здійснені?
4. Коли було ліквідовано автономний статус Слобожанщини?
5. Чим було зумовлено стримування реформаторської активності останнього гетьмана?

6. Як ви вважаєте, чи могла Україна вибороти незалежність за правління Кирила Розумовського?
7. Чим обернулася для українського народу ліквідація автономії Гетьманщини і Слобожанщини?
8. У чому полягає значення Гетьманщини для історії України?
9. З'ясуйте причини ліквідації гетьманства.

Домашнє завдання

1. Розгляньте сучасний малюнок, присвячений Кирилу Розумовському. Чи відображає він, на вашу думку, його діяльність? Чому? Чи додали б ви ще якісь зображення? Які саме?
2. Подумайте, чи можна суть політики Катерини II висловити її фразою: «Коли в Малоросії зникнуть гетьмани, треба зробити все, щоб стерти з пам'яті їх та їхню добу»? Викладіть свою позицію, скориставшись методом «ПРЕС».

§ 35. ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ

1. КОЛИ І ЧОМУ БУЛО УТВОРЕНО НОВУ (ПІДПІЛЬНЕНСЬКУ) СІЧ

У чому полягали особливості розвитку останньої Запорозької Січі?

Запорозці, які врятувалися під час розправи з козаками на Чортомлицькій Січі, 1709 р. з дозволу кримського хана заснували Кам'янську Січ. Однак уже через 2 роки російське військо напало на січовиків. Ті ж, не маючи достатніх сил, аби протистояти агресії (більшість запорозців на той час була в походах), перебазувалися вглиб території, підпорядкованої татарам, і заснували Олешківську Січ (біля сучасного міста Олешки Херсонської обл.).

Спочатку козаки займалися господарською діяльністю на всій території ханства. Проте згодом ханські урядовці обмежили права і вольності козацтва — примушували їх до спільних походів, обкладали повинностями. Татари не дозволяли козакам зводити довкола Січі укріплення і мати гармати, що позбавляло козаків захисту.

Неодноразові звернення січовиків до російського уряду із проханнями повернутися на Запорозжя не мали успіху. Лише 1734 р. козакам дозволили перебратися на землі, що раніше належали Старій (Чортомлицькій) Січі (поблизу нинішнього с. Покровське Нікопольського р-ну). Так з'явилася **Нова (Підпільненська) Січ (1734–1775)**. Фортифікаційні споруди зводили на півострові, який із півдня і заходу омивався рукавом Дніпра та р. Підпільна, а з півночі і сходу межував зі степом. Січ оточувалася земляним валом у 3,5–4 м заввишки, з баштами по ньому. Навколо пролягав глибокий рів, наповнений водою.

Водночас це був осередок торгової, господарської і виробничої діяльності запорожців із численними ринковими будівлями, майстернями-зброярнями, кузнями й козацькими дворами. Володіння Нової Січі дістали назву — Вольності Війська Запорозького низового. Вони охоплювали значну частину степової України.

Знайдіть на картосхемі розташування останніх трьох Січей. Опишіть, як запорожці розбудували Нову Січ. Що традиційного було в її розбудові?

У цей час Запорозжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — паланки (спочатку п'ять, пізніше — вісім). Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщува-

лися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорозжя стала Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували козаків. Усю адміністрацію обирали козаки на радах. Вищу старшину обирали один раз на рік на загальній військовій раді, яку за звичаєм скликали 1 січня.

До складу запорозьких козаків, як і раніше, приймали всіх охочих заробити собі на життя військовою справою. Були серед них і втікачі від панщини та інших соціальних проблем. Якщо на середину XVIII ст. на Запорозжжі проживали майже 20 тисяч козаків, то напередодні ліквідації Нової Січі їх тут мешкало понад 100 тисяч.

Що зображено на картині? Чи є сюжет і образи живопису реалістичними? Чому?

О. Сластіон. Проводи на Січ

Землю вважали загальновійськовою власністю. Кожен козак, який мав певне майно і був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і засновувати власний зимівник (хутір).

На відміну від своїх попередниць, Нова Січ була не лише військово-політичною організацією, а й ефективним господарським механізмом. Козацька старшина швидко перетворювалася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності ставав розвиток господарства, а не військові походи.

За часів Нової Січі розросталися козацькі зимівники. Це були своєрідні хутори із садибами та господарством. За переписом, на запорозьких землях налічувалося близько чотирьох тисяч зимівників, де козаки утримували тисячні отари овець, сотні голів великої рогатої худоби і табун коней.

Сучасники та історики про новий спосіб життя Січі

Із записів сучасника тієї доби Герарда-Фрідріха Міллера

Життя на Запорозжжі струменить «з великою проти давніх звичаїв зміною, тому що мешканці хоча вважаються запорозькими козаками, живуть з дружинами і дітьми і займаються землеробством».

З Опису невідомого сучасника Запорозької Січі (1740 р.)

Нри Запорізькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці й інші. Всі виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях... Інші в селах зі своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу. Там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі... А ще живуть у зимівниках біля своїх коней, займаються рибальством, скотарством.

Історик Михайло Слабченко про зміни в житті Січі

Пістечка переорганізовувалися на новий кшталт, хоча зовнішній вигляд наче мало змінився: у них ще вешталися запорозжці, але вже не гриміли постріли, не ляскали шаблі. Чути було рипіння торговельних ваг, ніби хустками махали вітряки та брязкали гроші.

Яку господарську діяльність вело населення на землях Січі? У чиїх інтересах її здійснювали? Поясніть свою думку.

Історик В. Ленченко про господарське життя на землях Нової Січі

Військо Запорозьке низове досягло значного розвитку хліборобства, скотарства, рибальства, соледобування, торгівлі. Всупереч заборонам російських властей, до Січі періодично приходили торгові кораблі з Криму, Туреччини, Греції. Звідси східні тканини, вина, рис, прянощі, коштовно прикрашена

холодна і вогнепальна зброя розходились по ринках Гетьманщини, Слобідської України, Великої Росії.

Основним обов'язком запорожців залишався захист українських земель від татарських і ногайських орд зі степів. Січовики здійснювали польову сторожу. Порубіжжям розміщувалися бекети (пикети), редути, фігури. Чатування козацьких загонів створювали розгалужену мережу постів. Проте російський уряд намагався постійно контролювати січовиків. Із цією метою поблизу Нової Січі було споруджено укріплення — Новосіченський ретраншемент, де розташувалася команда російських урядових військ.

Прагнучи не допустити поповнення запорожців утікачами з інших регіонів України, російський уряд запровадив обов'язкову реєстрацію козаків і паспортизацію всього населення краю. Імперська влада поступово обмежувала територію Січі. Запорожжя послідовно оточували військові поселення та осередки іноземних переселенців. На північно-західному краї запорозьких земель була утворена провінція Ново-Сербія (1751 р.) із центром у Єлисаветграді (сучасний Кіровоград), де осідали сербські колоністи. На східному краї Запорожжя засновано Слов'яно-Сербію (1753 р.) із центром у Бахмуті. Внаслідок цього виникли конфлікти з розподілу земель між запорожцями і сербськими колоністами.

Керівництво Січі на чолі з кошовим отаманом Петром Калнишевським докладало значних зусиль, аби зберегти її землі і власний устрій.

Петро Калнишевський (1691–1803)

Походив із давнього козацько-старшинського роду. Кошовим отаманом обирався десять років поспіль.

Докладав зусиль, аби зберегти автономію Січі. Опікувався культурним піднесенням краю. Власним коштом збудував п'ять церков і соборів, придбав для них значну кількість церковних книг.

Брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину. Особливо відзначився в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр.

Після зруйнування Січі заарештований і засланий до в'язниці на території Соловецького монастиря, де понад 25 років провів в одиночній камері. За указом імператора Олександра I, був звільнений, але за власним бажанням залишився в тому самому монастирі, де й помер у віці 113 років.

Захищаючи права і вольності січовиків, **Калнишевський** декілька разів брав участь у запорозьких депутаціях до Санкт-Петербурга. Опікувався заселенням запорозьких земель, сприяв переселенню туди селян з різних куточків України. Попри вимоги поміщиків, не видавав із володінь Січі втікачів. Підтримував створення хуторів і зимівників, вважаючи їх засобом стримування наступу царизму на землі Січі.

2. ЯК БУЛО ЗРУЙНОВАНО ЗАПОРІЗЬКУ СІЧ

Які були причини і наслідки ліквідації Запорозької Січі?

Продовженням імперської політики, спрямованої на знищення української державності, стала ліквідація її останнього осередку — Запорозької Січі.

Після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Росія здобула вихід до Чорного моря, добилася розриву союзу татар з Османською імперією та захопила південні українські землі. Тож для Росії Запоріжжя втратило своє значення як стратегічний форпост у порубіжних землях.

Скориставшись раптовістю й вибравши момент, коли більшість січовиків ще не повернулася з російсько-турецької війни, сотисячне царське військо рушило на землі запоріжців. Наприкінці травня 1775 р. командувач російського війська, що поверталася з турецького фронту, генерал Петро Текелій (серб за походженням, який ворожо ставився до козацтва) вступив на Січ. Він зайняв усі паланки і слободи та зажадав від січовиків капітуляції. Ті ж скликали раду і після бурхливих дискусій вирішили — зваживши на сили сторін (3 тисячі козаків і 10 тисяч російських вояків) — скласти зброю.

Який момент відобразив художник? Які настрої панували серед козаків?

В. Ковальов. Остання Рада на Січі

Наступного дня нападники вивезли із Січі козацькі клейноди, архів, артилерію, боєприпаси і матеріальні цінності. У Січі і паланкових укріпленнях розмістилися царські залоги. Кошового отамана Петра Калнишевського та козацьку старшину звинуватили у зраді і засудили до каторги.

Того ж 1775 р. імператриця Катерина II видала маніфест, де офіційно сповістила про ліквідацію Січі. У цьому документі Січ зображувалася як «кубло пияк та розбишак», які жили в неуцтві й заважали Російській імперії вести торговельні та культурні зв'язки з сусідами.

Як пояснює Катерина II своє рішення щодо Січі? Які причини, на вашу думку, не називає цариця в цьому документі?

З маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р.

Ти захотіли оголосити всім вірнопідданим нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь... Унаслідок цього 4 червня генерал-поручиком Текелієм з нашими військами зайнята Запорізька Січ без опору козаків через те, що вони побачили наближення війська, коли вже з усіх боків були оточені.

Порівняйте ваші думки з наведеним переліком. Поясніть кожен з названих причин.

Причини ліквідації Запорозької Січі

Протириччя між демократичними традиціями і прагненням до незалежності Січі і державним устроєм Російської імперії.

Надання допомоги і притулку втікачам від панського гніту.

Втрата Запоріжжям своєї найважливішої функції для Російської імперії — захист її кордонів.

Підтримка і безпосередня участь козацтва у соціальних конфліктах проти панівних верств не тільки в українських землях, а й за її межами.

Побоювання російського уряду можливого союзу козацтва з Кримським ханством, спрямованого проти Росії.

Невдоволення дворянства колонізаційною діяльністю козацтва.

Усю територію Вольностей Війська Запорозького низового було поділено між створеними *Новоросійською* та *Азовською губерніями*.

Частина запорожців переселилася на підвладну Османській імперії територію, де утворила *Задунайську Січ*. Згодом на її базі стали створювати інші військові козацькі формування.

Які формування створювалися після ліквідації Запорозької Січі? Коли вони існували? Чи знаєте ви щось про сучасне козацтво?

Перевірте засвоєне на уроці

1. Яку назву мала остання Запорозька Січ?
2. Скільки років вона проіснувала?
3. Хто був останнім кошовим отаманом Січі? Чим він уславився?
4. У якому році було ліквідовано Запорозьку Січ?
5. Наведіть факти, які свідчать про поступове обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя.
6. Схарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової Січі.
7. Якими були причини ліквідації Січі?
8. У чому полягає значення Запорозької Січі для історії України?
9. Запорозька Січ неодноразово зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися у попередньому вигляді на українських землях?

Домашнє завдання

1. Складіть розгорнутий план «Значення Запорозької Січі в історії України».
2. Складіть хронологічну таблицю найважливіших, на ваш погляд, подій в історії Запорозької Січі.
3. Визначте, які події чи постаті з історії Запорозької Січі є важливими для вас особисто.

§ 36. ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ Й КРИМ у XVIII ст.

1. ЯК ВПЛИВАЛИ НА УКРАЇНУ РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІЙНИ XVIII ст.

Якою була участь України у російсько-турецьких війнах? Якими були їх наслідки?

Упродовж XVIII ст. Російська імперія спрямувала свої зусилля на відвоювання в Османській імперії південно-українських земель, Криму та виходу до Чорного моря.

Росія намагалася досягти цієї мети в російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст., у яких використовувала людські та матеріальні ресурси України. Зокрема кровопролитною і витратною для українців стала російсько-турецька війна 1768–1774 рр. До бойових дій залучали десятки тисяч козаків. Чимало з них загинули та були скалічені. Окрім того, згідно з розпорядженнями влади, українське населення зобов'язували надавати кошти на забезпечення потреб російської армії, придбаня для неї великих партій волів, коней, возів.

Війна завершилася підписанням Кючук-Кайнарджійського договору.

Якими були умови договору? Знайдіть на карті 7 території, приєднані до Росії.

Підсумки російсько-турецької війни 1768 — 1774 рр. за мирним договором:

- Росія приєднала території між Південним Бугом і Дніпром у їхній нижній течії;
- Росія здобула фортеці на Чорному морі, а також землі аж до Кубані;
- Росія дістала право вільного судноплавства по Чорному морю;
- Кримське ханство визнано незалежним від Османської імперії.

Проте підписання мирного договору не вичерпало територіальних претензій між Росією і Туреччиною. Згодом обидві імперії розпочали нову російсько-турецьку війну 1787–1791 рр. До російської армії ввійшли козацькі підрозділи, сформовані з колишньої території Гетьманщини, Слобідської України та Запорозької Січі. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова.

Про що доповідав князь Потьомкін Катерині II? Яким був внесок козаків у цю перемогу?

Із Донесення князя Григорія Потьомкіна в червні 1788 р.

Флот капудан-паші розгромлений, 6 кораблів лінійних спалено та 2 піддалися... 30 суден розбиті... у полон узято людей 3000, вбито не менше... Ця перемога отримана... малими веслувальними суднами, в кожному по 60 запорожців... Цими суднами керують запорожці, котрих є двадцять тисяч на чолі з їх отаманом Сидором Білим.

Перед штурмом Очакова кошовий отаман Антін Головатий отримав наказ захопити турецьке укріплення на острові Березань, що прикривало Очаків. Козацькі чайки підійшли до скелястих берегів острова. Козаки, взявши на плечі гармати, під вогнем турецьких батарей атакували ворога і оволоділи береговими окопами та його артилерією. Згодом у полон здався весь турецький гарнізон. У козаків загинули полковий старшина, 4 курінних отамани та 24 козаки. За цей подвиг А. Головатий був нагороджений Георгіївським хрестом. За взяття Очакова козацьке військо дістало назву **Чорноморського козацького війська**.

Чому взяття Очакова було важливим для російської армії? Як художники відобразили драматизм події?

1 — Я. Суходольський. Штурм Очакова (XIX ст.);

2 — план турецької фортеці Очаків (розфарбована гравюра, 1790-ті рр.)

Вагомим був внесок козаків у взятті фортеці турків на Дунаї — Ізмаїла, який вважався неприступним. Під час штурму фортеці чорноморці, незважаючи на шалений вогонь противника, дерлися на бастіони до турецьких батарей. Подолавши опір, козаки проникли всередину укріплення. Допомога російських військ дала змогу втримати позиції і завершити розгром турецького гарнізону. Понад 400 козаків загинуло під час штурму Ізмаїла.

Переможна для Росії війна завершилася підписанням *Ясського мирного договору*, за яким кордон між Туреччиною і Росією проходив по Дністру.

Які були умови договору? Знайдіть на карті території, приєднані до Росії.

Підсумки російсько-турецької війни 1787–1791 рр. за мирним договором:

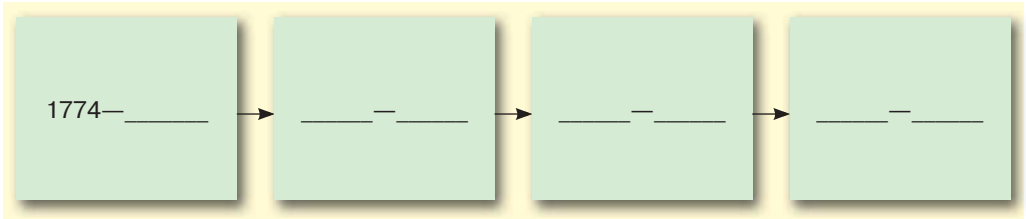
- Туреччина визнала Кримське ханство володінням Росії;
- Росія здобула території між Південним Бугом і Дністром, у т. ч. Очаків;
- Росія приєднала все Північне узбережжя Чорного моря.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити козацькі вольності у межиріччі Дністра і Південного Бугу. Але царський уряд відправив козаків подалі з України. Козакам-чорноморцям дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону, де вони заснували Кубанське козацьке військо.

2. ЯКІ ПОДІЇ ПРИЗВЕЛИ ДО ЛІКВІДАЦІЇ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

Складіть хронологічний ланцюжок подій, що призвели до ліквідації Кримського ханства.

За Кючук-Кайнарджійським миром 1774 р. Кримське ханство проголошувалось незалежним від Османської імперії. Проте Росія зберігала за собою фортеці *Керч* та *Єнікале*, а її війська залишилися на півострові, що фактично означало контроль Росії над Кримом. У такій ситуації ханський уряд відмовився від «протекторату». Відповіддю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного корпусу російської армії, за підтримки якої новим ханом було проголошено Шагін-Гірея.

Правління хана Шагін-Гірея (1777–1783 рр.) позначилося спробами модернізувати державу. Він переніс столицю ханства з Бахчисарая до Кафи, створив уряд у складі 12 міністрів, постійне наймане 6-тисячне військо європейського зразка та налагодив карбування власної монети.

Проте російська влада не була зацікавлена в успішній Кримськотатарській державі і постійно втручалася у політику хана. Зокрема, за наказом імператриці Катерини II, головнокомандувач Олександр Суворов силою виселив із Криму християнське населення (понад 30 тисяч вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від насильств мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісни-

че населення півострова і були основними платниками податків до ханської скарбниці.

Зрештою, російська імператриця Катерина II вирішила, що склалися всі умови для ліквідації кримськотатарської державності на півострові, у зв'язку з чим видала відповідний маніфест.

Як Катерина пояснювала рішення про приєднання Криму? Які були реальні причини цього приєднання?

Із маніфесту Катерини II про приєднання Криму до Росії (1783 р.)

Шагін-Гірей розмовляє з Олександром Суворовим

Перетворення Криму на незалежну область не дало спокою Росії, а перетворилося на турботи зі значними витратами. Досвід показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того, щоб зберегти її, нам потрібно... виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн витрат. Беручи до відома ці обставини, ми прийшли до рішення... зробити Кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави.

Хана Шагін-Гірея було заслано до Росії. Згодом йому дозволили переїхати до Туреччини, де невдовзі стратили за султанським наказом.

У Криму ж російська влада почала відбирати кращі землі й дарувати їх дворянам і чиновникам. Кримських татар витіснили на безплідні землі, що призвело до негативних демографічних наслідків для корінного населення. Упродовж наступного століття населення Криму скоротилося з 500 тисяч до 200 тисяч осіб, а його основну частину вже становили переселенці з інших регіонів Росії.

3. ЯК ВІДБУЛАСЯ КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ РОСІЄЮ

Визначте основні соціальні групи, які освоювали Південь України. Які були результати цього освоєння наприкінці століття?

У другій половині XVIII ст. південні українські землі увійшли до складу Російської імперії. Відтоді почалося їх активне заселення як у межах відповідної політики російського уряду, так і стихійно. На запорозьких землях засновувались господарські хутори і слободи козацької

старшини та козаків. Тут широко практикувалося використання вільнонайманої праці селян-утікачів та запорозької сіроми. Відсутність кріпацтва і наявність вільних земель стимулювали переселення сюди людей з усієї України.

У 50-х роках XVIII ст. на південних землях Вольностей Війська Запорозького низового російська влада створила нові адміністративно-територіальні одиниці — Нова Сербія і Слов'яносербія. Сюди переселилося кілька сотень сербів, угорців, болгар, греків. Згодом населення Нової Сербії збільшилося за рахунок козаків із Лівобережної України, і там було утворено *Новоросійську губернію*.

Російська влада і далі залучала до колонізації Північного Причорномор'я іноземців.

Як ви думаєте, чому і навіщо царський уряд створював такі пільгові умови для переселенців?

Із маніфесту Катерини II про запрошення іноземних колоністів на поселення до Росії (1763 р.)

1. Усім іноземцям дозволяємо в Імперію Нашу в'їжджати і селитися, де хто забажає, у всіх Наших Губерніях. 2. Не повинні такі прибулі на поселення в Росію ніяких податей платити, і ніяких... служб служити... від всяких податків вільні. 3. Усім іноземцям, які прибули на поселення в Росію, буде всяка підтримка до хліборобства... до заснування мануфактур, фабрик, заводів. 4. На побудови будинків, на потрібні до хліборобства і до рукоділля всякі інструменти, припаси і матеріали видавати будемо з казни Нашої по зики грошові без відсотків... 6. Всякому бажуючому іноземцю в Росію на поселення дозволяємо майно своє ввозити... для власної потреби, а не на продаж.

Представникам російських панівних верств надавали можливості для створення маєтків у новій губернії. Зокрема, дворянин міг одержати 1,5 тис. *десятин* землі за єдиної умови — заселити не менше 13 селянських дворів.

Водночас відбувалась і стихійна колонізація цих земель державними і поміщицькими селянами-утікачами, колишніми запорозькими козаками, солдатами, міщанами.

Утвердивши свою владу на нових землях, російський уряд почав закріпачення селян. Уже в 1796 р. царським указом було заборонено самовільні переходи поміщицьких і державних селян.

Господарська діяльність переселенців здебільшого орієнтувалася на вирощування зернових культур, насамперед озимої пшениці на продаж. Важливе місце в їхньому господарстві відігравало й тваринництво, продукти якого реалізовували і на внутрішніх ринках, і в країнах Західної Європи.

Наприкінці XVIII ст. на південних українських землях було засновано низку нових міст. У 1787 р. — Катеринослав (нині — Дніпро), котрий став центром намісництва. Того самого року — Херсон, де зводився ливарний завод, а на верфях міста почали будувати воєнні і торговельні кораблі. Водночас Херсон розвивався і як вітчизняний торговий порт на Чорному морі, з якого вивозили зерно до Західної Європи. У 1789 р. закладено Миколаїв, що згодом став великим суднобудівним центром. Завдяки масштабному будівництву цей регіон мав одні з найбільших у Російській імперії показники приросту населення.

Як виникали і розбудовувалися нові міста на півдні України? Як їх описує Яворницький і бачить сучасник — відомий митець XVIII ст. — Федір Алексєєв?

Із книги Дмитра Яворницького «Історія міста Катеринослава»

Разом із роздачею запорозької землі почалася споруда нових в краї міст... Усі споруди повинні були зводитися в гігантських розмірах. Але з усіх міст Катеринослав мав принести славу імператриці Катерині II і увічнити її ім'я назавжди...

У 1782 році місто Катеринослав мало 2194 душі населення, чотири церкви — російську, грецьку, католицьку і вірменську, два училища для дітей дворян і різночинців... Для залучення в місто торгових людей відкриті були чотири ярмарки, на які приїжджали не тільки навколишні мешканці, а й продавці з Кримського півострова.

1 — Ф. Алексєєв. Вид Миколаєва, 1794 р.
2 — Ф. Алексєєв. Вид Херсона, 1797 р.

Перевірте засвоєне на уроці

1. У яких російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. брали участь козаки?
2. Яким чином Кримське ханство було приєднано до Росії?
3. Коли і як відбувалась колонізація Росією Південної України?
4. Які були наслідки участі козаків у російсько-турецьких війнах?
5. Як вплинули результати цих війн на подальший розвиток українських земель?
6. Як ви вважаєте, чого прагнула влада Росії, проводячи колонізацію Південної України? Як така політика могла вплинути на майбутнє цих територій?

Домашнє завдання

1. Складіть план: Заходи уряду Російської імперії з колонізації Південної України.
2. Підготуйте повідомлення «Князь Потьомкін і його роль в історії України».
3. Знайдіть відомості та підготуйте презентацію з історії заселення чи розбудови міста (місцевості) на півдні України.

§ 37. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–60-х рр. XVIII ст.

1. ЯКИМ БУЛО СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Які особливості соціально-політичного й економічного життя на Правобережній Україні? Які причини загострення соціальних протиріч виникли у цей період?

Із переходом Правобережної України знову до Речі Посполитої стало розвиватися магнатське землеволодіння в основному за рахунок роздачі королівських земель та примусового скорочення селянських наділів. До середини XVIII ст. близько 40 магнатських родів, чимало з яких були нащадками польських вельмож, володіли 80% території Правобережжя.

Водночас на спустошеному воєнними діями Правобережжі не вистачало робочих рук.

Як магнати вирішували проблему нестачі у господарствах робочих рук? Чому відбулось повторне закріпачення селянства? Які були повинності селян?

Історик Олександр Бойко про особливості земельних відносин на Правобережжі

Магнати створювали на своїх землях слободи, поселяючись у яких, селяни звільнялися від повинностей залежно від договору на 15–30 років. Такі пільгові умови господарювання викликали масовий селянський переселенський рух із Галичини, Волині, Полісся, де вже було кріпацтво. Ця народна колонізація сприяла господарському відродженню краю, поживленню його економічного розвитку.

У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка у середині XVIII ст. набула поширення на Правобережжі. Характерною рисою аграрних відносин стало повторне закріпачення селян, яких після закінчення пільгових років змушували виконувати грошову та відробіткову ренти.

Розвиток фільваркового господарства супроводжувався зменшенням селянських наділів та зростанням малоземельних і безземельних селян. З'явилася категорія вільних селян — «гультяїв» та наймитів, які йшли на заробітки до заможних господарів.

Магнати і шляхта шукали шляхи збільшення кількості і розширення асортименту вироблюваної продукції. За свідченням історичних джерел, у Тульчині засівали пшеницю трьох сортів (сандомирська, біла і червона), жито — місцеве й «саксонське», горох — угорський і турецький. В окремих маєтках запроваджували сівозміну і добрива. Поряд із землеробством у магнатських господарствах розвивалося тваринництво, садівництво, бджільництво, різні промисли.

Зрушення відбувалися не тільки в аграрному секторі, а й у промисловості, будівництві, торгівлі, фінансах. Проте розвиткові ремесел і промислів та економічному зростанню міст перешкоджали права магнатів і шляхти на найбільш прибуткові галузі господарства: виробництво горілки, млинарство, виготовлення цегли, видобуток воску та ін. Тому зростання ремісничого виробництва відбувалося повільно. Найбільшими ремісничими центрами стали Житомир, Луцьк, Кременець та інші міста.

У чому полягали особливості розвитку міст? Що сприяло, а що заважало такому розвитку?

Історик Орест Субтельний про розвиток міст Правобережжя

На додаток до воєнних руйнувань розвиток міст підривала шляхта. Сидячи по своїх сільських маєтках, що постачали їй усе необхідне, шляхта заважала розвиткові міст: ремісники, що працювали в її маєтках, конкурували з міськими ремісниками; міщанам заборонялося займатися вигідними промислами...; багато міст були такими лише за назвою, бо становили приватну власність магнатів, причому до 80 % їхніх мешканців становили селяни, які обробляли навколишні землі. Міста, зокрема, Луцьк і Дубно на Волині, Кам'янець та Бар на Поділлі, Бердичів та Умань у Київському і Брацлавському воєводствах, вирости завдяки торгівлі.

Характерною ознакою міст було зростання в них кількості євреїв-орендарів, яких підтримували магнати, зацікавлені у їхньому посередництві та орендарських послугах. Євреї прибирали до своїх рук не тільки оренду, а й торгівлю і промисли, що призводило до протистояння між ними та корінним населенням. На селі євреї часто ставали корчмарями, зосереджували у своїх руках горілчаній промисел, були управителями магнатських володінь. За підрахунками істориків, у містах кількість їх сягала 3,5 % усіх міщан.

2. ЯК РОЗГОРТАВСЯ ГАЙДАМАЦЬКИЙ РУХ

Які були причини гайдамацького руху? Які етапи його розвитку можна визначити? Чому рух швидко поширювався Правобережжям?

Завершення терміну «пільгових років», запровадження відробіткової ренти й посилення особистої залежності селян стало основною причиною виникнення соціальних рухів серед «хлопського» населення Речі Посполитої. Соціальне невдоволення посилювалося релігійними утисками православного духовенства зі сторони польської влади.

Тому закономірно, що в цей час зросла соціальна активність українських селян і міщан. Учасники протестного руху дістали назву **гайдамаки**.

Гайдамак (від тюрк. «гайде» — гнати, переслідувати) — само-назва народних повстанців на Правобережній Україні.

Гайдамаки не мали у своїй діяльності чіткої мети і далекосяжних планів, вони керувалися прагненням помститися магнатам та шляхті за гноблення простих людей, відбираючи власність у заможних.

Яку тактику використовували гайдамаки? Чим можна пояснити появу такого явища, як гайдамацтво?

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Юзефа Потоцького про організацію гайдамацьких нападів (1746 р.)

Ти маємо достовірні дані про дії гультяїв. Коли нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає на воротах, двоє кличуть до вікна, щоб їм відчинити. Коли хтось добровільно відчинить, заберуть те, що він має. Коли буде боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають у полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в ярі, де їм з сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві і дивиться на дорогу, коли хтось з'явиться, вискакують і ведуть в яр.

Гайдамаки спочатку викликали у магнатів і шляхти лише роздратування, але поступово перетворилися на серйозну загрозу для них. Зростання кількості невдоволених кріпацтвом, малочисленність польської армії на Правобережжі (4 тисячі), сусідство із Запорозькою Січчю, яка давала ватажків для загонів, перетворило гайдамацький рух на силу, яка могла знищити польське панування.

Соціальну основу руху становило селянство. Участь у гайдамаччині брали й представники інших верств і прошарків — ремісники, міщани, дрібна шляхта.

Перше потужне гайдамацьке повстання під проводом **Верлана** сталося в **1734 р.**

Як історики пояснюють причини повстання Верлана? Чим воно відрізнялося від попередніх виступів гайдамаків?

Орест Субтельний про повстання Верлана

Особливу небезпеку для шляхти являли гайдамаки тоді, коли поляки втягувалися в міжнародні конфлікти. Так, у 1734 р. точилась боротьба навколо обрання нового короля Польщі, сотник надвірного війська князя Ежи Любомирського на ім'я **Верлан** утік із війська й оголосив повстання проти панів. Буцімто спираючись на підтримку російської імператриці, Верлан зібрав близько тисячі гайдамаків у формування на взірць козацьких загонів і розпочав грабіжницький похід Брацлавщиною та Галичиною. Врешті польське військо змусило його втекти до Молдавії. Підбадьорені успіхами Верлана, стали виникати й інші гайдамацькі ватаги.

Польський історик Францішек Равіта-Гавронський про виступ Верлана

Протягом півроку ім'я Верлана стало для польської шляхти злим духом, що розпростерся від Правобережжя по Волинь і Руське воєводство. Ніде не знаходимо згадки, що він особисто брав участь у грабіжництві, хоч вина спадала на нього. Повстання Верлана було зорганізованим і облетіло Правобережжя вогняною кулею.

Цей виступ засвідчив перехід гайдамацького руху на новий рівень — від розрізнених дій невеликих ватаг, що обмежувалися нападами на місцевих шляхтичів і орендарів, до масштабних загальних рухів, здійснюваних великими загонами. Щоб їх приборкати, шляхта вдалась до жорстокості. Проте гайдамацький рух не вщухав.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були звільнені від шляхетського панування. Але усу-

нення шляхти, орендарів, уніатів не супроводжувалося встановленням порядку і формуванням нової державності. Кривава різанина, зруйновані міста, сотні повстанців, що вершили суд і розправу на власний розсуд, — таким був інший бік повстання.

Як ви думаєте, чому польське військо не могло впоратися з гайдамаками?

Зі звернення Київського воєводства до коронного гетьмана Потоцького про допомогу в боротьбі з гайдамаками (червень 1750 р.)

Ти позбавлені допомоги в той час, коли щораз більшим стає гайдамацький натовп, ... який вливається також із-за російського кордону у наше воєводство, спустошуючи країну... Фортеця Білоцерківська на чолі з паном Бекірським, який командує воєводством, просить про надання допомоги людьми.

Петро Мірчук про гайдамацькі виступи 1750 р.

Польські війська виявились неспроможними впоратися з повстанцями. Наприклад, у Білій Церкві польська військова залога втекла разом зі своїм комендантом і губернатором, як тільки гайдамаки почали наступ. Поляки звернулися до московського уряду по допомогу.

Узимку 1750 р. польські та російські війська придушили повстання. Але остаточно гайдамацький рух угамувати не вдалося.

3. ЯКІ ПОДІЇ НАЗИВАЮТЬ КОЛІВЩИНОЮ

Чи можна вважати, що Коліївщина була якісно новим етапом гайдамацького руху?

У другій половині 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилась у складному становищі. Окрім гайдамацького руху, загострився розкол серед польської шляхти на прихильників і противників короля Станіслава II Августа, який був ставлеником росіян. Ускладнилися стосунки між православними та католиками й уніатами. Уніати на чолі з митрополитом Володкевичем розгорнули активний наступ на православну церкву. У відповідь православні на чолі з ігуменом Мотронинського монастиря Матвієм (Мельхіседеком) Значком-Яворським звернулися по допомогу до Росії.

На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. Але реалізувати цей договір не вдалося, оскільки

у м. Барі утворилась конфедерація шляхти¹, члени якої виступили проти короля. Вони прагнули насадити в Україні католицьку й уніатську церкви і відновити владу шляхти. озброєні загони конфедератів «вогнем і мечем» пройшлися Правобережжям.

Максим Залізняк

Ці події стали поштовхом до народного повстання, яке увійшло в історію під назвою «Коліїщина»² (1768–1769 рр.). Його очолив послухник Мотронинського монастиря запорозький козак Максим Залізняк (народився близько 1740 р.). Повстанці зосередилися в урочищі Холодний Яр, неподалік Чигирини.

Повстанський рух швидко охопив Правобережну Україну. Близько 30 загонів повсталих розправлялися зі шляхтою, католицьким і уніатським духовенством та євреями-орендарями, одночасно грабуючи їхнє майно. Вони здобули Жаботин, Смілу, Корсунь, Канів, Богуслав та інші міста і містечка.

Згодом головний удар було спрямовано на Умань.

9 червня 1768 р. повсталі взяли місто в облогу. Долю Умані вирішив перехід на сторону повсталих сотника надвірного війська магнатів Потоцьких — Івана Гонта. Спільними зусиллями вони оволоділи містом і розправилися із шляхтою та місцевим населенням.

Іван Гонта

Як поводитися повстанці в Умані? Чи можна, на вашу думку, виправдати таку жорстокість повстанців?

Із розповіді Максима Залізняка на суді

Поляків, жидів, а при них і тих, хто в конфедератів прислужував віри грецької, покололи чимале число, а скільки, точно знати не можу, але думаю, що не менше, як всіх чоловіків, жінок, малих дітей, тисяч дві людей... і при тому пограбовано тисяч сто рублів... Між побитих нами, губернатор із жінкою вбитий, а про попів та інших польських шляхтичів не знаю, тому що не з цих міст родом.

Повстання з Правобережжя загрожувало перекинутися на власне польські землі, а також на Лівобережжя й Запорозжжя. Повстанці обрали Залізняка гетьманом, а Гонта — уманським полковником.

¹ Конфедерація — воєнно-політичне об'єднання шляхти для досягнення певних цілей.

² Назва походить від слова «колотися».

Коліївщина відрізнялась від попередніх повстань гайдамаків за своїми масштабами і наявністю програми боротьби, метою якої стало відновлення Гетьманщини, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями». Очільники коліївського руху, розгортаючи боротьбу проти шляхти, зверталися до народу з універсалами, закликаючи боротися за «звільнення від гноблення, яке ви терпіли від панів своїх».

Налякані повстанням, панівні верхівки Росії та Польщі об'єднали свої зусилля задля придушення Коліївщини. Командувач російських підрозділів під Уманню полковник Гур'єв, заявивши про свою начебто прихильність до повстанців, запросив Максима Залізняка, Івана Гонту та інших старшин на бенкет, де їх заарештували. Повстанці, залишившись без провідників, були розбиті російським військом. Після розгрому основного осередку «Коліївщини» розпочалися каральні акції проти повстанців в інших районах. Жертвами карателів стали тисячі учасників повстанського руху. Іван Гонта, як підданий короля, був переданий полякам, і ті стратили його. Залізняка, підданого Російській імперії, покарали засланням до Сибіру на каторжні роботи.

Спираючись на карту 6 та ілюстрації, розкажіть про основні події Коліївщини. Які були, на вашу думку, причини її поразки?

1

2

3

4

1 — Т. Шевченко. Мотронинський монастир (1845 р.);

2 — освячення ножів, яке за легендою відбулося у Мотронинському монастирі на початку повстання (сучасний малюнок);

3 — бенкет у Лисянці (ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»);

4 — взяття Умані (сучасний живопис).

4. ЗА ЯКИХ ОБСТАВИН ВИНИКАЄ І ПОСИЛЮЄТЬСЯ РУХ ОПРИШКІВ У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Як були пов'язані умови життя населення і виникнення руху опришків? Поясніть свою думку на фактах.

Ускладнилося становище на той час і на західноукраїнських землях, які входили до Речі Посполитої, Османської імперії, Угорщини та Австрії. Українці в Галичині, Буковині і Закарпатті потерпали не лише від соціальних і релігійних утисків, а й від постійних воєн та політичної нестабільності.

В економічній сфері життя західноукраїнські землі відставали від Лівобережної і Правобережної України. Тут загальмувався розвиток продуктивних сил, особливо міст. Становище селян погіршувалося через зростання феодалного землеволодіння та збільшення повинностей. Це призводило до занепаду й обезземелення селянських господарств. Так, у Жидачівському повіті Галичини безземельні становили 22,5 %, малоземельні — 50,8 % усіх селян. Більше 30 % галицьких селянських господарств не мали робочої худоби.

У західноукраїнських землях, поруч із українцями жили чималими етнічними групами поляки, румуни, угорці, а також такі етнічні меншини, як євреї, німці, чехи, словаки, вірмени. Ключові посади в адміністративних органах Галичини займали поляки, на Закарпатті — угорці, які були тут повновладними господарями. У відповідь на їхні утиски на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах, поширювався народний опір. Повстанців тут називали «чорними хлопцями», або опришками.

Як діяли опришки? Чим їхня тактика відрізнялась від гайдамаків?

Олександр Гаврош про тактику опришків

Для нападів опришки вибирали зручну для засідки місцевість, де проходила дорога і робили засіки. Дозорні слідкували за дорогою, а побачивши ціль (панів, магнатів, провладні загони, які боролися проти опришків), оцінювали сили ворога, і якщо вважали, що в них достатньо сил для знищення противника, несподівано відкривали вогонь із вогнепальної зброї, луків та арбалетів.

Обстрілявши ворога, опришки йшли в ближній бій. Головною зброєю тут була бартка¹, без якої гуцул у гори не йде. Власне, саме сокира робить українське опришківство унікальним з-поміж інших повстанських рухів, де переважали шаблі, ножі, вогнепальна зброя. Після бою опришки відходили на деяку відстань і дожидалися ночі, а вночі вирушали ще далі від місця бою. Також була і тактика несподіваних нападів на маетки.

¹ Бартка — гуцульська сокира.

Найактивніше опришки діяли у 1730–1740-х рр. під проводом **Олекси Довбуша**.

Олекса Васильович Довбуш (1700–1745) — один із найвідоміших ватажків руху опришків. Народився в сім'ї бідняка-коморника. В дитинстві був пастухом громадської худоби. 1738–1739 рр. разом із братом Іваном та невеликою ватагою «побратимів-легінів» нападав на панів, орендарів і лихварів. В одних випадках розправлявся з ними фізично, в інших — палив садиби, відбирав майно, коштовності й гроші. Значну частину здобичі роздавав бідним. Після 1739 р. через конфлікт із братом став діяти окремо.

Із 1740 р. очолюваний Олексою загін влаштував свій табір у Чорногорах, куди відступив унаслідок переслідування їх шляхтою. З гори Стіг (на пограниччі Галичини, Молдови й Угорщини) опришки здійснювали рейди на Прикарпаття, Закарпаття, Буковину.

Про силу його загону свідчить один промовистий факт: «Великий коронний гетьман Юзеф Потоцький вирушив сам на Гуцульщину на чолі двох із половиною тисяч вояків на придушення повстанського руху». Окрім цього війська, горами постійно пересувався загін полковника Пшелуського, який роками висліджував Довбуша. Тож чимале урядове військо протистояло кільком десяткам наймитів, пастухів та зубожілих селян.

Олекса Довбуш загинув у 1745 р. від кулі найманця, який спокусився обіцянками шляхти про звільнення від повинностей і володіння землею на правах власника. Після загибелі легендарного ватажка опришківський рух не припиняється. Відомо, що загопи очолювали Василь Баюрак, Іван Бойчук та ін. Проте «героїчна доба» в історії опришківства з часом стала згасати, а сам рух переродився з форми соціального протесту на звичайне розбійництво.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Якими були особливості економічного і соціального життя Правобережної України у 20–60-х рр. XVIII ст.?
2. Хто такі гайдамаки? Які виступи гайдамаків вам відомі?
3. Де й коли розгорнулась Коліївщина?
4. Хто такі опришки? Де діяли повстанці?
5. Як були пов'язані особливості становища населення Правобережної України і виникнення масових протестних рухів 1740–1750 рр.?
6. Історики і сьогодні дискутують про характер гайдамацького руху: чи був це рух відчаю знедолених селян, які перетворились на розбійників, чи національно-визвольна боротьба?
7. Чи була Коліївщина типовим гайдамацьким рухом, чи це окремий організований національно-визвольний виступ?

8. Чи погоджуєтесь ви з думкою О. Субтельного, який називає гайдамаків і опришків «соціальними розбійниками»?
9. Як ви ставитесь до ватажків цих рухів?

Домашнє завдання

1. Оберіть одного з очільників народного руху і напишіть про нього есе, у якому висловіть своє ставлення до цієї постаті.
2. Прокоментуйте, яке враження на вас створює живопис, присвячений цим подіям.

О. Щупляк. Два птахи

§ 38–39. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ТА ЗАХІДНА УКРАЇНА в останній третині XVIII ст.

1. ЯК ВІДБУЛИСЯ ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Коли і за яких обставин відбулися поділи Речі Посполитої? Які наслідки це мало для українських земель?

Наприкінці XVIII ст. Річ Посполита переживала занепад: фільваркова система господарювання і шляхетська анархія гальмували економічний розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Сусідні держави — Пруссія, Російська імперія та Австрійська монархія — користуючись слабкістю Речі Посполитої, вирішили розчленувати Польщу та розширити за рахунок її території свої володіння.

Виправдовуючи ці кроки, Катерина II писала: «Немає потреби згадувати про причини, що спонукали Нас приєднати до імперії Нашої... землі, що з давніх-давен Росії належали, міста російськими князями створені і народи спільного з росіянами походження і Нам єдиновірні». Приблизно так само пояснювали свої дії й інші держави.

У 1772 р. відбувся перший поділ Польщі, внаслідок якого майже всю територію Руського, Белзького, західну частину Волинського та Подільського воєводств одержала Австрія. До Пруссії відійшла північно-західна частина Польщі з Гданськом, до Росії — східні білоруські землі з Полицьком і Вітебськом та частина Ліфляндії.

Приводом до другого поділу Польщі стало те, що сейм розпочав у країні реформи, зокрема прийняв Конституцію, у якій відобразилися ідеї Великої французької революції 1789 р. Але магнати і шляхта були проти цих змін, оскільки ті обмежували їхні права. Вони звернулися по допомогу до сусідів, які не забарилися. 1793 р. Росія і Пруссія підписали конвенцію про другий поділ Польщі. За нею до Пруссії відійшли західні польські землі з Познанню, до Росії — Правобережна Україна і центральна частина Білорусі з Мінськом.

Другий поділ Польщі викликав у державі піднесення національно-визвольного руху. Спалахнуло визвольне повстання під проводом Тадеуша Костюшка. На Правобережній Україні розповсюджувалися листи й прокламації із закликами приєднання до повстання. Проте популярності тут вони не набули. Врешті-решт російські війська придушили повстання. Після цього, у 1795 р. було здійснено третій поділ Польщі, за яким Росія одержувала Волинь, Західну Білорусь, Литву і Курляндію; Австрія — Люблін і Краків із прилеглими районами; а Пруссія — решту польських земель із Варшавою.

Росія отримала 62 % території і 45 % населення колишньої Речі Посполитої. Близько 80 % українського населення опинилося у складі Російської імперії.

Австрія, скориставшись ослабленням Туреччини у російсько-турецьких війнах, у 1775 р. приєднала Буковину. Відтепер у складі Австрійської монархії Габсбургів опинилися Східна Галичина, Закарпаття і Північна Буковина.

На Правобережній Україні, після її приєднання до Росії, було запроваджено загальноросійський адміністративний поділ: спочатку намісництва, а потім губернії. Так було створено Київську (центр Київ), Волинську (Новоград-Волинський) і Подільську (Кам'янець-Подільський) губернії. Тож життя в регіоні тепер розгорталося подібно до територій, що входили до складу Російської імперії. Особливість регіону полягала у тому, що хоч юридично Правобережна Україна і стала належати новій державі, але фактично ще тривалий час перебувала під впливом поляків.

Як ви розумієте напис на пам'ятній медалі Катерини II? Як ви особисто ставитесь до цих подій?

Пам'ятна медаль Катерини II з приводу приєднання Правобережжя. На лицьовому боці медалі було зображено профіль російської самодержавиці, на зворотному — карта приєднаних земель із написом «Отторженная возвратихъ» — «Відторгнене — повернуто».

2. ЯК ЗМІНИЛОСЯ СТАНОВИЩЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Як змінився адміністративний устрій Правобережжя? Як змінилося життя різних верств населення?

У виданому з нагоди приєднання нових територій маніфесті Катерини II (1793 р.) відзначалися «історичні права» Росії на анексію¹ «польських областей». Приєднані землі проголошувалися «споконвіку російськими», тому імператриця вирішила їх «взяти під державу свою і приєднати на вічні часи до імперії своєї». Шляхті надавалися права, які вона мала за часів Речі Посполитої. Польські шляхтичі урівнювалися у правах із російськими дворянами, звільнялися від сплати державних податків, військової служби, діставали шляхетське самоврядування. Крім того, майно шляхти визнавалося недоторканим, проголошувалася свобода віросповідання.

Єдиною умовою одержання цих прав була присяга на вірність російській імператриці і державі: «Усі, хто прийме підданство, будуть нагороджені всіма правами, вольностями і привілеями», а хто зі шляхти не бажав присягати, тому дозволялося продати нерухомість і у тримісячний термін залишити територію імперії. Поступово почалися адміністративні зміни у краї. Керівні посади і конфісковані в опозиційної шляхти та католицької церкви землі надавалися росіянам і полякам, які підтримували імперію.

Для українського селянства, що становило більшість населення Правобережжя і найбільше потерпало від сваволі місцевих панів, ніяких змін не відбулося. До правобережних селян застосовувалося кріпосне право російського зразка.

¹ Анексія (від лат. *annexio* — приєднання) — це насильницьке приєднання державою всієї або частини території іншої держави в односторонньому порядку.

Як зазначав історик Володимир Антонович, поляки втратили юридичну владу над селянами, характерну для часів Речі Посполитої, але їхнє економічне панування було повністю визнане і захищене законом та сильно організованою адміністрацією і міцною владою.

До кого було звернено указ? За чим мали стежити керівники губерній і священники? Які права мали селяни?

**З указу імператора Павла I від 1797 р.
Про належну слухняність селян своїм поміщикам у повинностях
і про обов'язки щодо цього губернського начальства
та парафіяльних священників**

... всі селяни, які належать поміщикам, мають бути слухняні поміщикам своїм в сплаті оброку, роботах і всякого роду селянських повинностях, побоюючись за непослух і свавілля неминучого суворого законного покарання.

За даними істориків, у 1795 р. серед правобережних селян поміщицькі кріпаки складали 85,2 %, а державні селяни — 14,8 %, тоді як у цілому по Росії — відповідно 60 % і 40 %. Поміщицькі селяни перебували в особистій залежності від своїх власників. Закон забороняв селянам отримувати на своє ім'я землю, будинок, позичати гроші під заставу, залишати помістя, скаржитися на власника. В обов'язок поміщицьких селян входило виконання повинностей на користь держави (платити подушну подать і поставляти солдатів) та поміщиків (відробляти панщину і платити оброк).

Поміщицькі і державні селяни платили подушну подать одного розміру. Причому, якщо розміри державних повинностей встановлювались офіційно, то поміщицькі — повністю залежали від волі дворян і шляхти.

Яким залишилося становище селян після переходу під владу Російської імперії? Що змінилось?

**Історик Дмитро Дорошенко про становище
на Правобережжі наприкінці XVIII ст.**

Російський уряд залишив без змін соціально-економічний лад, що був під Польщею. Кріпацтво, яке в кінці XVIII ст. досягло в Польщі найбільшого розвитку, ... дістало від російського уряду повну підтримку... Селянська маса, яка сподівалася, що перехід під владу православної Росії принесе їй полегшення, розчарувалась.

Єдине, що змінилось супроти давніших порядків, це свобода повернення від церковної унії до православ'я. Російська влада навіть спонукала до цього. Але й це не поліпшило долі української кріпацької маси, а скасування уніятської церкви з її культурними установами привело тільки до ослаблення культурних впливів.

Ознакою імперської влади була присутність в Україні російської армії. Її загони розміщувалися по всій території, а командири обкладали населення повинностями. Найтяжчою з них став призов до армії. Термін служби становив 25 років. Через часті війни це вважалося рівнозначним смертному вироку. Нерідко пани карали непокірних кріпаків відправленням до армії.

Водночас правобережним містам дозволялося витрачати прибутки від торгівлі на потреби міського господарства. Створювалися нові митниці поблизу прикордонних міст, налагоджувався регулярний поштовий зв'язок, школи передавалися у відання місцевої адміністрації, а в навчанні запроваджувалася російська мова.

3. ЯКИМ БУЛО СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПІД ВЛАДОЮ АВСТРІЇ

Як змінився адміністративний устрій західноукраїнських земель? Чим характеризувалося життя різних верств населення?

Після трьох поділів Речі Посполитої значна частина українських земель опинилася під владою австрійських Габсбургів. Адміністративно вони належали до різних частин монархії. Більшість західних українців жили в Галичині, об'єднаній із польськими територіями, Закарпаття належало Угорському королівству, а Північна Буковина виділялася в окрему адміністративну одиницю.

Розкажіть, коли західноукраїнські землі опинились у складі Австрійської імперії, та покажіть їх на карті 7.

Дві третини (66 %) населення Галичини становили українці. Майже 20 % — поляки й приблизно 10 % — євреї, причому українці населяли переважно Східну Галичину, а поляки — Західну. Панівним станом тут була польська шляхта. У Буковині, де українців налічувалося до 75 % населення, провідні позиції займали румунські бояри, а в Закарпатті (40 % українців) — угорські поміщики. Більшість українців у всіх трьох регіонах, підконтрольних Австрії, була сільським населенням.

З отриманих унаслідок поділу Речі Посполитої земель Австрійська імперія утворила *Королівство Галиції та Лодомерії* із центром у Львові. Усю владу у своїх руках зосереджував намісник, призначений австрійським імператором. Щоб схилити на свій бік галицьку верхівку, Відень дозволив магнатам, шляхті й духовенству обирати становий сейм. Окремим округом цього «королівства» стала Буковина з центром у м. Чернівці.

Основною галуззю економіки було сільське господарство, проте рівень виробництва, особливо селянського, залишався надзвичайно низьким. Селяни користувалися земельними наділами, пасовищами й лу-

ками, незначною частиною лісів. За все вони мусили нести повинності, відпрацьовувати панщину, а також сплачувати податки державі та на утримання духовенства. Урешті-решт, селянинові з того прибутку зазвичай лишалося 15–30 %. Перехід поміщицьких господарств до товарно-грошових відносин призводив до зростання панщини.

У зв'язку з розширенням фільварків ішло скорочення селянських наділів. Посиливалася у селі і соціальна нерівність. Зокрема, з одного боку, збільшувався прошарок заможних господарів, а з іншого — зростала чисельність сільської бідноти.

Як характеризує становище селянства історик? Що було причиною такого становища?

Історик Орест Субтельний про становище селянства

Умови життя в населених українцями землях імперії Габсбургів характеризувалися одним словом: бідність. Горбистий рельєф та невеликі наділи ускладнювали обробку землі, а постійний гніт польської шляхти доводив селян до повного виснаження.

У фільваркових маєтках і заможних селянських господарствах для обробітку ґрунту використовувалися сучасні плуги (великі і малі із залізним лемешем) та інші новітні засоби. Такі господарства були забезпечені тягловою силою, окремі з них володіли водними млинами та вітряками. Під впливом розвитку товарно-грошових відносин власники шукали шляхи збільшення кількості і розширення асортименту вирощуваної продукції, яка поставлялася не лише на внутрішній ринок, а й за кордон.

Найприбутковішим у землеробстві вважалося вирощування зернових культур, продукція яких постійно зростала в ціні. В останній чверті XVIII ст., окрім пшениці, жита і ячменю, в західноукраїнських землях почала з'являтися кукурудза. Водночас із традиційними сільськогосподарськими культурами там стали вирощувати й нові — картоплю, цукровий буряк. Зростав асортимент і технічних культур — тютюн, льон, коноплі, хміль.

У магнатських господарствах, поряд із землеробством, розвивалося тваринництво, садівництво, бджільництво тощо. Вони ставали багатогалузевими й орієнтувалися на потреби ринку, що мотивувало господарів привозити породистих корів із Голландії, коней — з Італії, Туреччини та Іспанії, овець — із Валахії тощо. Господарники засновували молочарні, овечі ферми, кінні «заводи», ферми з вирощування свиней та ін.

У Північній Буковині до третини земель належало духовенству, ще близько третини перебувало під маєтками поміщиків, а у селян — до

40 %. Головними культурами у сільському господарстві ставали кукурудза й картопля. У цьому регіоні було мало землі, придатної для землеробства, тому поширювалося скотарство: розведення великої рогатої худоби й овець.

Міське життя у Західній Україні розвивалося повільно. Єдиним великим містом був Львів (30 тисяч жителів). Мешканці містечок переважно займалися сільським господарством, а не ремеслами і торгівлею. Помітною, на той час, стала зміна національного складу міст. Більшість міщан становили поляки, німці, євреї, вірмени. Українці поступово перетворювалися на селянську націю.

Як оцінюють економічний стан Галичини історики? З чим вони пов'язують занепад економіки краю?

Історики про становище західноукраїнських міст

Дмитро Дорошенко

Зо рук австрійської влади Галичина перейшла в стані економічного упадку. Шведські війни, російська окупація, боротьба магнатів між собою, занепад зовнішньої торгівлі — все це довело край до зубожіння. Особливо тяжке було становище української людності, яка становила головну масу населення.

Орест Субтельний

Після поділів Польщі галицькі міста було відрізано від традиційних ринків в Україні, їхня й без того тяжка доля стала ще тяжчою. Не дивно, що Галичина мала репутацію однієї з найбільш відсталих частин імперії... українці мали обмежений доступ до політичної влади через відсутність дворянства. Не маючи міського населення, вони лишалися поза цариною торгівлі та промисловості.

На Закарпатті налічувалося 27 міст і містечок, на промисловий і торговий центр краю поступово перетворювався Ужгород. Найбільше гальмувала економічний розвиток міст їхня залежність від феодалів. Жителі багатьох закарпатських міст нарівні з селянами-кріпаками відбували панщину на землевласників або державу, сплачували натуральну данину.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях почали з'являтися перші мануфактури з виробництва сукна і полотна. Але переважним залишалось ремісничє виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком периферії своєї імперії.

4. ЯК ВПЛИНУЛИ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ РЕФОРМИ МАРІЇ-ТЕРЕЗІЇ ТА ЙОСИФА II

Які реформи запроваджувала австрійська влада? Чи були вони важливі для українського населення? Чому?

Включення українських земель до складу Австрійської імперії збіглося у часі з реформами у державі Габсбургів, які проводили імператриця Марія-Терезія та її син — Йосиф II. Реформи базувалися на ідеях освіченого абсолютизму і спрямовувалися на встановлення контролю влади над усіма сферами суспільного життя.

Які реформи було запроваджено? Чи стосувались вони українського населення? Як впливали на нього?

Основні реформи Марії-Терезії та Йосифа II

Селянська	Релігійна	Освітня
1775 р. — заборона панам вводити додаткові повинності. 1782 р. — звільнення селян від особистої залежності: дозвіл одружуватися на власний розсуд, навчатися ремесел, пересуватися по країні тощо. 1786 р. — визначення категорій селян і розмірів панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік (3 дні на тиждень)). 1787 р. — оголошення земель, що перебували в користуванні селян, їхніми володіннями. 1789 р. — встановлення розмірів усіх повинностей пропорційно до кількості землі у селянина (не більше 30 % доходу від землі і сплачуються грошима)	Підпорядкування церкви державі. Перетворення священників на державних службовців. Ліквідація ордену єзуїтів. Зрівняння у правах католицької, протестантської та греко-католицької церкви. Проведення секуляризації церковних земель, за рахунок яких започатковано Релігійний фонд Галичини, з якого фінансувалося утримання монастирів, духовних навчальних закладів	Проголошення загальної середньої освіти. Створення в містах і селах мережі навчальних закладів: — однокласні і двокласні школи з рідною мовою навчання; — трикласні двомовні школи; — чотирикласні школи з німецькою мовою навчання. Переведення шкільної освіти за державний кошт. Заснування кількох греко-католицьких семінарій. Відкриття Львівського університету

У регіонах ці реформи впроваджувалися по-різному. Зокрема, найменше ці перетворення торкнулися буковинських селян. Деякі закони викликали спротив шляхти і були пізніше змінені на користь феодалів.

Однак усі ці реформи залишили велике землеволодіння й панщину. Лише 4 % усіх земель належали державі, церкві, міським громадам і вільним селянам. Та все-таки, за словами Івана Франка, «після австрійських законів хлоп не був уже панська власність і ґрунт його не був панська власність».

Перевірте засвоєне на уроці

1. Які українські землі перейшли під владу Російської імперії наприкінці XVIII ст.?
2. Які адміністративні та соціально-політичні зміни було запроваджено на початку російського панування на Правобережжі?
3. Яким було становище селян на західноукраїнських землях?
4. Чим характеризувався соціально-економічний стан західноукраїнських земель наприкінці XVIII ст.?
5. Назвіть основні реформи Марії-Терезії та Йосифа II.
6. Чи погоджуєтесь ви з міркуваннями Катерини II щодо повернення у результаті поділів Речі Посполитої «споконвічних відторгнених земель»?
7. Як ви думаєте, чому російська влада вирішила у своїй соціальній політиці спиратись на католицьку польську шляхту, а не на православне українське селянство, яке становило більшість населення Правобережжя?
8. У чому виявилася прогресивність, а в чому обмеженість реформ австрійської влади?
9. Порівняйте становище українських селян Правобережної України після переходу під владу Російської імперії і західноукраїнських — Австрійської.
10. Історик О. Субтельний, оцінюючи підсумки XVIII ст., стверджує: «Відтак, тогочасна історія України йшла двома паралельними шляхами: один торували західні українці в Австрійській імперії, а другий — східні українці в Російській». Чи погоджуєтесь ви з ним?

Домашнє завдання

1. Складіть план «Наслідки поділів Польщі для українських земель».
2. Як оцінює селянську реформу на західноукраїнських землях Орест Субтельний? Чи погоджуєтесь ви з ним? Чому?

Це були зміни величезної ваги. Галицький селянин більше не був зневаженою, не захищеною законом істотою. Тепер він став особою з певними законними правами.

...У багатьох чинниках селянин лишався підвладним панові. Однак його становище поліпшилося: зі звичайного предмета особистої власності він стає чимось на зразок орендаря, котрий передає свій наділ у спадщину, а стосунки його із землевласником регулюються законом. Рішучий характер цих реформ стає ще очевиднішим, якщо згадати, що саме в час їх проведення інша імператриця — Катерина II — заганяла у кріпацтво селян Лівобережної України.

§ 40. РОЗВИТОК ОСВІТИ І НАУКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ у 20—90-х рр. XVIII ст.

1. ЯКИМИ БУЛИ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ У ЦЕЙ ПЕРІОД

На основі тексту складіть у зошиті Т-таблицю (таблицю у вигляді відповідної літери). Які висновки дає змогу зробити таблиця?

Чинники, що сприяли розвитку культури	Чинники, що заважали розвитку культури

У Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі й західноукраїнських землях — з іншого, розвиток культури відбувався по-різному, оскільки на початку XVIII ст. ці регіони України перебували у складі різних держав. До ліквідації Гетьманщини духовне життя Лівобережжя розвивалося у більш сприятливих умовах. Близьким до нього культурним життям жила Слобожанщина, пізніше — Південь України. Гетьманська держава забезпечувала частині українського народу широкі можливості будувати життя і культуру на власний розсуд.

Однак послідовний курс Російської імперії на перетворення Лівобережної України на російську провінцію поступово позбавляв українську культуру можливостей розвитку. У російській частині України розгортався процес русифікації, в Західній Україні — колонізації — онімечення та мадяризації. Обидві монархії — австрійська і російська, намагалися обмежити національно-культурний розвиток українського населення.

Імперські кордони обмежили культурні контакти Гетьманщини із Західною Європою. Водночас Російська імперія здобула можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Переїзд високоосвічених українців до імперії був характерним явищем того часу. Українці обіймали високі посади в Російській державі: від вищих державних адміністраторів і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів і вихователів у царській родині. Так, у Слов'яно-греко-латинській академії в Москві з 1701 по 1762 рр. працювало 95 професорів із Києво-Могилянської академії. У XVIII ст. в Росії не було жодної культурної галузі, де не відзначилися б українці.

2. ЯК РОЗВИВАЛИСЬ ОСВІТА І НАУКА

Які зміни в розвитку освіти відбувались упродовж століття в різних регіонах України? Що було характерним для розвитку науки?

Попри іноземне панування на українських землях, освіта в Україні до середини XVIII ст. була на досить високому рівні. На той час лише в землях Гетьманщини діяло майже 1,5 тис. сільських та міських шкіл.

Мережа шкіл була поширена і на Землях Вольностей Війська Запорозького низового. Вони поділялися на січові, монастирські і церковно-парафіяльні. У січовій школі навчалися хлопчики, які з різних причин потрапляли на Січ. Тут були діти козаків, полонених і ті, які самі сюди прийшли. Січові школярі вчилися читати, писати і співати. Вони обирали зі свого середовища двох отаманів — одного для підлітків, другого для малолітніх. Учителем був монах, який, окрім навчання, зобов'язувався доповідати про всі надзвичайні випадки у школі. Він опікувався і здоров'ям учнів. Школи існували майже при всіх церквах на запорозьких територіях.

Проте згодом стан справ в освіті на підросійській території України змінився на гірше.

Як автор описує стан справ в освіті у другій половині XVIII ст.?

Дослідник історії культури Мирослав Попович про парафіяльні школи на підросійській території України у другій половині XVIII ст.

Майже не стало шкіл у панських, покріпачених селах. Деякі священики, нічого в своєму житті, крім богослужбених текстів, не читаючи, ставали практично неписьменними після того, як вивчили ці тексти напам'ять. У кінці 60-х років, коли збиралися підписи під зверненнями до Катерини II, виявилось, що більшість старшин не вміє навіть розписуватися. І все ж можна сказати, що більшість людей старої України вчилася в школах-дяківках і в масі своїй читати вміла.

У 1786 р. російський уряд поширив на українські землі «Статут народних училищ», за яким створювалися училища двох типів: малі — дворічні, де учнів навчали основ православної віри, писати, читати та лічити (для дітей купців, міщан і чиновників), і головні — п'ятирічні (для дітей дворян), які за своєю програмою були тогочасними середніми школами. До програми п'ятирічних шкіл входило вивчення російської й латинської мов, арифметики, початків математики, геометрії, історії, географії, природничої історії, архітектури, креслення. Наприкінці XVIII ст. в українських губерніях діяло 8 головних і 17 малих народних училищ, де навчалось приблизно 3,5 тисячі дітей.

У селах Правобережжя і Східної Галичини теж існували дяківські школи, а поряд з ними — уніатські школи й колегії. Основна частина шкіл перебувала у віданні Василіанського ордену¹. Орден мав 144 монастирі, при яких відкривали школи на зразок єзуїтських. Такі школи діяли у Володимирі, Гощі, Любарі, Шаргороді, а згодом — в Овручі, Кременці, Кам'янці-Подільському, Житомирі.

Інакше розвивалася шкільна освіта на західноукраїнських землях. Із приходом у Галичину влади Габсбургів відбувалися спроби реформувати освіту в краї. Відповідно до урядового плану у провінціях відкривалися початкові школи. Пропонували також відкрити жіночі школи. Проте, незважаючи на сприяння з боку австрійського уряду, українськомовних шкіл у краї було мало і діяли вони переважно в містах. Українською мовою навчали у василіанській школі в Бучачі і Дрогобичі, у монастирській школі в Лаврові.

Значну роль у розвитку освіти і культури відігравали середні навчальні заклади — колегіуми. На території Гетьманщини і Слобожанщини у XVIII ст. діяли православні колегіуми у Чернігові, Харкові, Переяславі. Навчатися тут могли представники всіх соціальних станів. Наприкінці століття Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені в церковні навчальні заклади, а Харківський — у казенне училище.

На Правобережжі і західноукраїнських землях діяли василіанські (у минулому єзуїтські) колегіуми у Львові, Луцьку, Острозі, Перемишлі, Кам'янці та інших містах. Упродовж XVIII ст. їх кількість в українських землях зросла удвоє. Безкоштовне навчання та ґрунтовна програма в єзуїтських колегіумах приваблювали юнаків із незаможної шляхти. Подекуди при колегіумах існували бурси (гуртожитки) для незаможних студентів.

У підросійській Україні освіту могли здобувати і дівчата, початкову — у нижчих і вищих народних училищах, де було спільне навчання хлопчиків і дівчаток віком до 12 років. Після закінчення училища дівчата могли продовжувати освіту в жіночих пансіонах та інститутах. Дівчата з родин козацької старшини допускалися до навчання у спеціалізованих закладах Росії — інститутах шляхетних дівчат.

Вищу освіту в Україні у XVIII ст. давали лише два навчальні заклади — Львівський університет і Києво-Могилянська академія. Львівський університет — перший вищий навчальний заклад в Україні (заснований у XVII ст.). Він мав два факультети — філософський і теологічний (богословський). Більшість студентів була католиками, третина — уніатами, і лише одиниці — православними. Із приєднанням Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які ввійшли до так званого Руського інституту. Діяльність цієї структури суворо регламентувалася.

¹ *Василіяни* — один із основних чернечих орденів Української греко-католицької церкви.

У навчальний процес було запроваджено викладання української мови. Однак викладання інших предметів здійснювалося тільки польською і німецькою мовами.

Львівський університет був осередком розвитку науки. У другій половині XVIII ст. тут було відкрито кафедру математики, яку очолив Фаустин Гродзіцький — автор підручника з архітектури і математики, створено математично-фізичний кабінет, відкрито університетську астрономічну обсерваторію для досліджень небесної сфери тощо.

У чому виявлялися особливості діяльності Львівського університету?

1 — навчальні плани Львівського університету 1765 р.;
2 — будівля Львівського університету на вул. Краківській

Природничі знання входили до сфери наукових інтересів і викладачів Києво-Могилянської академії та Харківського колегіуму. У філософських курсах, що читалися в Києво-Могилянській академії, з'явилися поняття з механіки й фізики, знання про природу та її закони. Відомо, що ще на початку XVIII ст. професори Києво-Могилянської академії були прихильниками моделі світу Миколи Коперника і передавали ці знання студентам. Було засновано класи чистої (алгебра, геометрія), а також змішаної математики, у яких викладали цивільну і військову архітектуру, механіку та оптику. Наприклад, Іринеї Фальковський написав підручник, куди було внесено елементи практичної математики, цивільної та військової архітектури.

Медицину досліджував видатний учений Нестор Амбодик-Максимович — засновник вітчизняної педіатрії — дитячої медицини, автор праці «Лікарська речовина, або опис цілющих рослин» і словника з перекладом медичних термінів із латини російською мовою. Мартін Тереховський — один із перших мікробіологів довів, що мікроорганізми не самозароджуються в організмі, а заносяться ззовні, це пізніше підтвер-

див Луї Пастер. Перший український епідеміолог Данило Самойлович, будучи військовим лікарем на півдні України, запропонував нові методи запобігання епідемії чуми.

У галузі географії здійснювались перші спроби розвідок українських земель задля їх господарського використання. Дослідження у хімії спрямовувалися на підвищення продуктивності хімічних промислів із виготовлення селітри, пороху тощо. Наукові здобутки хімії використовували і в аптекарській справі, і в медицині. У біології поступово (із завезенням із-за кордону рослин нових видів і сортів для створення садів і парків) розвивалися знання, пов'язані з декоративним садівництвом. Осередками нової для України того часу садово-паркової культури стали: Царський сад у Києві, пейзажні парки «Софіївка» в Умані та «Олександрія» в Білій Церкві.

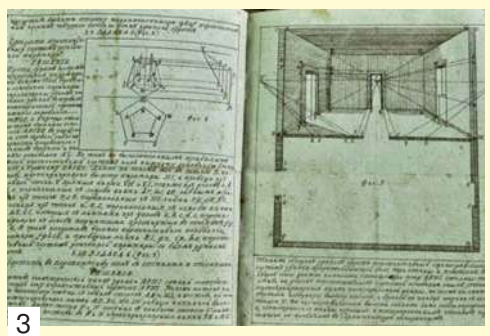
Спираючись на текст та ілюстрації, розкажіть, які галузі науки і як розвивали у XVIII ст.?

1

2

3

4

5

6

- 1 — сторінка рукопису курсу математики Феофана Прокоповича;
- 2 — рукописний план міста Харкова, 1787 р.;
- 3 — сторінки підручника І. Фальковського «Короткий виклад змішаної математики»;
- 4 — зображення М. Тереховського у Страсбурзькому університеті під час підготовки до захисту докторської дисертації;
- 5 — сторінки популярного твору з медицини, перекладеного Н. Амбодиком-Максимовичем;
- 6 — фото парку «Софіївка» в Умані (Черкаська обл.)

3. ЯКОЮ БУЛА ДОЛЯ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

Як і чому змінювалося становище Києво-Могилянської академії?

Духовним центром усієї України був Київ з його Могилянською академією, осередком освіти та культури, громадської думки України. Академія підготувала низку вчених, письменників, педагогів, церковних, громадсько-політичних діячів. Залишаючись вірною кращим традиціям, академія приймала молодь різних станів із різних країн. Її вихованці відкривали школи, засновували бібліотеки, сприяли розвитку науки, літератури, мистецтва не лише в Україні, а й у Росії, Білорусі, Сербії.

Тяжкі часи настали для академії після 1709 р. Імперська влада намагалася перетворити Києво-Могилянську академію на пересічний російський духовний заклад, однак українські православні ієрархи чинили опір цьому, намагаючись зберегти всестановий зміст навчального закладу.

Упродовж XVIII ст. академія продовжувала розвиватись. Курс математики, який спочатку вводився до філософії, виокремився і розширився. Розвивалось вивчення іноземних мов: німецької та старосвєрейської, згодом — французької. Тривало (з перервами) вивчення польської, викладали й грецьку мову.

Чисельність студентів коливалася в межах 1000 осіб. Їхнє матеріальне становище було дуже скрутним, заробляли переважно *миркуванням*, тобто співами кантів («Мир вам...» — один із відомих тоді кантів). Під час канікул студенти розходилися «мандрівними дяками» по Україні. Вони наймалися домашніми вчителями, заробляли на хліб писанням скарг, листів, малюванням.

Яким, за свідченням письменника, було становище студентів?

З опису письменником Миколою Гоголем студентського життя

Граматики, філософи і богослови... із зошитами під пахвою, брели до класу... В кишенях їх, крім міцних тютюнових корінців, нічого не було. Запасів вони не робили ніяких і все, що попадалось, з'їдали тоді ж.

Проте для більшості студентів матеріальна скрута не перебивала жаги до знань, і саме навчання ставало потребою їхнього життя.

Навчання мало тривати 12 років, але до класів вступали протягом року, коли хто хотів. Деякі класи (наприклад, з риторики) спудеї відвідували по декілька років, та й слово «закінчити навчання» мало умовний сенс: ішли з академії так само, як і до академії. Більшість залишала її після риторики — вона давала пристойну загальну освіченість і навіть уміння розмовляти латиною. Богослов'я не любили навіть ті, хто збирався стати священиком.

Про що, на вашу думку, свідчив цей указ?

Із митрополичого указу 1761 р.

Студентам Київської академії, що готуються стати священниками, і особливо тим, що не мають тридцяти років, завершити навчання богослов'ям, у противному випадку тим, хто не закінчить богослов'я, багаті парафії надаватись не будуть... Священникам «дочок своїх за невчених не видавати під загрозою втрати місць»

Якщо спудей закінчив богослов'я, він мав право женитись на дочці священника з парафією у 80–100 дворів, якщо покинув після філософії — 60–80 дворів, риторики і нижче — менше 60 дворів.

Уся козацька старшина навчалася в академії, а, крім того, у XVIII ст. із старших класів академії набирали до інших навчальних закладів Росії, включаючи медичні, посилали за кордон на навчання, охоче брали на різні чиновницькі посади.

Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінюється занепадом. Поступово погіршується матеріальне становище академії. Падінню престижу академії сприяло й те, що українська шляхта, прагнучи зрівнятися з російським дворянством, віддавала своїх дітей на навчання в освітні заклади російської столиці.

4. ЧИМ УСЛАВИВСЯ ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Ким був Григорій Сковорода? Чому його життя та діяльність вивчають і досі?

Григорій Сковорода (1722–1794 рр.) — український філософ, просвітитель, педагог, письменник і поет

Народився на Полтавщині в с. Чорнухи Лубенського полку, в козацькій родині. Навчався в Києво-Могилянській академії, був співаком придворної капели в Санкт-Петербурзі, служив у російській місії в Угорщині. Після повернення вчителював — спочатку в Переяславському колегіумі, а потім домашнім учителем, згодом викладав у Харківському колегіумі. Тоді ж почав писати вірші, байки, філософські діалоги.

Коли Григорію сповнилося 47, він проміняв звичний спосіб життя на мандри. Сковорода переходив від одного до іншого села, зустрічався з простими людьми, навчав їхніх дітей, проповідував свої погляди. Мандрував Слобожанщиною, Полтавщиною, Київщиною. Також на Курщині, Воронежчині, Орловщині, у Приазов'ї.

Помер Сковорода 29 жовтня 1794 р. в с. Пан-Іванівці, що на Харківщині (тепер с. Сковородинівка Золочівського району Харківської обл.).

Основою філософських поглядів Сковороди було прагнення пізнати сутність людського буття та щастя. Його гаслом був вислів: «Пізнай самого себе». Сковорода вважав, що людина має знайти відповідний «сродний» спосіб гармонійних взаємин зі світом. Правильний вибір життєвого шляху дає можливість прожити щасливе життя. Основа всіх людських бід — «несродність» обраного шляху або небажання пошуку «сродної праці».

Григорій Сковорода прагнув уникнути спокус життя, у нього не було майна й посад. Для нього залишити викладацьку роботу та власну оселю означало позбутися соціального статусу і бути вже не вчителем колегіуму, а просто людиною — Григорієм Сковородою. Він поставив собі за мету знайти цю сутність, пізнавши самого себе. Метою життя є щастя від свідомості, що людина виконує волю Божу. Самопізнання — це пізнання Бога, життя у відповідності з заповідями Божими.

Філософські погляди та гуманістичні ідеали Сковороди позначилися на його творчості. У збірках «Сад божественних пісней» та «Басні Харківські» він пропагував високі моральні якості людини, закликав добувати знання, заохочував до добрих справ.

Які сторони тогочасного життя Г. Сковорода відобразив у вірші «Всякому місту — звичай і права»? Яка основна ідея вірша?

Всякому місту — звичай і права,
 Всяка тримає свій ум голова:
 Всякому серцю — любов і тепло,
 Всякеє горло свій смак віднайшло.
 Я ж у полоні нав'язливих дум:
 Лише одне непокоїть мій ум...
 Той безперервно стягає поля,
 Сей іноземних заводить телят.
 Ті на ловецтво готують собак,
 В сих дім, як вулик, гуде від гуляк.
 ...
 Ладить юриста на смак свій права,
 З диспутів учню тріщить голова.
 Тих непокоїть Венерин амур,
 Всякому голову крутить свій дур.
 В мене ж турботи тільки одні,
 Як з ясним розумом вмерти мені.
 Знаю, що смерть — як коса замашна,
 Навіть царя не обійде вона.
 ...
 Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
 Той, в кого совість, як чистий кришталь...

Праці Григорія Сковороди не видавалися друком за його життя, але були популярними і поширювалися рукописно. Глибина його думок, сенс життя, прагнення свободи сформульовані в епітафії, яку Сковорода заповів викарбувати на власній могильній плиті: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Перевірте засвоєне на уроці

1. Схарактеризуйте розвиток освіти на українських землях.
2. Назвіть імена видатних представників української освіти XVIII ст.
3. Якими були досягнення тодішніх природничих наук?
4. Які зміни відбулися в цей час у розвитку Києво-Могилянської академії?
5. Як ви розумієте висновок авторів підручника, що в цей період українська культура «поступово втрачала свою самобутність і набувала рис провінційності»?
6. У чому полягала суперечливість розвитку освіти у 20–90 рр. XVIII ст.?
7. Чому, незважаючи на тиск з боку царської влади, Києво-Могилянська академія зберігала всестановий характер протягом XVIII ст.?
8. Що, на вашу думку, хотів сказати Сковорода своїм висловом, який викарбовано на його могильній плиті: «Світ ловив мене, та не спіймав»?

Домашнє завдання

1. Складіть таблицю: «Українська культура другої половини XVIII століття».
2. Підготуйте повідомлення про одного з діячів культури цього періоду.

§ 41. РОЗВИТОК АРХІТЕКТУРИ, ОБРАЗОТВОРЧОГО ТА МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА у 20–90-х рр. XVIII ст.

1. ЯКІ СТИЛІ ПАНУВАЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ АРХІТЕКТУРІ

Які видатні пам'ятки архітектури були створені у ці часи? Які особливості архітектурних стилів цього періоду?

В архітектурі 20–90 рр. XVIII ст. співіснували різні стилі, насамперед бароко (з декоративною пишністю) та класицизм (з античною суворою лінійністю).

У вітчизняній архітектурі стилю бароко вирізнялися храми, споруджені за взірцями західного бароко, характерного для католицької Європи (Італія, Австрія, Польща), і православні храми, зведені у східному бароковому стилі (Росія, Лівобережна та Наддніпрянська Україна). Зокрема, на Правобережжі й західноукраїнських землях у європейських

католицьких традиціях західного бароко зведено: Домініканський костіол та собор Св. Юра у Львові (керував будівництвом Бернард Меретин), Успенський собор у Почаєві (збудований Готфрідом Гофманом). Крім цих найвидатніших пам'яток, будувалось багато інших споруд такого типу.

Визначте і перелічіть риси, притаманні архітектурі західного бароко, що простежуються на всіх пам'ятках.

1

2

3

4

1 — собор Св. Юра у Львові; 2 — скульптурна група Юрія-змієборця на фасаді собору Св. Юра; 3 — ратуша в Бучачі; 4 — Успенський собор у Почаєві

Для розвитку архітектури в українських землях, що опинилися під владою Росії, важливе значення мало скасування указу Петра I (1721 р.) про заборону будувати споруди з цегли у містах (крім Москви і Санкт-Петербурга). Муроване будівництво сприяло розвитку барокового пишного рельєфного і ліпного оздоблення споруд.

На підросійській території України в стилі східного бароко працював видатний німецький архітектор Йоган Шедель, який очолював спорудження визначних на сьогодні пам'яток: дзвіниці Києво-Печерської лаври, надбудови дзвіниці в Софійському соборі, митрополичого будинку. У цьому стилі працював у Києві й відомий італійський архітектор Бартоломео Растреллі, який збудував всесвітньо відомі Маріїнський палац та Андріївську церкву.

Визначте на пам'ятках і перелічіть ознаки, притаманні архітектурі східного бароко. Порівняйте споруди з пам'ятками західного бароко, знайдіть відмінне і подібне.

1 — велика дзвіниця Лаври; 2 — Г. Шитюк. Андріївська церква у Києві; 3 — М. Сажин. Трьох'ярусна дзвіниця Софії Шеделя; 4 — митрополичий будинок Софійського собору; 5 — Маріїнський палац у Києві

Серед українських архітекторів у стилі пізнього бароко будували Іван Григорович-Барський і Степан Ковнір. Іван Григорович-Барський був вихованцем Києво-Могилянської академії і співпрацював із Йоганом Шеделем, удосконалюючи свої навички. Його проекти, зберігаючи риси європейського бароко, набували простоти і демократичності, органічно поєднуючись із загальним стилем міських староукраїнських забудов. Він спроектував перший київський водогін, павільйон-фонтан Самсон у Києві на Подолі, Покровську церкву, надбрамну церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі, церкву Миколи Набережного поблизу Дніп-

ра, старий гостинний двір та інші київські споруди, а також цілу низку будівель в інших містах України.

Визначте і перелічіть особливості, притаманні будівлям Івана Григоровича-Барського. Порівняйте його стиль із класичним бароко. У чому ви бачите спільне і відмінне?

1

2

3

4

1 — павільйон-фонтан Самсона в Києві; 2 — церква Миколи Набережного поблизу Дніпра в Києві; 3 — Покровська церква на Подолі в Києві; 4 — собор Різдва Богородиці в Козельці

Про що свідчить наведений документ? Які висновки щодо особистості й епохи можна зробити?

З епітафії Івана Григоровича-Барського

мут покладено тіло... Івана Григоровича Барського, що працював над різними будівлями: воду провадив у цьому місті, будував муровані церкви, дзвіниці й дома. Першу церкву збудував у Кирилівському монастирі з дзвіницею, церкву Покровську [на Подолі] й Набережно-Миколаївську; дзвіницю збудував у Золотоніському Красногорському монастирі, дзвіницю в Петропавлівському монастирі, в Соборно-Успенському соборі з церквою. Ще [збудував] міський магазин і гостиницю...

Визначним українським архітектором був Степан Ковнір. Спочатку він працював під керівництвом Йогана Шеделя, Василя Нейолова та інших професійних зодчих, а згодом і сам отримав кваліфікацію «кам'яного будівництва майстра». За його участю зведені так звані Ковнірівський корпус та дзвіниці на Ближніх і Дальніх печерах у Лаврі, Кловський палац та ін. Його стилю було притаманне дещо простонародне тлумачення європейського бароко, що стало оригінальною відмінністю «українського бароко» другої половини XVIII ст.

Визначте і перелічіть особливості, притаманні будівлям Степана Ковніра. Порівняйте його стиль з класичним бароко. У чому ви бачите спільне і відмінне?

Ковнірівський корпус
Киево-Печерської лаври

Кловський
палац

Ознаки барокової архітектури набули в Україні надзвичайного поширення — навіть у дерев'яних спорудах народних майстрів. Прикладом є найвизначніша пам'ятка дерев'яної церковної козацької архітектури XVIII ст. — **Троїцький собор**, зведений у колишньому запорозькому місті Самар (нині неподалік від м. Новомосковська). Цей храм звів народний майстер Яким Погребняк із дерева — без жодного цвяха. Троїцький собор належить до 100 найкращих дерев'яних споруд світу.

У чому виявляється особливість архітектури Троїцького собору?

Українське або козацьке бароко протягом XVIII ст. поширилося й у світському будівництві: збройні арсенали, адміністративні будівлі, приватні будинки старшини, вищого церковного духовенства. Донині таких будівель уціліло дуже мало, оскільки російська влада затаврувала їх як «мазепинський стиль» і заборонила таке будівництво.

Згодом в архітектурі відбувся перехід до класицизму, елементи якого почали з'являтися в Україні ще з середини XVIII ст. Для класицизму були характерні суворість і чіткість архітектурних форм, відмова

від пишного оздоблення, світлі кольори (стіни переважно жовті, а колони — білі). Першими зразками класицизму в архітектурі західноукраїнських земель стала прибудова кафедральної Успенської церкви у Володимирі-Волинському, на Гетьманщині — палац Петра Румянцева-Задунайського в с. Качанівка, що на Чернігівщині, палац Кирила Розумовського в Батурині та ін.

Троїцький собор у м. Новомосковськ, Дніпропетровська обл.

Визначте і перелічіть ознаки, притаманні архітектурі класицизму, що простежуються в цих пам'ятках.

1 — палац Петра Румянцева-Задунайського в с. Качанівка;
2 — палац Кирила Розумовського в Батурині

2. ЯКІ ПАМ'ЯТКИ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА СТВОРЕНО у XVIII ст.

Які стилі та особливості притаманні образотворчому мистецтву тих часів?

В українському живописі XVIII ст. також відбувалася зміна стилів — від бароко до класицизму. Для українського барокового живопису визначальним став вплив європейської школи, захоплення якою витісняло попередні національні традиції. Відображенням таких зрушень стала реконструкція Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври у XVIII ст. Розписи церкви, у яких виявився нідерландський вплив, зроблені під керівництвом Алімпія Галика. Рецепт такої краси полягав у поєднанні високої майстерності з українською національною традицією.

Розписи цікаві й тим, що чимало зображень має подвійне значення: у них «зашифрована» історія. Наприклад, у розписі «Нікейський со-

бор» з одного боку зображено патріарха, далі українську старшину, а з іншого — російських воєвод.

Існує легенда про імператрицю Єлизавету, яка пообіцяла звести Андріївську церкву. Минав час, а церкву так і не звели. Тож, за легендою, коли імператриця вкотре відвідала Україну, ченці запросили її до Троїцької надбрамної церкви. Вони показали розпис у притворі «Вхід святих до раю», де була зображена свята з вежею в руках (її стратили, скинувши з вежі). Ченці пояснили Єлизаветі, що це вона йде і несе церкву Св. Андрія. Після цього було зведено храм за проектом Растреллі.

Визначте і перелічіть ознаки, притаманні монументальному живопису українського бароко, що простежуються на цих пам'ятках.

1

2

3

4

1–3 — розписи Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври;
4 — «Нікейський собор», «Вхід святих до раю», «Трійця»

На той час поширювався особливий портретний жанр. Портрети військової верхівки та ктиторів (опікунів, меценатів, церковних старост) зображувалися у фрагментах церковного розпису. Такі портрети можна знайти і на пишних церковних іконостасах. Показовою в цьому плані є ікона Покрови з портретом Семена Сулими, його родини і російської імператриці Анни Леопольдівни (село Сулимівка Київської області).

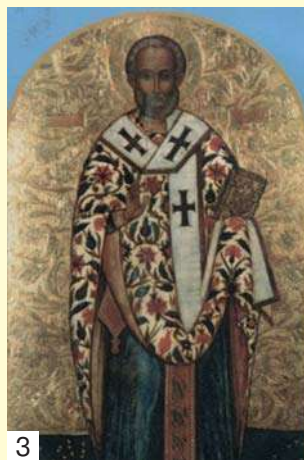
Які ознаки живопису українського бароко відобразились на цих пам'ятках?

1

2

3

1 — ікона Покрови з портретом Семена Сулими, його родини і російської імператриці Анни Леопольдівни. Із села Сулимівка Київської області (перша половина XVIII ст.);

2 — ікона Покрови із зображенням чернігівського полковника Павла Полуботка (перша половина XVIII ст.);

3 — ікона «Святий Миколай» із церкви Святого Миколая Набережного у Києві;

4 — ікона «Моління» з Вознесенської церкви в селищі Березна

4

Із часом живопис набував усе більше елементів класицизму. Найвидатнішими майстрами цього напрямку у XVIII ст. були Дмитро Левицький, Антон Лосенко, Володимир Боровиковський. Ці митці, як і багато інших, залишаючись українцями по крові й культурі, навчалися за кордоном, у майстернях видатних художників, і працювали потім у Петербурзі, примножуючи славу Російської імперії.

Яким чином українські митці перетворювались на російських художників? У чому особливість манери живопису В. Боровиковського?

Іван Крип'якевич про Володимира Боровиковського

На тлі тогочасного мистецтва й життя московської Півночі відбиває постать українського релігійного маляра й портретиста *Володимира Боровиковського* (1757–1825). Він походив із Миргорода на Полтавщині, зі старої козачої родини, у якій малярство було родовим. Малярем-іконописцем був його батько Лука Боровик, малярами були його дядько... й всі три брати — Василь, Петро та Іван. Молодий Володимир навчився малярства в родинній хаті й уже як відомий маляр виїхав до Петербурга... «Портрети, — пише Гнедич, — виходили в Боровиковського задивляючі. Він добре володів гамою фарб, вмів надати їм чарівної гармонії... коли зі звичайних орденів виходив барвовий акорд...»

Які ознаки портретного живопису доби класицизму можна побачити на цих портретах?

Д. Левицький.
Портрет Дені Дідро

А. Лосенко.
Портрет актора Федора
Волкова

В. Боровиковський.
Портрет Софії Раєвської

У творчості народних художників поширеними образами стали повстанці, гайдамаки, ватажки Коліївщини. Найулюбленішим з-поміж інших був образ «козака Мамая». Сюжет картин про нього (відомо понад 100 варіантів) завжди один і той самий: підібравши під себе ноги, сидить на землі молодий козак. Обличчя у нього гарне, вуса довгі, а з начисто голеної голови спускається за ліве вухо тонкий, довгий «оселедець». У багатому оздобленому вбранні, на ногах — червоні чоботи, в зубах — люлька. У руках козака — бандура, а за плечима, іноді на землі чи на дереві, — козацька зброя. Збоку, теж на землі, лежать шапка, пляшка й чарка. Позаду нього до списа прив'язаний кінь, іноді є й інші люди. Народну картину із цим зображенням можна було побачити майже в кожній хаті.

Які ознаки народного живопису відображено на цих картинах? Чим, на вашу думку, можна пояснити таку популярність картин із цим сюжетом?

Невідомі художники XVIII ст. різних регіонів України. Козак Мамай

3. ЯК РОЗВИВАЛОСЯ МУЗИЧНЕ МИСТЕЦТВО

Які основні жанри музичного мистецтва розвивались у ці часи?

У XVIII ст. в Україні поряд із музичною народною творчістю продовжила свій розвиток і професійна музика. Для тодішньої української музики характерним було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман Кирило Розумовський утримував у Глухові власний оркестр і театр, де ставилися італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека — одна з найдавніших у Східній Європі. У Глухові було відкрито музичну школу для підготовки придворних хористів, де викладали вокальний спів, гру на скрипці, флейті та басах. Багатьох українських співаків брали до придворних труп Петербурга.

Навчали музики і в Київській академії, яка мала гарний хор і оркестр. Тут виконували духовні та світські музичні твори, зокрема італійського бароко. Звідси почало поширюватися виконання «побожного» співу

в церквах після літургії у «концертах». Усі урочистості, важливі події академічного життя, народні гуляння на площах Києва супроводжувалися переважно хорovým співом і музикою студентів.

Видатними українськими композиторами XVIII ст. були Максим Березовський і Дмитро Бортнянський. Обидва — вихованці Глухівської музичної школи, після короткого перебування в Петербурзі продовжили навчання в Італії. Навчання **Максима Березовського** було особливо триумфальним. Він учився в Болонській музичній академії одночасно із Моцартом. З оперою «Демофонт» Березовський переміг у конкурсі на розміщення імені кращого учня на «золотій дошці» академії, випередивши у цьому змаганні Моцарта.

Тут Березовський здобув звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонічного товариства. Після повернення до Петербурга Березовський продовжував плідно працювати. Створив духовні композиції «Вірую», концерт «Не отвержи мене» та інші.

Дмитро
Бортнянський

Дмитро Бортнянський учився у Венеції. По поверненні до Петербурга з Італії написав понад сотню творів хорової духовної музики, а також чимало світських творів різних жанрів. Бортнянський зробив успішну кар'єру при імператорському дворі. У творчій спадщині композитора опери: «Креонт», «Алкід», «Сокіл», «Син-суперник» та ін. У більшості творів Бортнянського помітний вплив української народнопісенної творчості.

Свій слід в українській музичній культурі залишив і композитор **Артемій Ведель**. Він не захотів виїздити з України, і коли його силоміць привезли до Москви, він при першій нагоді втік до рідного краю, за що потрапив до категорії неблагонадійних. Ведель ігнорував італійську моду і зосереджувався на опрацюванні українських музичних традицій. Він писав переважно духовні музичні твори, створив хорову капелу в Москві, керував хорами в Києві і Харкові.

Артемій Ведель.
Скульптурна робота
Михайла Грицюка

Водночас із професійним музичним мистецтвом розвивалася й побутова народна музична культура. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів і святкування перемог, скликали на козацькі ради. У Києві цього часу існував музичний цех, здійснював супровід усіх офіційних заходів та навіть приватних свят. Із середини XVIII ст. у місті діяв постійний оркестр із 16 музикантів. При оркестрі діяла й музична школа.

Як і раніше, лірники й кобзарі-бандуристи у своїх піснях оспівували народну героїчну визволь-

ну боротьбу. На святах, урочистостях у міщанських сім'ях, сільських весіллях, ярмарках часто грали мандрівні музиканти (лірники, бандуристи, цимбалісти та ін.). Серед традиційних українських народних музичних інструментів на той час були цимбали, ліра, кобза тощо.

Яку роль відігравала музична народна творчість у житті населення?

1

2

3

1 — невідомий художник XVIII ст. Цимбаліст;
2 — колісна ліра XVIII ст.;
3 — кобза ладкова XVIII ст.

Перевірте засвоєне на уроці

1. Схарактеризуйте розвиток архітектури на українських землях.
2. Назвіть імена видатних архітекторів XVIII століття.
3. Які шедеври живопису було створено у ці часи?
4. Які зміни відбулися в цей час у розвитку української музики?
5. Які пам'ятки архітектури вам сподобались найбільше? Які з них ви хотіли б побачити?
6. У чому полягали особливості розвитку живопису у 20–90 рр. XVIII ст.?
7. Який зі стилів живопису XVIII ст. вам найбільше сподобався? Які його особливості?
8. Чому народні картини вважають своєрідним відображенням тогочасного українського життя?

Домашнє завдання

1. Продовжіть складання таблиці: «Українська культура другої половини XVIII ст.»
2. Підготуйте повідомлення про одного з діячів культури цього періоду.

§ 42. Практичне заняття. КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ XVII—XVIII ст. ЯК ІСТОРИЧНІ ДЖЕРЕЛА

1. ЯКІ ТВОРИ НАЗИВАЮТЬ КОЗАЦЬКИМИ ЛІТОПИСАМИ

У чому особливості козацьких літописів як історико-літературних творів? Хто були їхні автори?

Козацькими літописами називають історико-літературні твори другої половини XVII — середини XVIII ст., присвячені козацьким війнам. Назва «літописи» досить умовна, бо кожен із цих творів є складною, багатоплановою розповіддю про події Національно-визвольної війни, у якій поєднуються характеристики історичних діячів, описи подій — битв, повстань, переговорів, окремі документи, тлумачення цього періоду історії України. Стилль цих творів далекий від традиційної літописної форми. Написані вони тогочасною мовою у формі щорічних записів, оповідань, сказань, повістей із залученням різних документів: більш ранніх українських літописів (Густинського, Львівського, Острозького, Чернігівського тощо), власних спостережень, спогадів сучасників, документальних матеріалів (офіційні і приватні листи, грамоти, універсали), творів чужоземних істориків, легенд і переказів.

До наших днів дійшли три найвизначніші козацькі літописи — Літопис Самовидця, Літопис Граб'янки та Літопис Самійла Величка (1720). Кожен із творів є оригінальним, має свої особливості.

Ярослав Дзира про авторів козацьких літописів

Авторами історико-літературних творів XVIII ст. ...були зазвичай козацькі канцеляристи — службовці Генеральної військової канцелярії або місцевих канцелярій. Молоді люди приступали до виконання своїх обов'язків, здобувши ґрунтовну освіту, зокрема й знання іноземних мов. До їх компетенції входило не лише поточне діловодство. Канцеляристам також доводилося брати участь у вирішенні господарських, судових і дипломатичних справ. Завдяки доступу до державних та інших документів вони добре орієнтувалися в суспільно-політичній ситуації, володіли знаннями з української історії. Паралельно зі своєю професійною діяльністю вони залучалися до участі в бойових операціях.

2. ЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРИТАМАННІ КОЖНОМУ З ЛІТОПИСІВ

Працюючи в шести малих групах, оберіть для розгляду один із літописів і визначте його особливості як історичного джерела. Доповніть свої характеристики оцінками вчених.

Літопис Самовидця

Літопис до середини XIX ст. не мав усталеної назви, оскільки автор його не відомий. Твір Самовидця відбиває живу атмосферу другої половини XVII ст., вважають, що це писала людина, яка була сучасником, очевидцем описаних подій. Сам автор теж говорить про особисту присутність під час подій. Це дало підставу назвати твір літописом Самовидця.

Написаний літопис на Лівобережжі, найвірогідніше (з уваги на локальні новини) у Стародубі. Дослідники вважають, що автором Літопису Самовидця найвірогідніше був Роман Ракушка-Романовський, генеральний підскарбій за Івана Брюховецького, а в останні десятиліття свого

життя — священик у Стародубі.

Текст твору охоплює 1648–1702 рр. І складається з двох частин. Перша — низка оповідань про початок національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького до 1672 р. У першій частині праці історичний стиль викладу переважає над літописним. Самі події викладаються в логічно-причинній послідовності, мають форму завершених і пов'язаних між собою історичних оповідань.

Друга частина — це хроніка щорічних подій, яку автор, уже як справжній літописець, рік за роком писав до кінця життя. Вона не має, на відміну від першої, оповідань і заголовків, її основним стрижнем є хронологія, а отже — добираються як важливі, так і другорядні події, явища і факти.

У літописі багато особистих суджень автора. Він виокремлює гетьманів за ознакою турботи про національні інтереси, з одного боку, і руйнівною егоїстичністю — з іншого.

Історик Сергій Литвин про літопис Самовидця

Як історичне джерело, написане очевидцем, літопис містить цінні фактичні відомості з історії українського, білоруського, російського, польського та інших народів другої половини XVII століття. Багато з цих відомостей є унікальними. У ньому простежується поєднання літописного й історичного жанрів... Центральною темою літопису Самовидця є Національно-визвольна війна українського народу 1648–1654 років, подається економічна, політична і культурна характеристика країни, факти з історії Росії, Польщі, Угорщини, Швеції, Молдови, Туреччини та інших держав. Водночас у ньому немає яскраво вираженої ідеї, яка б об'єднувала твір. Автор літопису намагається дотримуватися нейтрально-інформативного висвітлення подій. У подібних випадках факти керували автором, що призводило до суперечливих оцінок Самовидцем історичних постатей.

Історик Іван Крип'якевич про літопис Самовидця

Автор, як видно з його твору, брав участь у козацьких походах, у посольствах, використовував урядові документи. Вважають, що ним міг бути полковник Федір Кандиба. Все це надає його літописові великої ціни. На основі оповідання Самовидця про «Чорну раду» побудував Куліш свою одноіменну повість.

Літопис Григорія Граб'янки

Григорій Іванович Граб'янка вчився у Києво-Могилянській колегії, володів кількома мовами. З 1686 р. перебував на військовій службі. Спочатку був гадяцьким сотником, полковим осавулом, потім — гадяцьким полковим суддею, загинув 1737 р. у поході проти татар. Літопис під назвою «Дійствія презильной і от начала поляков кровавшой небивалой брані Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького з поляками...» був закінчений 1710 р. у Гадячі.

Твір Граб'янки значною мірою компілятивний¹. Серед головних джерел спогади сучасників подій, а також твори вітчизняних та іноземних істориографів. Найбільше Граб'янка користувався літописом Самовидця, «Синописом». Твір містить багато фактичних помилок і може розглядатися в першу чергу як літературна пам'ятка, а не як історичне джерело.

Граб'янка розповідає про історію козацтва від найдавніших часів до 1709 р. За змістом літопис можна поділити на три частини. У першій розповідається про події від початків козацтва до визвольної війни, у другій — про саму війну, а в третій — що відбувалося в Україні після смерті Богдана Хмельницького. Для викладу Граб'янка обирає форму «сказаній».

Мовознавець Юрій Луценко про літопис Григорія Граб'янки

Літопис Григорія Граб'янки можна назвати бароковим історичним романом. Тут наявний широкий спектр художніх засобів. Автор вводить у свою розповідь вірші, напівлегендарні перекази. На основі таких переказів написані оповідання про будівництво фортеці Кодак, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв, про смерть і похорон Хмельницького та ін. На сторінках твору знаходимо такі властиві для барокових художніх творів особливості, як поєднання символіко-алегоричного значення різних персонажів з історико-реалістичним, використання прийомів контрасту, пишні натюрморти, несподівані метафори, нанизування епітетів і т. д.

¹ Компіляція (від лат. *compilo* — грабую) — неоригінальний, несамостійний твір; праця, побудована на використанні інших творів; поєднання інших творів.

Історик Сергій Литвин про літопис Григорія Граб'янки

Літопис Григорія Граб'янки варто розглядати в першу чергу як літературний твір, а не як історичний. Автор подає не документальні факти, а літературно опрацьовану історію, прагне зробити її доступною для загалу. Головним завданням Граб'янки в умовах поступової втрати Україною автономії було нагадати про колишню козацьку славу. У процесі виконання цього завдання літописець відтворив осіб і предмети не такими, якими вони були насправді, але такими, якими вони повинні б бути, даючи їм, таким чином, нове існування і ніби створюючи їх повторно.

Літопис Самійла Величка

Самійло Васильович Величко народився бл. 1670 р. на Полтавщині. Навчався у Києво-Могилянській академії. Служив у генерального писаря Війська Запорозького Василя Кочубея, потім у Генеральній військовій канцелярії, де обіймав посаду старшого канцеляриста. Брав участь й у воєнних походах. Очевидно виконував доручення гетьмана Івана Мазепи, бо був ув'язнений у 1709–1715 рр. Після звільнення проживав у маєтностях Кочубеїв на Полтавщині, де навчав дітей грамоти. Останні роки життя провів у селі Жуки. Тут помер і похований.

Його історична праця, написана на початку XVIII ст., складається з двох частин. Перша — «Сказання про війну козацьку з поляками» — охоплює події 1648–1659 рр., друга — «Повість літописна про малоросійські та... інші події...» — присвячена подіям 1660–1700 рр.

Працюючи над цим історичним дослідженням, автор не лише дослідив документи Генеральної військової канцелярії, ознайомився з козацькими літописами, а й вивчив праці багатьох зарубіжних і вітчизняних авторів. За оцінкою дослідників, праця Величка одночасно є і літописом, й історичним дослідженням, а також художнім твором, збіркою документів й антологією літературних творів різних авторів і жанрів. У цьому літописі вперше в українській літературі подано детальну систематизацію життєписів гетьманів. Самійло Величко з особливою любов'ю пише про Богдана Хмельницького, наділяючи його ледь не надприродними властивостями.

Історик Іван Крип'якевич про літопис Самійла Величка

У творі Величка знайшла сильне вираження його любов до України. Рукопис прикрасив портретами гетьманів. Оповідання Величка про похід Сірка на Крим і про лист Сірка до кримського хана послужило мотивом картини Рєпіна «Запорожці пишуть листа...» та драми-казки Черкасенка «Про що тирса шелестіла...»

Історик Сергій Литвин про літопис Величка

Як історик Величко прагнув створити картину воєнних подвигів і випробувань, слави і зрад, засліплення пристрастями героїв і безмірних людських страждань, які випали на долю українського народу в добу... Національно-визвольної війни та Руїни... Гуманіст і демократ Величко був гарячим прихильником козацтва, вважав його оборонцем України... Він перший в українській історіографії і літературі визначив і детально обґрунтував поняття «Україна» і «український народ» як територіально і національно усталені.

Письменник Валерій Шевчук про літопис Величка

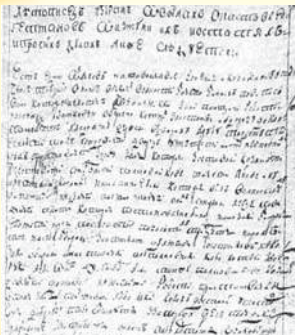
Літопис Самійла Величка є не тільки результатом діяльності однієї людини. Це й Літопис, й історичний, і художній, і публіцистичний твір, збірка тогочасних документів, збірка художніх творів різних авторів. А насамперед — то велична пам'ятка, якій немає рівних у тогочасній нашій культурі.... С. Величко — монументальна літературна постать. Його життя пішло на те, щоб написати найбільший літопис, що знає українська наука... Цей Літопис — грандіозне мозаїчне панно, котре попри помилки залишається вражаючим і до сьогодні, адже все в ньому взаємозв'язане, вибагливо сплетене. Отож усією масою докладної інформації, з'єднанням усіх картин та описів твір не міг не впливати на наступні покоління.

3. ЯК ЛІТОПИСИ ВИСВІТЛЯЮТЬ ІСТОРИЧНІ ПОДІЇ І ПОСТАТІ

Опрацюйте подані уривки з літописів, використовуйте знання, здобуті у попередній частині уроку щодо особливостей кожного з творів.

- 1) Як кожен із творів висвітлює причини Національно-визвольної війни? Чому з викладеного можна довіряти? Чому — ні?

Літопис Самовидця

Ночаток и причина войны Хмельницкого ест едино от ляхов на православие гонение и козаком отягощение... бо вони не хотіли... панщини робити, нести службу замковую... Над козаками реєстровими шляхта панове і гетман коронний поставлені були, которіє об їх волности... не дбали... Плату, которая постановлена була козакам від короля по золотих тридцять на рок, то на себе відбирали...

Літопис Григорія Граб'янки

Різнi літописці вважають, що причиною воєн козацьких був собор Берестейський, бо саме після нього новоутворена унія внесла смуту серед православних, бо саме тоді Наливайко першим повстав на поляків... ляхи нестерпно тяжкий глум над людом українським чинили, над храмами божими глумилися, як силою брали у благочестивих маєтності їхні, а самих смертю карали, честі та влади позбавляли, навіть до суду не допускали.

А найгіршим було те, що жиди нові побори придумували і маєтки козацькі не вільно було тримати, хіба що хто тільки жінкою володів у себе вдома, та й то не зовсім.

Літопис Самійла Величка

Діялося це року 1648, коли панували в Москві цар Олексій Михайлович, а в Польщі — Владислав Четвертий, король польський і шведський... Чинилося тоді шляхетним малоросіянам і посполитим, що жили обіруч Дніпра, і козакам Запорозького війська велике гноблення від польських панів та їхніх доглядачів, і це було незалежно від королівської й Річі Посполитої волі, їх безміру знищувано тоді й плюндровано, і це почали робити поляки, либонь, від 1333 року.

- 2) Як кожен із творів висвітлює особистість Богдана Хмельницького? Чому з викладеного можна довіряти? Чому — ні? Із якими характеристиками Богдана Хмельницького ви би погодились і чому?

Літопис Самовидця (з коментарів сучасного упорядника тексту, історика Ярослава Дзири)

Особі гетьмана, його історичним вчинкам літописець присвячує багато сторінок, однак ніде не виявляє прямого ставлення до постаті Хмельницького... Свою працю Самовидець починає розповіддю про діяльність гетьмана, який був «козак ростропний в ділах козацьких воєнних, и у писмі біглий». Це, безперечно, підтверджує, що літописець добре розумів значення й важливість цієї доби в історичній долі українського народу та місце й заслуги Хмельницького, однак свою оцінку він приховує і не виявляє її.

Блискучі перемоги Хмельницького над польсько-шляхетським військом, військовий талант, глибокий розум гетьмана... не викликають жодних емоцій... Отже, з самого літопису випливає, що прихильного ставлення до особи гетьмана в цій праці немає. Замість того є об'єктивна інформація, характеристика Хмельницького, яка відповідала поглядам автора.

Літопис Григорія Граб'янки

Це була людина воістину варта звання гетьмана. Він не боявся біди, у найтяжчому становищі не втрачав голови, не боявся найтяжчої роботи, був міцний духом; з однаковою мужністю зносив мороз і спеку, їв і пив не скільки хотів, а скільки можна було, а коли справи і труд воїна зморювали його, то він спав невеличку крихту часу.

Лягаючи спати, не думав, як би знайти тихий куточок, а вкладався посеред військового гамору; одягався він так, як і всі інші, мав коней та зброю не набагато кращу, ніж в інших. Не раз його бачили, як, укритись військовим плащем, знеможений, він спав посеред сторожі.

Він завжди першим кидався в бій і останній повертався з битви. Маючи ці та до цих подібні достоїнства, зовсім не дивно, що він став переможцем та пострахом для ляхів, а мирянам припав до душі... У його воїнства все так було злагоджено, що коли б він не пощадив... то зовсім би міг знищити Польщу».

Літопис Самійла Величка

...добрий вождь наш, дякуючи голові якого не тільки ми, його підручні, але й уся Малої Русі Річ Посполита могла жити довгі літа при щасливих успіхах... кому... допомагала рука божа стояти при своїй правді за вольність та свої старожитні права проти братів, але разом із тим ворогів наших — польських савроматів.

...той... завдяки справі якого могли сподіватися ніколи не вмирати оживлені старожитні права й вольності Запорозького війська... милий наш вождю... гетьмане славного Запорозького війська і цілої козако-руської України Хмельницький Богдане...

Коли хто з цікавості захотів би знати, чого Хмельницький, будучи шляхетської руської породи, велів поховати себе після смерті не в столичнім і предковичнім козацьким місті Чигрині, але в Суботіві... на своїй, заслуженій власною кров'ю суботівській землі і в церкві, зведеної його коштом.

- 3) Як кожен із творів висвітлює особистість Івана Виговського? Чому з викладеного можна довіряти? Чому — ні? Із якими характеристиками гетьмана ви би погодились і чому?

Літопис Самовидця

Виговський належав до тих, чия заздрість або бажання влади були надто важливими для нього як і для інших зі старшини, а не маючи можливості цього відкрити, вони здійснили усунення молодого Хмельницького від влади.

Літопис Григорія Граб'янки

Після того... Пушкар повернувся в Полтаву, Виговський уже зовсім безпечно утвердився на гетьмануванні. Спершу він зробив вигляд, що з власної волі і нібито добровільно з'явився до царської величності. А потім став супростатом... Деякий час він за всякими послугами царю приховував свою ворожість.

Літопис Самійла Величка

Виговський, готуючись до зради, а також не сподіваючись приязні від запорожців, написав через свого посла до кримського хана, прагнучи вступити з ним в такий союз, який був у того з покійним гетьманом Хмельницьким.

- 4) Якими були, на думку вчених, історичні погляди літописців? Як це впливало на їхній виклад подій?

Учені про історичні погляди літописців

Ярослав Дзира

Козацькі канцеляристи докладали зусиль, щоб довести законність дій української сторони. Виходячи із заданих наперед ідеологічних настанов, вони подавали події Визвольної війни не як бунт проти законної влади Речі Посполитої, учасники якого керувалися тільки егоїстичними інтересами грабунку й наживи, а як об'єктивно неминучу й законну революцію в ім'я гуманістичних ідеалів національної та соціальної справедливості.

Мирослав Попович

Усі згадані літописці тією чи іншою мірою пов'язані з якоюсь антиросійською опозицією, видається дивною їх стійка орієнтація на політичну лінію Хмельницького і Переяславської ради.

Чим керувались українські літописці та збирачі старожитностей?.. Опис героїчної боротьби українського козацтва, насамперед у часи Хмельницького і Переяславської ради, був важливим аргументом на користь дворянських претензій козацької старшини.

Перевірте засвоєне на уроці

Обговоріть у загальному колі:

1. Як ви вважаєте, чому всі три автори висвітлюють один і той самий період з історії України, а не починають історію з часів Київської Русі, як попередні літописці?

2. На яких джерелах побудовані аналізовані твори?
3. Чим відрізняються козацькі літописи від традиційних літописів?
4. У чому значення козацьких літописів для сьогодення?
Порівняйте ваші думки з думкою історика.

Ярослав Дзира про козацькі літописи

Редставники різних соціальних груп взялися за перо, щоб передати нащадкам історію недавнього минулого, зафіксувати події, учасниками яких вони були, визначити своє ставлення до них. Автори, а ними були переважно військові канцеляристи, освічені вищі козацькі чини, залучали до своїх творів нові джерела, переосмислювали їх, унаслідок чого літописна форма викладу матеріалу (порівняно з попередніми літописами) витіснялася розгорнутою літературно-історичною розповіддю, що містила вже елемент наукового підходу до осмислення історії, а також свідчила про новий етап у розвитку українського літописання, про перехід від накопичення історичних знань до історичної науки.

ПЕРЕВІРТЕ СВОЇ ЗНАННЯ З РОЗДІЛУ V «УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у 20–90-х рр. XVIII ст.»

Назвіть дати остаточної ліквідації гетьманства і Запорозької Січі, Кримського ханства, поділів Речі Посполитої, закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України, Коліївщини.

Покажіть на карті територію Лівобережної Гетьманщини, Олешківської і Нової Січі, Слобідської України; територіальні зміни, що відбулися внаслідок російсько-турецьких воєн, поділів Речі Посполитої, ліквідації Кримського ханства.

Поясніть терміни і поняття: «гайдамаки», «опришки», «паланка», «Коліївщина», «козацькі літописи», «кріпацтво», «реформи».

Схарактеризуйте основні напрями політики Російської і Австрійської імперій щодо українських земель; адміністративно-територіальний устрій, господарське та повсякденне життя запорозьких земель; внесок Києво-Могилянської академії в розвиток освіти і науки; історико-культурні пам'ятки доби.

Визначте причини і наслідки скасування гетьманства, ліквідації Запорозької Січі; поділів Речі Посполитої; приєднання земель Правобережжя, Поділля, Волині та Кримського ханства до Росії; особливості розвитку культури козацької доби; причини розгортання гайдамацького та опришківського руху на Правобережжі; наслідки реформ Марії-Терезії та Йосифа II для українських земель.

Висловте власне ставлення щодо діяльності гетьманів Івана Скоропадського, Павла Полуботка, Данила Апостола, кошового отамана Петра Калнишевського; Олекси Довбуша, Максима Залізняка, Івана Гонти; Григорія Сковороди.

СЛОВНИК ІСТОРИЧНИХ ТЕРМІНІВ

Академія (від грец. Ἀκαδημία) — різновид наукового або навчального закладу вищого рівня.

Бароко (від порт. *barroco*, ісп. *barroco* та фр. *baroque* — перлина неправильної форми) — стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі початку XVI — кінця XVIII ст. Для бароко характерні парадність, урочистість, пишність, прагнення до взаємопроникнення архітектури, скульптури, живопису й декоративного мистецтва.

Берестейська унія (1596 р.) — це об'єднання православної і католицької церкви з ініціативи частини українського православного духовенства за підтримки королівської влади Речі Посполитої і католицької церкви.

Вертеп — старовинний пересувний український ляльковий театр, де ставили релігійні і світські (переважно жартівливі та іронічні) п'єси.

Вертлюг — деталь, що з'єднує дві частини механізму і дає можливість одній з них обертатися навколо своєї осі.

Гайдамák (від тюрк. «гайде» — гнати, переслідувати; розбійник) — самоназва народних повстанців на Правобережній Україні, що залишалася до кінця XVIII ст. під владою Речі Посполитої.

Генеральна військова рада — орган центрального державного управління в гетьманській Україні протягом 1648–1750 рр.

Генеральна старшина — вища державна адміністрація в Гетьманщині в XVII–XVIII ст. Генеральна старшина становила найближче оточення гетьмана. До складу генеральної старшини входили: *наказний гетьман* (для командування окремими з'єднаннями під час бойових дій), генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, два генеральних осавули.

Героїчні походи козаків — найбільш успішні та вдалі морські і сухопутні походи козаків на володіння султанської Туреччини та її васала — Кримського ханства — протягом перших двох десятиліть XVII ст.

Герць — двобій окремих сміливців або невеликих загонів козаків перед битвою.

Гетьман (від нім. *Hauptmann*, польськ. *hetman* — начальник) — назва вищих воєначальників у Великому князівстві Литовському, Королівстві Польському, Речі Посполитій та Війську Запорозькому низовому. Починаючи з Б. Хмельницького, гетьман — керівник Української козацької держави — Війська Запорозького.

Гетьман коронний — у Польщі та Литві з другої половини XV ст. керівник регулярного війська під час походів.

Гетьман польний (двірський) — заступник великого коронного гетьмана.

Гетьманщина — Гетьманщина, або Військо Запорозьке — українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. У 1667 р. за Андрусівським миром розділена по Дніпру на Правобережну і Лівобережну Україну. Після остаточного скасування гетьманства на Правобережжі 1683 р. продовжила існування лише на теренах Лівобережжя.

Гравюра — вид графічного мистецтва, створення тиражованих зображень шляхом контрастного друку з рельєфних поверхонь або через трафарет.

Греко-католицька церква — церква, що з'явилася внаслідок унії частини православної церкви з католицькою церквою. Означення «греко-католицька» відрізняє її від католицьких церков інших традицій — передусім від римо-католицької церкви («латинський обряд»), а також від церков вірменського, сирійського та коптійського обрядів. Разом з останніми греко-католицькі церкви належать до східних католицьких церков.

Дидаскал — учитель.

Етнонім — термін для позначення будь-якого етносу або етнічної спільноти.

Запорозька Січ — укріплена фортеця козаків на Дніпрі нижче порогів.

Кіш — козацьке військо Січі.

Клейноди (від нім. *kleinod* — коштовність) — символи військової та цивільної влади у XV–XVIII ст.

Козацька рада — збори козаків, на яких вирішували важливі питання (війни і миру, обрання гетьмана, козацької старшини тощо).

Козацька старшина — виборна група людей, яка керувала усім життям на Січі.

Козацьке бароко — назва мистецького стилю, що був поширений на українських землях Війська Запорозького у XVII–XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.

Козацькі війни — збройні конфлікти між українськими козаками і збройними силами Речі Посполитої на теренах сучасних України, Білорусі, Польщі і Молдови наприкінці XVI — середині XVIII ст.

Козацькі літописи — історико-літературні твори 2-ї половини XVII — середини XVIII століття, присвячені козацьким війнам. Цінні джерела для дослідження вітчизняної історії і важливі пам'ятки літератури. До наших днів дійшли три найвизначніші козацькі літописи — Самовидця (про події 1648–1702 рр., вірогідний автор — Роман Ракушка — Романовський), Граб'янки (1710, про події від виникнення козацтва до 1709 р.) та Самійла Величка (1720, про події в Україні 1648–1700 рр.).

Колегія (колегіум) — у Західній Європі, в Україні в XVI–XVIII ст. — тип навчального закладу. Центром шкільної освіти в Україні була Киє-

во-Могилянська колегія, на зразок якої згодом були організовані колегії в Переяславі, Харкові, Чернігові.

Коліївщина — велике селянсько-козацьке повстання на Правобережній Україні 1768 р.

Контрреформація (від лат. *contra* — проти і *reformation* — перетворення) — процес, спрямований проти реформації та з метою оновлення католицької церкви.

Кошовий отаман — виборна службова особа в Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.), яка зосереджувала у своїх руках найвищу військову, адміністративну і судову владу, очолював Кіш Запорозької Січі.

Кріпацтво — система правових норм, яка встановлювала залежність селянина від феодала, прикріплювала селянина до землі, надавала право феодалу розпоряджатися працею та майном селянина.

Курінь: I зн. — загін козаків (військо охоплювало близько 40 куренів); II зн. — будівля, у якій живуть козаки.

Литовські статuti — збірки законів Великого князівства Литовського, які видавалися тричі — 1529 р., 1556 р., 1558 р.

Магдебурзьке право — збірка законів, що врегульовували життя міських громад міста Магдебург (Німеччина), які пізніше запозичили інші міста. На українські землі поширювалося з XIV ст. Згідно з цим правом міста одержували право самоврядування.

Магнати — феодали, великі землевласники, які мають вплив на політичне життя країни; велика шляхта.

Малоросійська колéгія, або Перша Малоросійська колéгія — орган державного управління Російської імперії у 1722–1727 рр., що займалася справами України. Утворена 1722 р. замість Малоросійського приказу для контролю за діяльністю українського гетьмана і генеральної старшини.

Модерна доба історії України — період другої половини XVII–XIX ст.

Національно-визвольна війна — війна народу проти іноземного панування за створення незалежної держави.

Низовé козацтво — нереєстрове козацтво другої половини XVI — кінця XVIII ст. з розташуванням за порогами Дніпра. Очолював військо кошовий отаман, за осередок слугувала Запорозька Січ.

Нововірство — погляди прихильників реформації.

Опришки — повстанці на західноукраїнських землях. Походження слова «опришок» не визначене остаточно; може бути зіставлене латинським *opressor* — порушник, той хто знищує, з українським — *опріч* («окремо, осторонь» як характеристика незалежного від пана чоловіка) або *оприск* («скеля, уламок»), *оприскливий* («нестриманий, дошкульний»).

Ординація (від лат. *ordinatus* — упорядкований) — зібрання особливих правових норм і правил, які видавала влада Речі Посполитої.

Палánка — адміністративно-територіальна одиниця в період існування Нової Січі в 1734–1775 рр. Виникнення паланок було зумовлене збільшенням населення на Запоріжжі й пов'язаним із цим ускладненням функцій управління та суду.

Патронат — право опіки заможних осіб над церквами і монастирями, які вони засновували чи підтримували.

Пересопницьке Євангеліє — перший із відомих перекладів Святого Письма староукраїнською літературною мовою середини XVI ст., здійснений за ініціативи українських шляхтичів-протестантів.

Періодизація історії — поділ її на окремі періоди, що відрізняються якісними особливостями соціально-економічного, політичного, духовно-культурного розвитку людського суспільства.

Покозачення — перехід у козаки, здобуття козацьких прав та вольностей.

Полеміка (від грец. *polemicos* — войовничий, ворожий) — науковий спір, словесна війна, різновид спору, у рамках якого основні зусилля сторін спрямовані на затвердження (перемогу) своєї позиції щодо обговорюваного предмета.

Полемічна література — добірка текстів різних авторів, у яких обговорюють проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання.

Полк — адміністративно-територіальна одиниця за часів Гетьманщини, що поділялася на сотні.

Право патріаршої ставропігії — підпорядкованість безпосередньо патріарху, а не місцевому єпископу.

Протекторат (лат. *protector* — покровитель) — форма залежності однієї держави від іншої, коли основні питання суспільно-політичного життя регулює протектор.

Ранньомодерна доба історії України — період кінця XV — першої половини XVII ст.

Реєстровий козак — козак, прийнятий на службу державою і внесений до відповідного списку (реєстру).

Реформа (від лат. *reform*, фр. *reform* — перетворюю, змінюю) — процес досягнення нового стану суспільства, у якому перешкоди позитивному розвитку, які існували в колишньому стані суспільства, у його новому стані існувати не можуть.

Руїна — період історії України другої половини XVII ст., що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

Секуляризація (від фр. *secularisation*, від лат. *saecularis*) — перетворення церковної і монастирської власності (насамперед, земель) на державну власність.

Слов'яно-греко-латинська школа — навчальний заклад, у якому вивчали грецьку, слов'яно-руську й латинську мови.

Сотня — у Гетьманській державі XVII–XVIII ст. та на Слобідській Україні сотня становила адміністративно-територіальну, судову й військову одиницю у складі полку. Сотні йменувалися за назвою міст та містечок, у яких перебував сотенний уряд. Кількість сотень у полках була неоднакова (від 7 до 20) й не лишалася незмінною.

Соціальна верства — велика група людей, які мають однакові права й обов'язки.

Старшинська рада — один з органів центральної влади в гетьманській Україні 1648–1781 рр., що діяв поряд з владою гетьмана та Генеральної Військової Ради.

Українська греко-католицька церква (УГКЦ) — одна із двадцяти трьох Східних католицьких церков, яка перебуває у сопричасті з єпископом Риму та зберігає Константинопольську (Візантійську) літургійну традицію. До 1774 р. називалася Унійна Церква. З 1774 р. за рішенням імператриці, аби відрізнити її від Римо-Католицької та Вірменської Католицької Церков, дістала назву *Греко-Католицька Церква*.

Українські козаки — вільні люди, незалежні від феодала й уряду, члени самоврядних чоловічих військових громад, які з XV ст. існували на території Дикого поля.

Універсали — гетьманські укази, які доводили до загального відома певну постанову влади, її розпорядження адміністративно-політичного характеру.

Унія — об'єднання шляхом угоди держав (політична унія) чи церков (церковна унія).

Федерація (союзна держава) — форма державного устрою, за якої кілька держав створюють єдину союзну державу. Держави, що входять до федерації, зберігаючи самостійність, створюють єдині союзні (федеральні) державні органи.

Фільварок (від пол. *folwark*, від нім. *vorwerk* — хутір, ферма, господарство) — панський сільськогосподарський хутір, багатогалузеве господарство, зазвичай орієнтоване на ринок.

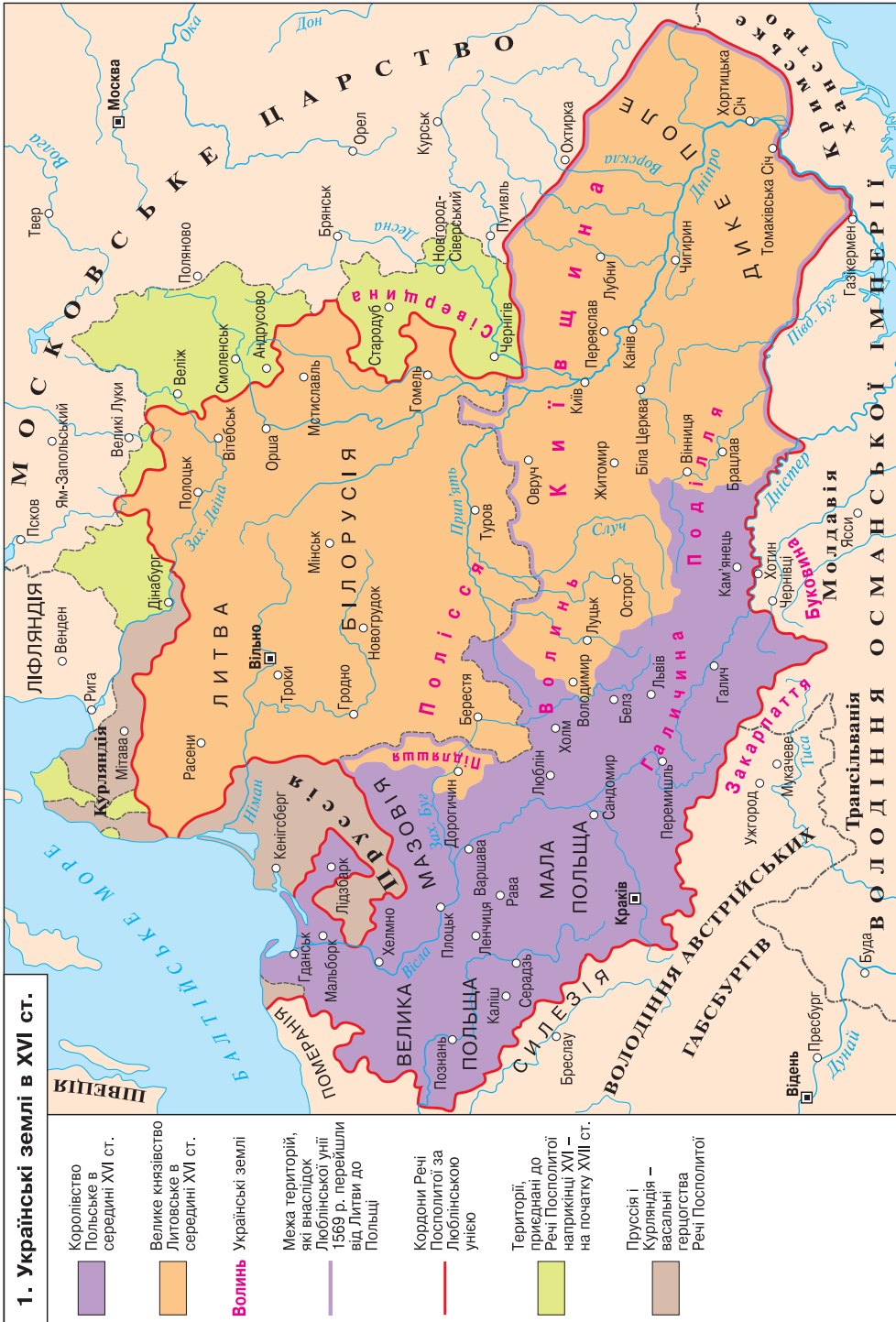
Фортифікаційна споруда — укріплення, призначене для підвищення ефективності застосування зброї та військової техніки, забезпечення управління військами, захисту військ і населення від противника.

Церковні братства — національно-релігійні громадські організації міщан у XVI–XVIII ст.

Чигиринські походи (1674–1678 рр.) — воєнні дії за участі Османської імперії, Московії та українського козацтва право- і лівобережного Гетьманатів. Одним з головних завдань цих походів було оволодіння стратегічно важливим на той час містом Чигирином.

Шляхта (від пол. *szlachta*) — привілейований соціальний стан, аристократія у Великому князівстві Литовському, Польському королівстві та інших державах.

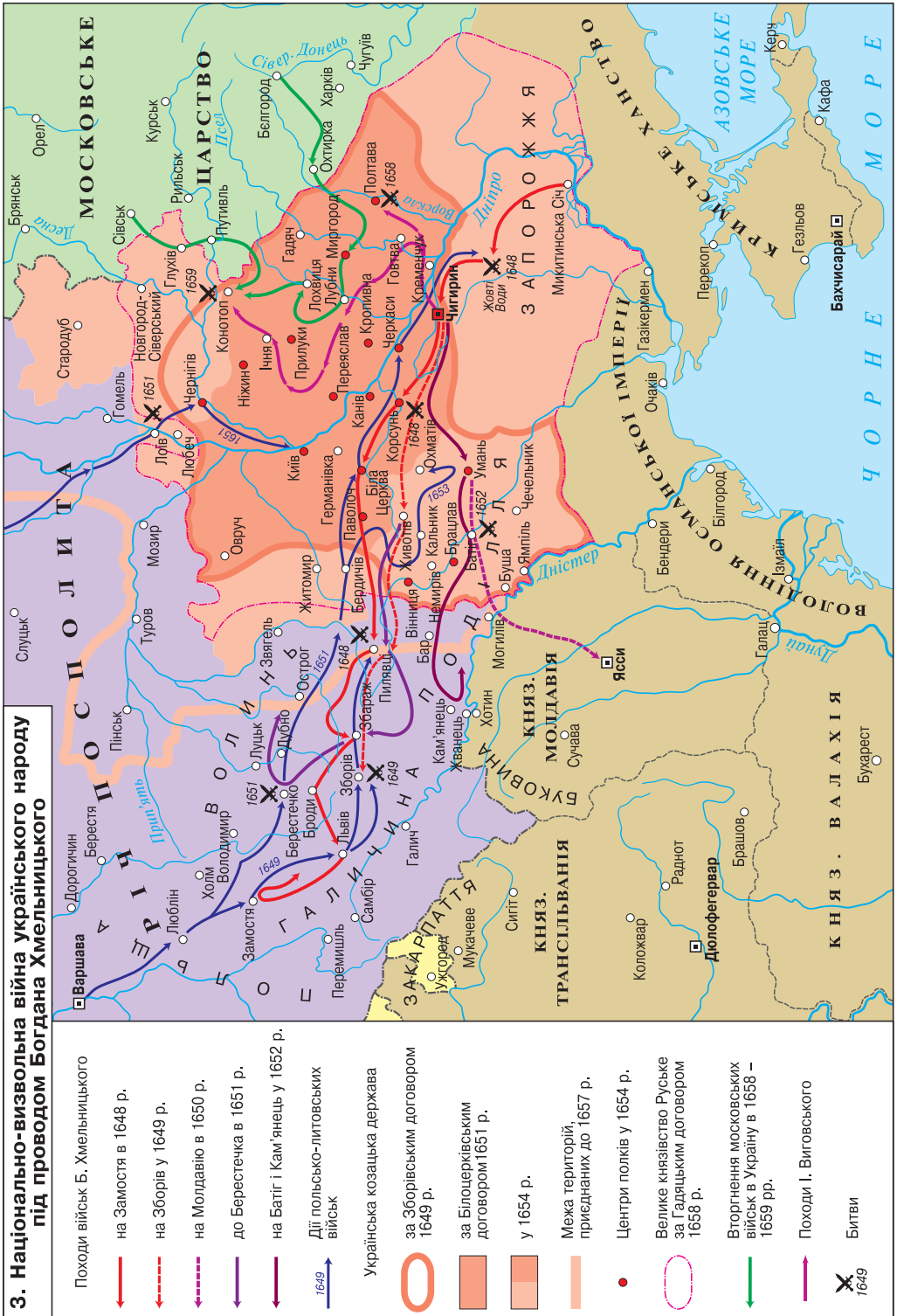
Карта 1

Карта 2

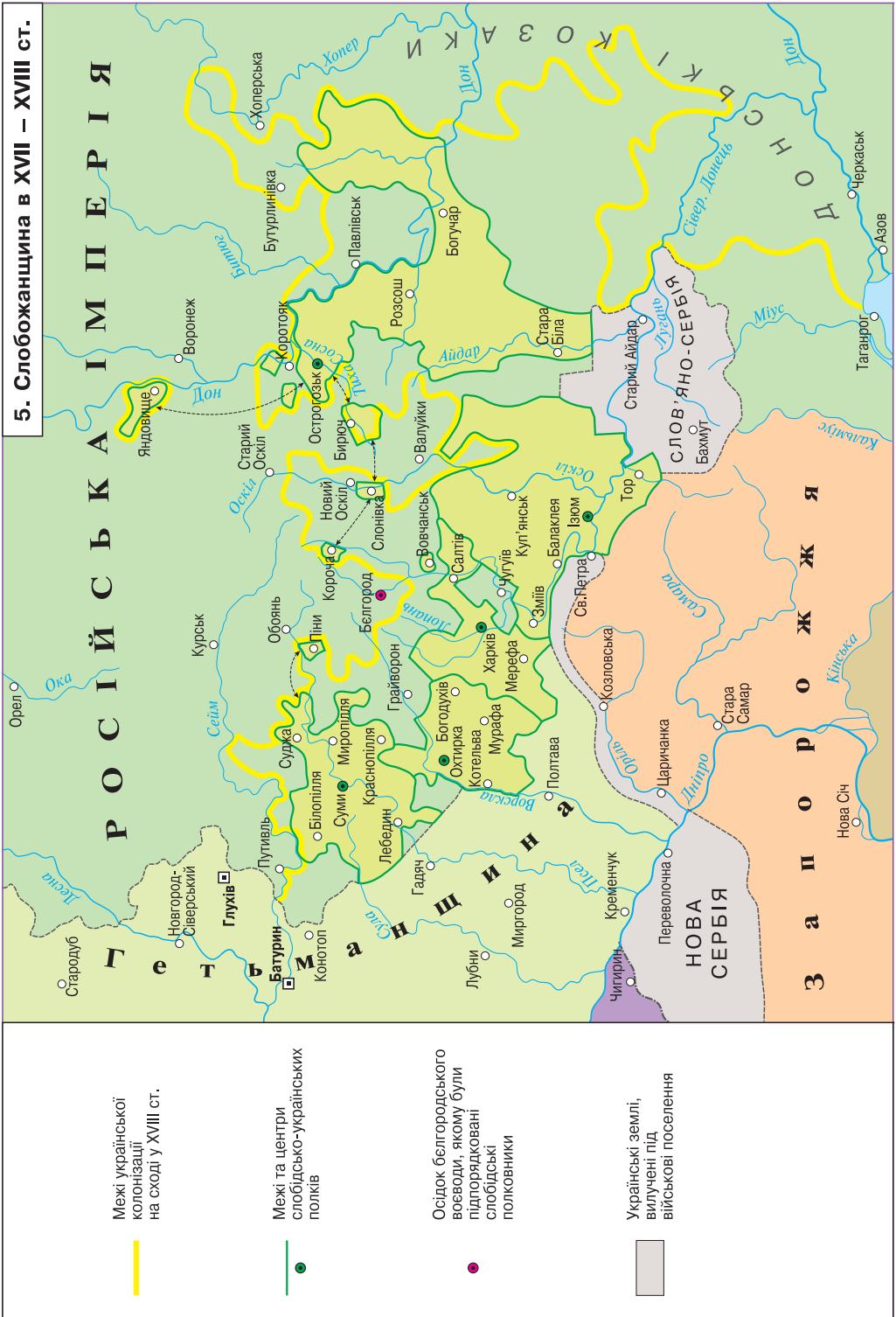
Карта 3

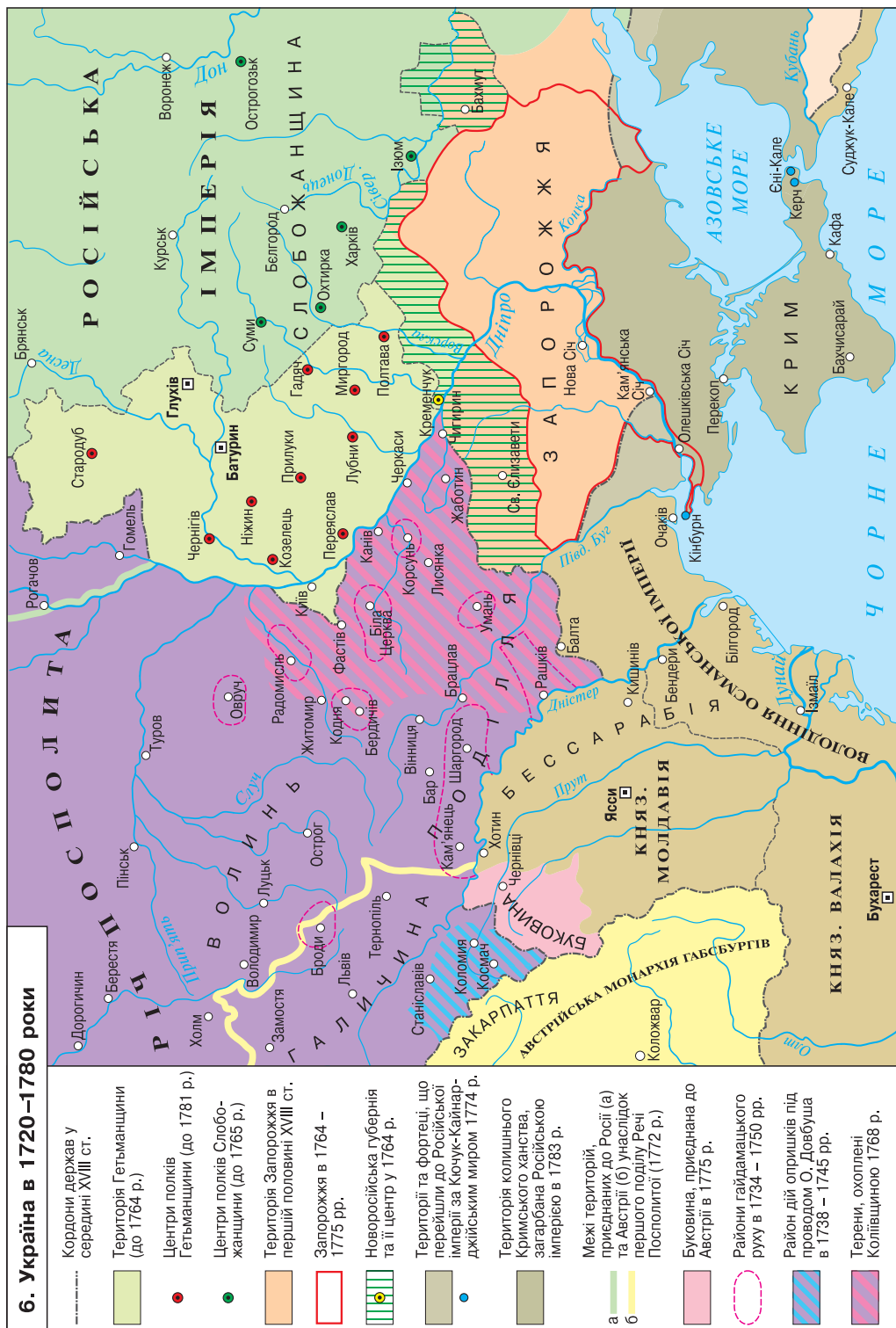
Карта 4

Карта 5

Карта 6

Карта 7

